

શ્રી
વિષ્ણુપુરાણની કથાઓ

નવલકાશીકાંડ

કેળવ

પ્રોફ. રામલાલ નાથાલાઈ શાસ્ત્રી, એમ.એ.

વડોદરા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગંજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮-૬૬ યંત્રીક

પુસ્તકનું નામ વિષ્ણુપુરાણની કથા

વિષય ૫૨૨ : ૨૨૨૯૬૩

શ્રી

વિષ્ણુ પુરાણની કથાઓ

લેખક : પ્રકાશક :

ન્હાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ, એમ. એ.

‘ સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ ’ આદિના લેખક

વડોદરા

પ્રકાશક :

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર

રીઝીરોડ, અમદાવાદ.

(સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન)

પ્રથમાવૃત્તિ.]

પ્રત ૭૫૦.

[૧૯૨૮.

કીંમત દસ આના.

આભાર દર્શન

વાયડા યુનીયન સોસાયટી, મુંબઈના ઉત્સાહી મંત્રી અને કાર્યવાહક રા. રા. હીરાલાલ ઘેલાભાઈ લાકડાવાળાએ પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રી અ. સૈા. ચંદનગૌરીના પવિત્ર સ્મરણાર્થે “શ્રી વિષ્ણુપુરાણની કથાઓ” છપાવી આપણી જ્ઞાતિના મુખપત્ર વાયડા મિત્રના સુર આહકોને લેટ આપવાની જે ઇચ્છા દર્શાવી છે તે માટે ભાઈશ્રી હીરાલાલનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

વાયડા મિત્રને શરૂ થયે આઠેક વર્ષ થયાં, તેથી સુર આહકોને કાંઈક લેટ આપવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં રા. હીરાલાલને જણાવવામાં આવ્યું; તેમણે તરતજ એ કાર્યમાં પોતાની તત્પરતા બતાવી ઘણુંજ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો. આ ઉપરથી રા. હીરાલાલ જ્ઞાતિના કાર્યમાં હંમેશાં ઉત્સાહી, વાયડામિત્રના સાચા સહાયક તથા સેવક, અને માતૃભક્ત છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

અંતે, રા. હીરાલાલનો ઉપકાર માની, તેમનાં માતૃશ્રીનું પ્રેમાળ સ્મરણ હંમેશ તાબું રહે તથા વૈકુંઠમાં તેમના આત્માને શાન્તિ મળે એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છી આ લઘુ પુસ્તક જ્ઞાતિબંધુઓના કરકમળમાં અર્પણ કરું છું.

નહાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ,
તંત્રી, વાયડા મિત્ર.

स्व. सौ. चंद्रनगवरी घेसाबाई साठसावाणा.

મસ્તાવના

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અને જીવનનો ‘ પ્રધાન સૂર ’ ધર્મ છે એ આપણું સાહિત્ય, આપણા રીતરિવાજો, આપણું સમાજમંધારણ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરનારને સ્પષ્ટ સમજાશે:—

ધારણાદ્ધર્મમિત્યાહુઃ ધર્મો ધારયતે પ્રજાઃ ।

તથા ધર્મ યવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

વગેરે પ્રસિદ્ધ વચનોથી ધર્મ ઉપર જ પુષ્કળ ભાર મૂકેલો જણાશે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થચતુષ્ટયની ગાડીને પણુ ધર્મનું જ એજીન લગાડેલું છે, અર્થાત્ મનુષ્યોનાં અર્થપ્રધાન અને કામપ્રધાન કર્મો પણુ ધર્મથી નિયંત્રિત થઈ મોક્ષ તરફ ગતિ કરવા યોગ્ય થાય છે. એ ધર્મ આપણા નિત્યના સામાન્યમાં સામાન્ય વ્યવહારો સાથે પણુ એટલો બધો ઓતપ્રોત થયેલો છે કે પ્રતિપળે જાણે અગ્નણે આપણાથી તેનું આચરણ કે ભંગ થયા કરે છે. ધર્મ એ ક્રિશ્ચિયન લોકોની માફક રવિવારે જ દેવળમાં સંભારવાની વસ્તુ નથી ! ધર્મ એટલે બાહ્ય પોષાક નહિ, પણુ જીવનનો આત્મા છે. તેથી મનુષ્યમાત્રનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો માટે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રમાં ઝીણામાં ઝીણી ચર્ચા કરેલી છે: મળમૂત્રન્યાગ, ક્ષૌર, ભોજન, શયન, ગમન, પરદેશગમન, પરલોક-ગમન, શ્રાદ્ધ, પ્રજ્ઞેત્પત્તિ વગેરે વગેરે પ્રત્યેક વ્યવહારને માટે સ્થળ, સમય, પાત્ર આદિની અત્યંત ઝીણવટ ભરેલી ચર્ચા શાસ્ત્રોમાં નજરે પડે છે. આનું ધાર્મિક સાહિત્ય અપ્પૂટ ભરેલું છે અને તેમાં અધિકાર-ભેદ પણુ દર્શાવેલા છે.

સંહિતા, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિઓ અને ૫૩ દર્શનો એ (વૈદિક) સાહિત્ય સામાન્ય માણસો માટે નથી એમ પ્રાચીન સંપ્રદાય

છે. શ્રી વેદવ્યાસે* પ્રથમ વેદોની વ્યવસ્થા કરીને જનતાના કલ્યાણ માટે ‘પુરાણો’ રૂપી પાંચમા વેદની રચના કરી. આ રીતે

રામાયણપુરાણં ચ પંચમો વેદ ઉચ્યતે ।

રામાયણ, મહાભારત એ ઇતિહાસો તથા અઢાર પુરાણો અને ઉપપુરાણો એ પાંચમો વેદ કહેવાય છે. આ ઇતિહાસ-પુરાણોની શૈલી તથા ભાષા વૈદિક સાહિત્યથી ખીલકુલ જુદી અને પારિભાષિક શબ્દોથી રહિત હોય છે, વિચારો પણ સાદી સરળ ભાષામાં વ્યક્ત કરેલા હોઈ મધુરતાથી દરેકને ગળે ઉતરી શકે તેમ છે. શ્રુતિસ્મૃતિનાં જે વિધિવચનો તથા ઉપનિષદ અને ખાસ કરીને દર્શનોના જે કઠિન સિદ્ધાંત તે ઇતિહાસ-પુરાણોમાં છેક કોમળતાથી અને લોકગમ્ય શૈલીમાં આખ્યાન ઉપાખ્યાનો વડે સમજવવામાં આવ્યા છે. અર્થાત્ જેને કાવ્યપ્રકાશકાર કાન્તાસંમિતયા ઉપદેશયુજે એમ કાવ્યનું એક પ્રયોજન બતાવે છે તેજ પ્રયોજન અહીં પણ લાગુ પડે છે, એટલે કે પત્ની જે મમતાથી, પ્રેમથી, દાખલાદલીલોથી પતિને ઉપદેશ આપે છે તેજ મમતા, પ્રેમ અને દાખલાદલીલો વડે ઇતિહાસ-પુરાણો આપણને ઉપદેશ આપે છે. સત્યં વદ, ધર્મં ચર, આચાર્યો વો મવ, સ્મૃત્વેન્ને મવ,

* વેદવ્યાસ:-વ્યાસ એ એકજ વ્યક્તિનું નામ હશે કે અનેક વ્યક્તિઓનું, અર્થાત્ એ વિશેષ નામ છે કે સામાન્ય નામ એ એક ચર્ચાર્પદ વિષય થઈ પડ્યો છે. ‘વ્યાસ’ શબ્દનો અર્થ વિવ્યાસ વેદાન્યસ્માત્સ તસ્માદ્ વ્યાસ इति स्मृतः ‘એમણે વેદોની વ્યવસ્થા કરી તેથી તેમને વ્યાસ કહે છે’. તેઓ શરીરે કૃષ્ણવર્ણના હતા, તથા દ્વીપમાં જન્મેલા માટે કૃષ્ણદ્વિપાચન કહેવાયા. તેમણે તપ આચરી વેદો પ્રાપ્ત કર્યા અને તેમની વ્યવસ્થા કરી શિષ્યોને બણાવ્યા. તેમણે ઋગ્વેદ પૈલને, યજુર્વેદ વૈશંપાયનને (જુઓ કથા ૧૧), સામવેદ જૈમિનિને અને અથર્વવેદ સુમન્તુને સોંપ્યા. પછી તેમણે ઇતિહાસ-પુરાણ રૂપી પાંચમો વેદ રચ્યો અને તે સતપૌરાણિકના પિતા રામહર્ષણને બણાવ્યો.

માતૃદેવો મઘ, પતિદેવો મઘ એવા જહાંગીરી હુકમો નહિ છોડતાં તેને બદલે હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, ઉપમન્યુ, પરશુરામ કે બીજા, વૈનતેય, સાવિત્રી કે અનસૂયાનાં રસિક દૃષ્ટાંતો આપી તેમાંથી ધર્મ શીખવે છે. આ શૈલી સામાન્યમાં સામાન્ય માણસોને પણ રુચિકર અને જ્ઞાનપ્રદ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કહ્યું છે કે

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

અર્થાત્, વેદનું સમર્થન કરવા માટે, એટલે કે વેદના સિદ્ધાંતો દાખલાદલીલોથી સમજાવવા માટે, પુરાણો રચાયેલાં છે. વૈદિક સાહિત્ય કરતાં ઇતિહાસ-પુરાણનું સાહિત્ય વિશેષ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે તેનું કારણ પણ આ જ છે. વળી, તે શ્લોકબદ્ધ હોય વાચન તથા ગાયનને માટે પણ અનુકૂળ થઈ પડે છે.

અહીં, ‘ઇતિહાસ’ એ શબ્દ પણ પ્રચલિત અર્થમાં વપરાયેલો નથી. ઇતિહાસ એટલે

धर्मार्थिकाममोक्षाणाः पदेशस्तमान्वतम् ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥

અર્થ:—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો ઉપદેશ આપનાર, આપ્તાનો સાથે આપેલી પ્રાચીન કથા (અનેલી હકીકત) ને ઇતિહાસ કહે છે. આ અર્થમાં રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશ એ જ ઇતિહાસો છે. શાળામાં ચાલતાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો જેમાં ફક્ત રાજા મહારાજાઓની સાલવારી તથા ખરી ખોટી હકીકતો ભરેલી હોય છે તે ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ઇતિહાસ ન કહેવાય.

‘પુરાણ’ એટલે ‘જૂનું’, અર્થાત્ પુરાણોમાં ઘણી જ પ્રાચીન કથાઓ ઉપદેશ આપવાના હેતુથી યોજાેલી હોય છે. કથાઓ પર કેંક કાળના થર ચઢેલા હોવા છતાં તે આબાલવૃદ્ધ સર્વને એક સરખી રીતે જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે છે. અત્યારે ‘પુરાણ’ એટલે ગપોડા, એ વિચાર સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે એ કેવળ અજ્ઞાનમૂલક છે. પુરાણોમાં શું આવે છે એ જાણ્યા વિના જ એ મત બાંધેલો હોય છે એ નિઃસંશય

છે, કારણકે પુરાણો વાંચ્યા પછી એ મત જરૂર ફેરવવો પડે છે. હા, તેમાંની કેટલીક બાબતો એવી રીતે મૂકેલી હોય છે કે તેમનો ઉપરછલ્લો અર્થ લેવાથી તે આપણને ગપોડા જ લાગે, પણ કેવો અર્થ લેવો એ વિવેક બાળ્યા પછી મનનું વલણ જરૂર બદલાય છે. પુરાણનો હેતુ પ્રચલિત અર્થમાં ઇતિહાસ આપવાનો છે જ નહિ, પરંતુ ધાર્મિક ઉપદેશ આપવાનો છે—‘પુરાણે ધર્મનિશ્ચય:—’ તેથી તે પ્રાચીન કથાઓના વાણીમાં નવાં જૂનાં આખ્યાનોના તાણા વણી એક સુંદર ધર્મપટ આપણા આગળ રજુ કરે છે.

‘પુરાણ’ ની વ્યાખ્યા અમરકોષમાં આ પ્રમાણે આપેલી છે:

સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પશ્ચલક્ષણમ્ ॥

આઘસૃષ્ટિ, અવાન્તરસૃષ્ટિ અને પ્રલય, દેવો તથા રાક્ષસોની વંશાવળી અને તેમનાં ચરિત્રો તથા મન્વન્તરોની કથાઓ પુરાણમાં આવે છે. આ વ્યાખ્યા સઘળાં પુરાણોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે એમ કાંઈ નથી, પરંતુ ખીજાં પુરાણો કરતાં ‘વિષ્ણુપુરાણ’ને એ વ્યાખ્યા વિશેષ લાગુ પડે છે એમ વિશ્વસન વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના મત છે. વળી, અગ્નિપુરાણમાં રસ—અલંકાર, વૈદ્યક, જ્યોતિષ વગેરે અનેક વિષયોનો ખીચડો કરેલો નજરે પડે છે ! આ ઉપરથી કેટલાક પંડિતો પુરાણોની પ્રાચીનતા કે અર્વાચીનતા નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સ્થળે પુરાણોની રચનાનો સમય અથવા તેમના રચયિતા વિષેનો જિહ્વાપોહ અસ્થાને હોવાથી તે ચર્ચા અહીં છોડીશું નહિ. એટલું તો અમને નિશ્ચિત લાગે છે કે પુરાણોની કથાઓ સેંકડો નહિ, પણ હજારો, લાખો વર્ષો પૂર્વેની છે અને તેના પર કૈંક યુગો વીતી ગયા છે.

સામાન્ય રીતે પુરાણોની સંખ્યા ૧૮ મનાય છે. તેમનાં નામો શ્રીમદ્ભાગવતમાં તેમજ વિષ્ણુપુરાણમાં આ પ્રમાણે આપેલાં છે:—
૧ બ્રહ્મપુરાણ, ૨ પદ્મપુરાણ, ૩ વિષ્ણુપુરાણ, ૪ શિવપુરાણ, ૫ ભાગવતપુરાણ, ૬ નારદપુરાણ, ૭ માર્કંડેયપુરાણ, ૮ અગ્નિપુરાણ, ૯ ભવિષ્ય-

૧૦ પુરાણ, અહ્નવૈવર્તપુરાણ, ૧૧ લિંગપુરાણ, ૧૨ વરાહપુરાણ, ૧૩ સ્કંદપુરાણ, ૧૪ વામનપુરાણ, ૧૫ કૂર્મપુરાણ, ૧૬ મત્સ્યપુરાણ, ૧૭ ગરુડપુરાણ, ૧૮ અહ્યાંડપુરાણ. આ પુરાણોમાં પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા વિભાગો હોઈ કેટલાંક વિષ્ણુભક્તિપર, કેટલાંક શિવ-ભક્તિપર અને કેટલાંક શક્તિ અથવા દેવીપર હોય છે: વિષ્ણુ, નારદ, ભાગવત, ગરુડ, પદ્મ અને વરાહપુરાણો એ સાત્ત્વિક પુરાણો છે; અહ્યાંડ, અહ્નવૈવર્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન અને અહ્નપુરાણ એ રાજસ પુરાણો છે; અને બાકીનાં મત્સ્ય, કૂર્મ, લિંગ, શિવ, સ્કંદ અને અગ્નિ-પુરાણ એ તામસ પુરાણો છે. આ ઉપરાંત બીજાં અઢાર ઉપપુરાણો પણ છે. દેવીભાગવતમાં તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે આપેલાં છે:—
૧ સનત્કુમારપુરાણ, ૨ નરસિંહપુરાણ, ૩ નારદીયપુરાણ, ૪ શિવપુરાણ, ૫ દુર્વાસાપુરાણ, ૬ કપિલપુરાણ, ૭ માનવપુરાણ, ૮ ઉશનાપુરાણ, ૯ વરુણપુરાણ, ૧૦ કાલિકાપુરાણ, ૧૧ શામ્બપુરાણ, ૧૨ નન્દિપુરાણ, ૧૩ સૌરપુરાણ, ૧૪ પારાશરપુરાણ, ૧૫ આદિત્યપુરાણ, ૧૬ માહેશ્વરપુરાણ, ૧૭ ભાગવતપુરાણ, ૧૮ વસિષ્ઠપુરાણ. આ યાદીમાં ભાગવતપુરાણનો ઉલ્લેખ આવે છે તે ઉપરથી દેવીભાગવતને મુખ્ય પુરાણ તરીકે ગણી શ્રીમદ્ભાગવતને ઉપપુરાણમાં મૂકવાનો હેતુ છે, પણ તે વિષય ચર્ચાસ્પદ હોઈ અત્રે અસ્થાને છે. વળી, આ બંને યાદીઓમાં ‘વાયુપુરાણ’નું નામ રહી ગયું છે એ એક આશ્ચર્ય લાગે છે.

આ પુરાણોમાંથી વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, શિવપુરાણ, અગ્નિ-પુરાણ, વાયુપુરાણ, ગરુડપુરાણ વગેરે ખાસ પ્રખ્યાત છે. બારમા સૈકામાં થયેલા શ્રી રામાનુજનાચાર્યે ઉપનિષદ, અહ્નસુત્ર અને ભગવદ્ગીતા એ પ્રસ્થાનત્રયોમાં વિષ્ણુપુરાણને ચતુર્થ પ્રસ્થાન તરીકે ગણી તેની ખ્યાતિ વધારી છે. તેજ પ્રણાણે ૧૬મા સૈકામાં થયેલા શ્રી વલ્લભાચાર્યે પણ શ્રીમદ્ ભાગવતને પોતાના ચતુર્થ પ્રસ્થાન તરીકે ગણી તેને વિશેષ પ્રસિદ્ધિ આપી છે. ભાગવત લોકોને અત્યંત પરિચિત હોવાથી તે વિષે અત્રે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી.

પુરાણો સામાન્ય રીતે લોકોને અપરિચિત હોવાથી તેમનો પરિચય કરાવવાના હેતુથી તથા આપણી પૌરાણિક કથાઓ અને ધર્મિક ઉપાખ્યાનોનો અભ્યાસ વધે એ હેતુથી આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ગ્રીક, રોમ, નોર્વે વગેરે દેશોની પૌરાણિક કથાઓ (Ancient folk-lore) નાં પુસ્તકો, તેમજ કીંગ્સલી (Kingsley), લૅંગ (Andrew Lang) વગેરે અભ્યાસીઓ પણ થયા છે. આપણે ત્યાં પુરાણોનો એવો શ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર ભાગ્યેજ હશે. પણ એ દિશામાં અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. આપણી શાળાઓમાં પણ બાળકોને આપણી પ્રાચીન કથાઓનું જ્ઞાન આપવા માટે આવાં પુસ્તકો ઉપયોગમાં આવશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં રા. મૂળશંકર યાજ્ઞિક બી. એ. અને સ્વ. પંડિત ઉટગીકરે ‘પુરાણકથા તરંગિણી’ નામની એક ગ્રંથમાલા શરૂ કરી હતી અને તેના પ્રથમ તરંગ તરીકે વિષ્ણુપુરાણ આવેલું હતું, પરંતુ પંડિત ઉટગીકરના અચાનક અવસાનથી એ ‘તરંગિણી’નો પ્રવાહ સરસ્વતીની માફક સૂકાઈ ગયો છે ! આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં રા. યાજ્ઞિકના પુસ્તકનો ધણે અંશે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી તેમનો ઉપકાર માનવાની રજા લઉં છું. હવે પછી આ જ પદ્ધતિ પર શ્રીમદ્ભાગવતની કથાઓ બહાર પાડવાની ઇચ્છા છે, પણ તે પાર પાડવાનું બલીયસી ઇશ્વરેચ્છા પર નિર્ભર છે. इत्यलम्.

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક.	પાના.
૧ જગદ-ઉત્પત્તિ ...	૧
૨ સમુદ્રમંથન ...	૪
૩ ધ્રુવાખ્યાન ...	૭
૪ પૃથુરાજની કથા ...	૧૨
૫ દશ પ્રચેતાઓ...	૧૬
૬ દક્ષ પ્રજાપતિ ...	૧૯
૭ પ્રહ્લાદની કથા ...	૨૦
૮ ભરત રાજનું આખ્યાન ...	૨૭
૯ ઋષુનિદાધ સંવાદ ...	૩૩
૧૦ સૂર્યનું અસહ્ય તેજ ...	૩૬
૧૧ યાજ્ઞવલ્કયને શુક્લ યજુર્વેદની પ્રાપ્તિ...	૩૭
૧૨ માયામોહનું આખ્યાન ...	૩૮
૧૩ રાજા શતધનુનું આખ્યાન ...	૪૧
૧૪ રેવતી ઉપાખ્યાન ...	૪૨
૧૫ કકુત્સ્થ વૃત્તાંત...	૪૪
૧૬ માંધાતાનો વૃત્તાંત ...	૪૫
૧૭ સૌભરિનું આખ્યાન ...	૪૬
૧૮ સગર રાજનું આખ્યાન ...	૫૧
૧૯ કલ્પમાધવાદ રાજાનો વૃત્તાંત ...	૫૪
૨૦ નિમિ રાજાનો વૃત્તાંત ...	૫૭
૨૧ બુધનો જન્મ ...	૫૮
૨૨ પુરુરવાનું આખ્યાન ...	૬૦

૨૩	જમદગ્નિ અને વિશ્વામિત્ર	૬૬
૨૪	રબિ રાગનું આખ્યાન	૬૯
૨૫	યયાતિનું ઉપાખ્યાન	૭૧
૨૬	સ્યમંતકમણિનો વૃત્તાંત	૭૩
૨૭	શાન્તનુ રાગની કથા	૮૪
૨૮	શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ચરિત્ર	૮૬
	શ્રી કૃષ્ણજન્મ...	૮૬
	બાળલીલા	૯૨
	રાસક્રીડા	૧૦૩
	કંસવધ	૧૦૫
	ગુરુને ઘેર	૧૧૧
	કાલયવનનો સંહાર	૧૧૨
	બલરામ વૃન્દાવનમાં	૧૧૪
	રુકિમણી	૧૧૫
	નરકાસુર વધ અને પારિજાત વૃત્તાંત	૧૧૯
	ઉષાહરણ	૧૨૨
	મિથ્યા વાસુદેવ...	૧૨૪
	બલરામનો કોપ	૧૨૬
	યદુકુલ સંહાર...	૧૨૭

વિષ્ણુપુરાણની કથાઓ

૧. જગદ્-ઉત્પત્તિ.

સૃષ્ટિના આદિકાળમાં શું હશે? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

અનાદિકાળથી બ્રહ્મ (મગવાન) એતાની માયા અથવા પ્રકૃતિ સહિત સર્વત્ર વાસ કરી રહેલ છે. તેથી તે ‘વાસુદેવ’ અથવા ‘વિષ્ણુ’ એ નામથી સંબોધાય છે. આ માયા અથવા પ્રકૃતિને ‘પ્રધાન’ પણ કહે છે અને તે મત્વ, રજસ અને તમસ એમ ત્રણ ગુણવાળી છે. તેને ઉદ્દેશીને મહર્ષિઓ કહી ગયા છે: ‘પહેલાં જ્યારે દિવસ નહોતો તેમજ રાત્રિ નહોતી, આકાશ નહોતું તેમજ પૃથ્વી નહોતી, અંધકાર નહોતો તેમજ પ્રકાશ નહોતો, બીજું કંઈજ નહોતું: ત્યારે ઈંદ્રિયો તથા બુદ્ધિથી અગમ્ય એવા ‘પ્રધાન’ રૂપે વિષ્ણુ ભગવાન સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા હતા.’ વિષ્ણુના ‘પ્રધાન’ અને ‘પુરુષ’ (મંથર) એમ બે રૂપો, તથા ‘કાલ’ નામનું ત્રીજું એમ ત્રણ રૂપો થયાં. વિષ્ણુની મારફત પ્રધાન, પુરુષ તેમજ કાલ એ અનાદિ અને અનંત છે.

પ્રધાનમાંથી ‘મહત્’ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું અને મહત્માંથી ‘અહ-કાર’ તત્ત્વ સાત્ત્વિક, રજસ અને તામસ એમ ત્રિગુણાત્મક ઉત્પન્ન થયું. અહકાર તત્ત્વ વિકાર પામતાં ‘શબ્દ’ તત્ત્વ સૂક્ષ્મ રૂપે ઉત્પન્ન થયું અને તેથી સ્થૂલ આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ; તે વિકાર પામતાં ‘સ્પર્શ’ ગુણુની સૂક્ષ્મ રૂપે ઉત્પત્તિ થઈ અને તેથી સ્પૃક્ષાકારે વાયુ ઉત્પન્ન થયો; વાયુ વિકૃત થતાં તેમાંથી ‘રૂપ’ અને તેથી તેજની ઉત્પત્તિ થઈ; તેજના વિકારમાંથી ‘રસ’ અને તેથી જલ ઉત્પન્ન થયું; જલમાં વિકાર થતાં ‘ગંધ’ અને તેથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પંચ મહાભૂતની ઉત્તરો-

તર ઉત્પત્તિ તામસ 'અહંકાર'માંથી થયેલી છે. તેજ પ્રમાણે સાત્વિક 'અહંકાર'માંથી (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ ગુણોથી યુક્ત) શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેમજ હસ્ત, પાદ, વાક, પાત્રુ અને ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, તથા મન એમ અગ્યાર ઈન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. 'રાજસ' અહંકાર આ બંને પ્રકારની ઉત્પત્તિમાં ઉપકારક છે.

આ પંચ મહાભૂતો મિન્ન મિન્ન ગુણ શક્તિવાળા હોવાથી પરસ્પરતા સંયોગમાં આવ્યા સિવાય પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ નહોતાં, તેથી 'પુરુષ'ના અધિષ્ઠાન વડે 'પ્રકૃતિ'માં ક્ષોભ થઈ તેમાંથી એક અંડ (ઈંડુ) પેદા થયું. આ 'બ્રહ્મ-અંડ' પાણીના પરપોટાની માફક ધીમે ધીમે અત્યંત મોટું થયું અને તેમાંથી વિષ્ણુ ભગવાને બ્રહ્મા રૂપે પ્રકટ થઈ રજ્જેગુણના આશ્રય વડે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. આ રીતે આ 'બ્રહ્માંડ'માં પર્વતો, સમુદ્રો, દ્વીપો વગેરે ઉત્પન્ન થયું એજ વિશ્વેશ્વર ભગવાન સત્ત્વગુણ વડે જગતનું રક્ષણ કરે છે અને કલ્પના અંતમાં રૂદ્રરૂપે તમોગુણ વડે જગતનું ભક્ષણ કરે છે. આ રીતે જગતનો સંહાર કરી અચાંતર-પ્રસવ વખતે ભગવાન જનાર્દન જગમય સૃષ્ટિમાં નાગ ઉપર શયન કરે છે અને ત્યારપછી જગૃત થઈ બ્રહ્મારૂપે પુનઃ સૃષ્ટિનો આરંભ કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન સ્વયં અખિન્ન બ્રહ્માંડરૂપે વિરાજે છે.

બ્રહ્માનું આયુષ એમની ગણતરી પ્રમાણે સો વર્ષનું થાય છે.* બ્રહ્માનું અર્ધુ આયુષ વ્યતીત થયું છે અને તેને આને 'પદ્મ' નામનો

*૧૫ કાષ્ઠા=૧ નિમેષ. ૩૦ નિમેષ=૧ કલા. ૩૦ કલા=૧ મુહૂર્ત. ૩૦ મુહૂર્ત=૧ રાત્રિદિવસ (મનુષ્યનો). ૩૦ રાત્રિદિવસ=૧ માસ. ૬ માસ=૧ અયન (૧ વર્ષમાં દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એમ બે અયનો આવે છે) ઉત્તરાયણ=૧ દિવસ (દેવોનો); દક્ષિણાયન=૧ રાત્રિ (દેવોની). આવા ત્રીસ રાત્રિ દિવસનો એક માસ, અને બાર માસનું વર્ષ. એ રીતે દેવોનાં ૧૨૦૦ (મનુષ્યોનાં ૪૩૨૦૦૦) વર્ષોનો કલ્પયુગ, ૨૪૦૦ નો દ્વાપર, ૩૬૦૦ નો ત્રેતા અને ૪૮૦૦ નો સતયુગ. આવા એક હજાર ચતુર્યુગનો એક કલ્પ થાય, અને તેજ બ્રહ્માનો દિવસ. તેટલી જ બ્રહ્માની રાત્રિ. આવા રાત્રિદિવસ, માસ, વર્ષની ગણના પ્રમાણે સો વર્ષનું બ્રહ્માનું આયુષ.

અવાન્તર પ્રલય થઈ ગયો. હાલમાં વારાહ કલ્પ ચાલે છે. પદ્મકલ્પને અંતે અને વારાહ કલ્પના આરંભમાં સમય સૃષ્ટિ જળમાં ડુબેલી હતી. તે વખતે બ્રહ્મારૂપે ભગવાન નારાયણ જાગૃત થયા અને સર્વત્ર પાણી પાણી જોયું. તેથી તેમણે ‘વરાહ’નું રૂપ ધારણ કરીને રસાતળમાંથી પૃથ્વીને જળ ઉપર આણી. તે સમયે પૃથ્વીએ તથા જનલોકમાં રહેલા સનકાદિ મહર્ષિઓએ નમ્રપણે તેમની સ્તુતિ કરી: “હે ભગવન! જેના ચરણમાં વેદો છે, દાઢમાં યજ્ઞસ્તંભો છે, દાંતમાં યજ્ઞો છે, મુખમાં યજ્ઞ-ભૂમિ છે, ગિહ્વામાં અગ્નિ છે, શોભમાં દર્ભ છે એવા યજુરુપને અમારા નમસ્કાર હો.” ભગવાન વરાહે ક્રુંક મારી જલને ઉડાડી મહર્ષિઓને નંદવરાચ્યા. ત્યાર પછી તેમણે સમુદ્રમાં નાવની માફક જળ ઉપર પૃથ્વીની સ્થાપના કરી અને પોતાના પ્રભાવથી તેમાં પર્વતો, સપ્ત દ્વીપો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પશુપક્ષીઓ, ઝાડપાન તેમજ પાતાલ વગેરે લોકોની પણ સૃષ્ટિ કરી. પરંતુ જ્યારે તેમની વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ નહિ ત્યારે બ્રહ્માએ ભૃગુ, પુલસ્ત્ય, પ્રજાહ, કૃતુ, અંગિરસ, મરીચિ, દક્ષ, અત્રિ અને વસિષ્ઠ એમ નવ માનસપુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેમને માટે અનુક્રમે ખ્યાતિ, ભૂતિ, સંભૂતિ, ક્ષમા, પ્રીતિ, સન્નતિ, ઊર્મ, અન-સૂયા અને પ્રસૂતિ એ નામની ભાર્યાઓ ઉત્પન્ન કરી. વળી, પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલા સનકાદિ માનસપુત્રોને તેમણે પ્રગ્ન પેદા કરવા માટે આજ્ઞા કરેલી હતી, પરંતુ તેઓ વીતરાગ, નિરપેક્ષ અને સંપૂર્ણજ્ઞાની હોવાથી તેમણે પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરી નહિ, તેથી બ્રહ્મા તેમના પર અસંત કુપિત થયા. તેમના લગ્નકાંડમાંથી નીકળતી કોથની ભયંકર જ્વાળાઓ-માંથી અર્ધનારીધર રુદ્ર મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવા દેહીધ્યમાન પ્રકટ થયા. બ્રહ્મા તેમને ‘તમારા બે વિભાગ કરો’ એમ આદેશ આપી અંતર્દિત થઈ ગયા. તે પ્રમાણે રુદ્ર પુરુષ અને સ્ત્રી એમ બે રૂપમાં વિભક્ત થયા. ત્યાર પછી બ્રહ્માએ પોતાના આત્મામાંથી સ્વાયંભુવ મનુ અને શતરૂપા દેવીને ઉત્પન્ન કર્યા. મનુને શતરૂપાથી પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એ બે પુત્રો અને પ્રસૂતિ તથા આકૃતિ એ બે કન્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ. પ્રસૂતિ દક્ષપ્રજાપતિને અને આકૃતિ રુચિને અર્પણ કરવામાં આવી.

૨. સમુદ્રમંથન.

ભગવાન શંકરના અંશરૂપ દુર્વાસા મુનિ એક વખતે પૃથ્વી પર ફરતા હતા. તેવામાં તેમણે એક વિદ્યાધરીના હાથમાં દિવ્યપુષ્પની માળા જોઈ. એ માળાની પરિમળથી આપું વન સુવાસિત થયું હતું. તેમણે વિદ્યાધરી પાસે એ માળાની માગણી કરી, તેથી તેણે પ્રણામપૂર્વક ઋષિને તે અર્પણ કરી. આ દિવ્યમાળા કંઠમાં ધારણ કરીને દુર્વાસા ભૂમંડળમાં પર્યટન કરવા લાગ્યા. એક વખત તેમણે ત્રૈલોક્યાધિપતિ ઇંદ્રને ઐરાવત ઉપર ખેસીને દેવોની સાથે આવતો જોયો. તેથી પોતાના કંઠમાંથી માળા કાઢીને તેમણે ઇંદ્રના ઉપર નાંખી, ઇંદ્રે લેઈને ઐરાવતના મસ્તક પર મૂકી. કૈલાસ પર્વતપર જાહ્નવીનો પ્રવાહ શોભે તેમ ઐરાવત પર આ દિવ્યમાળા શોભવા લાગી, પણ એ મહોન્મત્ત હાથીએ મસ્તક-પરથી માળાને સૂઢ વને પકડી જમીન પર ફેંકી દીધી. આ દૃશ્ય જોઈ દુર્વાસાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે ઇંદ્રને શાપ આપી કહ્યું:—

“હે વાસવ, તું અશ્વર્યમદ્યથી આટલો બધો દમ બની ગયો છે જે મારી પ્રસાદી કરેલી માળાનો સ્વીકાર કરી નમ્રતા અને આનંદપૂર્વક કંઠમાં પહેરતો નથી ! તું મને તું સામાન્ય મિશ્રુક બ્રાહ્મણ સમજે છે ? જેના પ્રાપ્તી સચરાચર જગત્ ભયભીત થઈ જાય છે એવા મને તું અપમાને છે ? હું તને શાપ આપું છું કે લક્ષ્મીના ધામરૂપ આ માળાની તેં અવગણના કરી છે તેથી તારી ત્રૈલોક્ય લક્ષ્મીનો વિનાશ થશે !”

આ ભયંકર વાણી સાંભળી ઇંદ્ર ઐરાવતપરથી ઉતરી ઋષિના ચરણમાં પડ્યો અને તેમને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. પણ દુર્વાસા એકના બે થયા નહિ. તેમણે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું: “હે શક, તું દુર્વાસાને ઝાળાળે છે ? ગૌતમ, વસિષ્ઠ આદિ ઋષિઓએ તને એટલો બધો ફટવી દીધો છે કે તું ગર્વથી મારી પણ અવગણના કરવા તત્પર થયો છે ! મારી ચળકતી જટા અને કુટિલ બ્રૂલતા જોડાને આ જગત્માં કોનાં ગાત્ર ઢીલાં થઈ ગયાં નથી ? હું જણાવું છું કે મારા હૃદયમાં દયા

નથી, ક્ષમા નથી. માટે વિશેષ ઉપહાસ કરાવ્યા વિના તું તારે રસ્તે પડ" એમ બોલી તેઓ ચાલતા થયા. ઈંદ્ર પણ ઐરાવત પર બેસી સ્વર્ગ તરફ પાછો ફર્યો.

હવે શાપની અસર થવા માંડી. ત્રિભુવન વેરાન જેવું થવા લાગ્યું. યજ્ઞ યાગ, તપ, શ્રદ્ધા વગેરે ક્ષીણ થઈ ગયાં. દેવો નિઃસત્ત્વ બની ગયા. આ અવસરનો લાભ લેઈ દૈત્યોએ દેવો પર ચઢાઈ કરી અને તેમને હરાવ્યા. આથી ખિન્ન થઈ ઇન્દ્ર સહિત સંઘળા દેવો બ્રહ્માને શરણે ગયા. બ્રહ્માએ તેમને સાંત્વન આપી કહ્યું, “ હે દેવો, તમે જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ ભગવાન વિષ્ણુને શરણે જાઓ; એ તમારું સંકટ કાપશે. ” તદનુસાર બ્રહ્મા સહિત દેવો વિષ્ણુને શરણે ગયા, અને ક્ષીરસાગરના ઉત્તર તટપર ઉભા રહી ભગવાનની સ્તુતિ કરી. આથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાને તેમને દર્શન આપી જણાવ્યું: “ હે દેવો, તમારા ક્ષીણ થયેલા પ્રભાવને હું ફરીથી પુષ્ટ કરીશ. પણ તે પહેલાં તમે એક કામ કરો; સંઘળી ઔષધિ લાવી આ ક્ષીરસમુદ્રમાં નાંખો. પછી મન્દર પર્વતને મન્યાન બનાવી, વાસુકી સર્પને નેતરૂં બનાવી સમુદ્ર મંથન કરો. આ કાર્યમાં દૈત્યોને પણ ફાયદા જણાવી સામેલ થવા લલચાવજો. આ મંથનમાંથી જે અમૃત નીકળશે તેનું પાન કરી તમે બલવાન અને અમર બનશો. હું પણ તમોને એવી રીતે સાહાય્ય કરીશ કે જેથી દૈત્યોને અમૃતનું એક ટીપું પણ નહિ મળે; તેઓ ફક્ત મહેનતના જ ભાગીદાર થશે. ”

દેવોએ ભગવાનના ઉપદેશ પ્રમાણે દૈત્યોની મદદથી સર્વ તૈયારી કરી. વાસુકીના મુખ તરફ દૈત્યોને ઉભા રાખ્યા અને પુચ્છ તરફ દેવો પોતે રહ્યા. સર્પના વિષવાળા નિઃશ્વાસથી દૈત્યો નિસ્તેજ બની ગયા. વળી એજ નિઃશ્વાસના તાપથી પાછાં ફરેલાં વાદળો દેવોના તરફ વર્ષતાં, જેથી તેમને અત્યંત પુષ્ટિ મળતી ગઈ. ભગવાન વિષ્ણુ જાતે કૂર્મ રૂપ ધારણ કરી મન્દરની તળે અધિષ્ઠાન રૂપે રહ્યા. વળી ભગવાન એક રૂપે દેવોમાં અને બીજે રૂપે દૈત્યોમાં રહી મન્યનકાર્ય કરવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે ત્રીજે રૂપે પર્વતપર અને ચોથે રૂપે વાસુકીને પુષ્ટિ આપવા લાગ્યા.

આ રીતે સમુદ્રમન્થન ચાલતાં પ્રથમ તેમાંથી સુરભિ (કામદુષા) ઉત્પન્ન થઇ. એ જોઇ દેવો અને દાનવોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. પછી તેમાંથી વારુણી દેવી ઉત્પન્ન થયાં; પછી પારિજાત, અપ્સરાઓ, અને ચંદ્ર એમ અનુક્રમે નીકળ્યાં. ત્યારબાદ વિષની ઉત્પત્તિ થઇ. પછી શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલા ધન્વન્તરિ હાથમાં અમૃતથી ભરેલું કમંડલ લેઇને પ્રકટ થયા. અંતમાં, પ્રકટલ કમળ પર આરૂઢ થયેલાં, હાથમાં કમળદંડ ધારણ કરેલાં લક્ષ્મી દેવી પ્રાદુર્ભૂત થયાં. મદર્પિઓએ શ્રીસૂક્ત વડે આનંદપૂર્વક દેવીની સ્તુતિ કરી. ગન્ધર્વોએ તેમના આગળ ગાન કર્યું અને અપ્સરાઓએ નૃત્ય કર્યું. ગંગાદિ નદીઓ પોતાનાં પવિત્ર જળ લેઇને દેવીની સેવામાં ઉપસ્થિત થઇ. દિગ્ગજોએ સુવર્ણ-પાત્રમાં પવિત્ર જળ ભરી દેવીને સ્નાન કરાવ્યું. ક્ષીરસમુદ્રે પ્રસન્ન થઇ કદી કરમાય નહિ એવા કમળની માળા અર્પણ કરી. વિશ્વકર્માએ તેમને પ્રત્યેક અંગે આભૂષણો પહેરાવ્યાં. ત્યારપછી સર્વાંગવિભૂષિત લક્ષ્મી દેવીએ સર્વે દેવોના દેખતાં ભગવાન વિષ્ણુના વક્ત્રસ્થળમાં નિવાસ કર્યો. દેવીએ પોતાનાં કૃપાકટાક્ષો દેવો તરફ ફેંક્યાં જેથી દેવો પૂર્વવત્ શાંતિ પામ્યા. પણ દૈત્યો તો દુઃખમાં જ રહ્યા. આથી ગુસ્સે થઇ દૈત્યો ધન્વન્તરિના હાથમાંથી અમૃત કુપ્પી પડારી લેઇ ચાલવા લાગ્યા. પરંતુ ભગવાને મોહિનીરૂપ ધારણ કરી દાનવોને મુગ્ધ કરી અમૃત પાછું આણી દેવોને પાછા દીધું. આથી દેવો અને દાનવો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું, જેમાં દૈત્યો હાર્યા અને પાતાલ તરફ નાસી ગયા. પછી દેવો ભગવાનને નમસ્કાર કરી અમરાપુરીમાં પાછા આવ્યા. ત્રેલોક્ય પુનઃ તેજસ્વિ બન્યું. દેવાધિપતિ ઇંદ્રે દેવીની શ્રીસ્તોત્ર વડે સ્તુતિ કરી, જેથી પ્રસન્ન થઇ દેવીએ વરદાન આપ્યું: “ હે ઇંદ્ર, હું ત્રેલોક્યનો કદિ પણ ભાગ કરીશ નહિ. ”

માટે કહ્યું છે કે પુનરાસાદ્યતે લક્ષ્મીર્નષ્ટાપિ વ્યવસાયિભિઃ
(ઉદ્યોગી લોકો નાશ પામેલી લક્ષ્મીને પણ ફરીથી મેળવી શકે છે).

૩. ધ્રુવાખ્યાન.

સ્વાયંભુવ મનુને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એ બે પુત્રો થયા હતા એમ આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. ઉત્તાનપાદ રાજાને સુરુચિ અને સુનીતિ એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. માનીતી રાણી સુરુચિનો ઉત્તમ, અને અણમાનીતી રાણી સુનીતિનો ધ્રુવ એમ રાજાને પુત્રો હતા. આ બે પુત્રોમાં ઉત્તમ રાજાને વિશેષ પ્રિય હતો. એક વખતે રાજા સિંહાસન પર બેઠા હતા અને બોળામાં ઉત્તમને બેસાડ્યો હતો. તે વખતે ધ્રુવ પણ રમતો રમતો ત્યાં ચઢી આવ્યો અને ઉત્તમને પિતાના બોળામાં બેઠેલો જોઈ તેને પણ બોળામાં બેસવાનું મન થયું. જોવો તે હસતો હસતો રાજાના બોળામાં બેસવા જાય છે, તેવું જ સુરુચિએ કહ્યું: “ ધ્રુવ, તું મારા ઉદરથી જન્મેલો નથી તેથી રાજપુત હોવા છતાં પણ ઉત્તમની માફક સિંહાસન પર બેસવાને યોગ્ય નથી. તું સુનીતિનો છોકરો છે એ કેમ જૂલી જાય છે ? માટે આ ધૃષ્ટતા છોડી દે.” સુરુચિના સમક્ષમાં રાજાથી પણ એક શબ્દ બોલાયો નહિ.

સુરુચિનાં અપ્રિય વચનો સાંભળી લજ્જિત તથા કુપિત થયેલો ધ્રુવ ત્યાંથી એકદમ નીકળી ગયો અને પોતાની માતાના આવાસમાં આવ્યો. તેના હોદ ફફડતા હતા અને મ્હોં રડુ રડુ થઈ રહ્યું હતું. માએ પ્રેમપૂર્વક બોળામાં બેસાડી ધ્રુવને પૂછ્યું: “ બેટા, કેમ આમ મોઢું લેવાઈ ગયું છે ? શું કોઈએ તારું કે તારા પિતાનું અપમાન કર્યું છે ? જે હોય તે મને સવિસ્તર કહે. ” માતાનાં પ્રેમાળ વચન સાંભળી ધ્રુવે બનેલી સર્વ હકીકત નિવેદન કરી.

પુત્રનો કરુણ વૃત્તાંત સાંભળી નિઃશ્વાસ નાંખતી સુનીતિ બોલી: “ બેટા, જે સુરુચિએ કહ્યું એ સર્વથા સત્ય છે. તું ખરેખર મન્દભાગ્ય છે; પુણ્યવાન પુત્રોને અપરમાનાં પણ કટુ વચનો સાંભળવાનાં હોતાં નથી. વત્સ, માટે મનમાં ઓછું આણવું નહિ. પૂર્વજન્મમાં આપણે

કરેલું પુણ્ય લેઈ લેવાને, અગર નહિ કરેલું આપવાને કોણ સમર્થ છે. જેણે પૂર્વે પુણ્યો કર્યા હોય તેને માટે રાજસન, છત્ર, હાથી ઘોડા વગેરે છે. માટે શાંત થા. વળી સુરુચિએ પૂર્વજન્મમાં પુણ્યો કર્યા હશે જેના પરિણામે તે રાજની પ્રીતિપાત્ર છે; મારા જેવી અભાગણીએ નહિ કર્યા હોય તેથી તે આવી દશા ભોગવે છે. સુરુચિનો પુત્ર પણ પુણ્યવાન હશે તેથી તે માનીતો છે. એમ છતાં પણ એટા, દુઃખી થવું નિરર્થક છે. દરેકને પોતાના નસીબ પ્રમાણે મળ્યા કરે છે, અને ડાહ્યા માણસો તેમાંજ સંતોષ માને છે. છતાં, સુરુચિનાં ઝેરી વચનોથી તને અત્યંત વેદના થતી હોય તો પુણ્યનો સંચય કરવા માટે પ્રયત્ન કર: સુશીલ થા, ધાર્મિક થા, મૈત્રીભાવ તથા ભૂતદયાનો વિસ્તાર કર. જેમ પાણીનું વલણ હંમેશાં નીચાણના ભાગ તરફ હોય છે, તેમ સંપત્તિ પણ નમ્ર માણસને જ વરે છે. ”

માતાનાં વચનો સાંભળી ધ્રુવે ઉત્તર આપ્યો: “ મા, તેં જે દિલાસાની વાણી કહી છે તે સુરુચિના ભાલા જેવા શબ્દોથી વિદીર્ણ થયેલા આ હૃદયમાં ઉતરી શકતી નથી. હું હવે એવો પ્રયત્ન કરીશ કે જેથી સર્વ જગતને પૂજ્ય એવું ઉન્નમોત્તમ સ્થાન મેળવી શકું. સુરુચિ રાજની માનીતી છે અને તેના ઉદરથી હું ઉત્પન્ન થયેલો નથી તો કાંઈ હરકત નહિ; તારા ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલો હું જગતમાં કેવો પ્રભાવ પાડું છું તે જોજો. સુરુચિનો પુત્ર ઉત્તમ પિતાએ આપેલું રાજ્ય ભક્ષે પામે, પણ કોઈનું આપેલું રાજ્ય મને ન ખપે: હું તો મારા પ્રરાક્રમથી એવું સ્થાન મેળવીશ કે જે પિતાને પણ મળ્યું નથી. ” આમ બોલીને ધ્રુવ માતાને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

આ વખતે ગામ બહાર આવેલા ઉદ્યાનમાં સમર્પિઓનો નિવાસ હતો. આજક ધ્રુવ અહીં આવી સમર્પિઓને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યો: “ હે મહર્ષિઓ, હું ઉત્તાનપાદ રાજનો પુત્ર છું, પણ સુનીતિના ઉદરથી જન્મેલો છું. જન્મથી નિર્વેદ પામી હું આપને શરણે આવેલો છું. ”

આ સાંભળી ઋષિઓએ કહ્યું, “અરે રાજપુત્ર, તું હજી તો ચાર પાંચ વર્ષનો બાળક છે, તારે નિર્વેદનું કારણ તે શું હોઈ શકે ? જ્યાં સુધી તારો પિતા છે ત્યાં સુધી તારે ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. તે હજી સુખદુઃખની છાંયડી પણ જોઈ નથી; તેમ તારું શરીર પણ નીરોગી લાગે છે, માટે તારે નિર્વેદનું કારણ હોય તે કહે.” પછી ધ્રુવે સુરુચિએ કહેલાં કટુ વચ્ચનો કહી સંભળાવ્યાં. આથી ઋષિઓ પરસ્પર બોલવા લાગ્યા: “ક્ષાત્ર તેજ તે આનું નામ ! બાળક હોવા છતાં પણ એનામાં આટલી બધી લાગણી છે ! વત્સ, તારી શી ઇચ્છા છે તે કહે.” તેના ઉત્તરમાં ધ્રુવે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું:

નાહમર્થમભીષ્તામિ ન રાજ્યં દ્વિજસત્તમાઃ ।

તત્સ્થાનમેકમિચ્છામિ ભુક્તં નાન્યેન યત્પુરા ॥

‘હે મહર્ષિઓ, મારે ધન કે રાજ્ય જોઈતું નથી. મારે તો તે સ્થાન જોઈએ છે કે જ્યાં હજી સુધી કોઈ પહોંચી શક્યું ન હોય.’”

તેની ઉત્કટ મહેચ્છા જોઈ મહર્ષિઓ સાતનંદ આશ્ચર્યમાં ગરક થયા અને બોલ્યા: “વત્સ, એવું અલૌકિક સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પરબ્રહ્મ ભગવાન વિષ્ણુની આરાધના કરવી જોઈએ. તેમની પ્રસન્નતાથી સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજપુત્ર, તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે સમસ્ત બાહ્ય પદાર્થોમાંથી ચિત્તને કાઢી લેઈ તે પરમાત્મા પર સ્થિર કરવું, અને પછી અચળ શ્રદ્ધાપૂર્વક એક ચિત્તે **ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય** એ દ્વાદશાક્ષરી મંત્રનો સતત જપ કરવો. પૂર્વે બ્રહ્માએ તથા સ્વાયંભુવ મનુએ પણ આજ મંત્રનો જપ કરી ત્રૈલોક્યદુર્લભ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી હતી.”

ત્યાર પછી સમર્ષિઓની અનુરૂપ લેખને તેમને પ્રણામ કરી ધ્રુવ ત્યાંથી નીકળી પડ્યો, અને યમુના તટ ઉપર આવેલા મધુવનમાં ઘોર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. પોતાની અંદર નિષ્ણ બગવાનનો સંકલ્પ કરી એક ચિત્તે મંત્ર સહિત તેણે ધ્યાન કરવા માંડ્યું: તેના અંતઃકરણમાં ભગવાન આવી વસવાથી બારને લીધે પૃથ્વી પણ નમવા લાગી. પ્રથમ, તેણે

ડાખા પગે ઉભા રહી તપશ્ચર્યા કરી, પછી જમણા પગે અને છેવટ અંગૂઠા પર. આ વખતે પર્વતો, નદીઓ, સમુદ્દો સહિત ધરતીકંપ થયો. આથી પુણ્યભીરુ દેવોને ફાળ પડી. તેથી તેમણે ઈંદ્રની સલાહ લેઈ ધ્રુવનું ધ્યાનભંગ કરવા પ્રયત્નો આદર્યા: એક દેવે ધ્રુવની મા સુનીતિનું રૂપ લેઈ તેના આગળ આક્રંદ કરવા માંડ્યું. ‘હે પુત્ર, અનેક બાધાઓ રાખી મેં તને મેળવ્યો છે, માટે આવા દુષ્કર અને દારૂ તપમાંથી નિવૃત્ત થા. હે વત્સ, આ જગતમાં મને તારોજ આશરો છે, તારા વિના હું અનાથ છું. અરે ! તું પાંચ વર્ષનો બાળક ક્યાં, અને ક્યાં આ ભયંકર તપશ્ચર્યા ! બેટા, આ જક છોડીને ઘેર ચાલ, આ તો તારો રમકડાં રમવાનો વખત છે: મોટો થઈ અભ્યાસ કરી, રાજ્યસુખો ભોગવી પછી ઘડપણમાં તપ કરતું હોય તો કરજે. માટે ઉઠ. મને પ્રસન્ન રાખવી એજ તારો ધર્મ છે, માટે આ શરીરનું શોષણ કરવાનું મૂકી દે. જો તું નહિ માને તો હું મારા પ્રાણ કાઢી નાંખીશ.”

આમ કરુણ વચનો બોલતી માતા તરફ તેનું ચિત્ત જરાયે દોરાયું નહિ. ત્યારે એ માયાવી માતા ખૂબ પાડી ઉડી: ‘વત્સ, વત્સ, આ ભયંકર અરુણમાં જો પેલા શસ્ત્ર લેઈને રાક્ષસો આવે છે. માટે ઉઠ, ચાલ આપણે નાસી જઈએ’ એમ બોલતી તે દોડી ગઈ. ત્યારબાદ સિંહ, ઉંટ, મગર વગેરેનાં રૂપ લેઈ રાક્ષસો ભયંકર ત્રાડો પાડતા તેની સમીપ આવી ખેંચીવરાવવા લાગ્યા. પણ ભગવાનમાં આસક્ત થયેલા ધ્રુવનું રૂપાંતર સરખું ધ્રુજ્યું નહિ. આખરે નિષ્ફળ પ્રયત્નોથી શરમાઈ દેવલોકો પાછા વળ્યા અને વિષ્ણુ ભગવાનને શરણે જઈ દુઃખી બની કહેવા લાગ્યા: “હે દેવાધિદેવ, હે જગન્નાથ, ધ્રુવના ભયંકર તપથી તપેલા અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ. અમને ભય લાગે છે કે એને ઈંદ્રપદ, કે સૂર્યપદ કે વરુણપદ કે કુબેરપદ જોઈએ છે ! માટે કોઈ પણ ઉપાયે તેને તપમાંથી નિવૃત્ત કરો એટલી અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.”

પછી ભગવાને દેવોને સાંત્વન આપી કહ્યું: “ભાઈઓ, એને નથી ઈંદ્રપદ કે સૂર્યપદની આકાંક્ષા. માટે તમારા મનમાંથી એ વિષે ખરખરો

કાઠી નાંખી સુખેથી ઘેર જાઓ. હું એને તપથી નિવૃત્ત કરું છું.”

દેવો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા અને ભગવાન વિષ્ણુ ધ્રુવના સમક્ષ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે પ્રકટ થયા. ભગવાને કહ્યું: “વત્સ ધ્રુવ, તારી એક નિષ્કાવાળી તપશ્ચર્યાથી હું પ્રસન્ન થયો છું. માગ, માગ, જે માગે તે આપું.”

ભગવાનની વાણી સાંભળી ધ્રુવે આંખ ઉઘાડી જોયું તો અંતરમાં જેનું તે ધ્યાન ધરતો હતો તેજ પ્રભુ વરદ હસ્ત ઉઘો કરી તેના સમક્ષ ઉભા હતા. રોમાંચિત શરીરે તેણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને સ્તુતિ કરવા માંડી: ‘હે ભગવન, બ્રહ્માદિ વેદવિત્ મહર્ષિઓ પણ જેની ગતિનો પાર પામ્યા નથી તેનું સ્તવન હું બાળક શી રીતે કરું? માંડ મન આપની ભક્તિમાં રત થયેલું છે. મને આપની સ્તુતિ કરવાની બુદ્ધિ આપો.”

પછી ભગવાને શંખવડે ધ્રુવના મસ્તકનો સ્પર્શ કર્યો અને વરદાન માગવા કહ્યું. ધ્રુવે પ્રસન્ન ચિત્તે પુનઃ સ્તુતિ કરી જણાવ્યું: “ભગવન, આપ સર્વના અંતર્યામી છો તેથી મારા મનની વાત આપ જાણો છો. તથાપિ, આપની આજ્ઞાથી નિવેદન કરું છું: અપરમાએ મને કહ્યું હતું કે તું મારા ઉદરથી જન્મેલો નથી માટે રાજ્યને યોગ્ય નથી. તો ભગવન, હું એવા પદની ઇચ્છા રાખું છું કે જે ઉત્તમોત્તમ હોય. આપ પ્રસન્ન થયા પછી મારે માટે શું દુર્લભ છે?”

તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું: “વત્સ, ત્હારી એવી ઇચ્છા છે તો તે સંપૂર્ણ થશે. તું પૂર્વજન્મમાં બ્રાહ્મણ બાળક હતો. તેં માતૃપિતાની અત્યંત સેવા તથા મારી શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ કરી હતી. વખત જતાં, એક રાજપુત તારો મિત્ર બન્યો. તેની અઢળક સમૃદ્ધિ જોઈને તને એમ મન થયું કે હું પણ રાજપુત બનું. તદ્વતુસાર તું ઉત્તાનપાદના પુત્ર તરીકે જન્મ્યો. આ જન્મમાં પણ તેં મને પ્રસન્ન કર્યો છે, તેથી ત્રિલોક્યથી પણ ઉંચું સ્થાન તને પ્રાપ્ત થશે એમાં સંદેહ નથી. તારું સ્થાન ઇંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, બૃહસ્પતિ એ સર્વથી ઉચ્ચ થશે. કેટલાક દેવો ચાર યુગ

સુધી, કેટલાક મન્વંતર સુધી, પણ તું કલ્પ સુધી રહીશ. તેમજ ત્હારી માતા સુનીતિ પણ તારો બની ત્હારી પાસેજ કલ્પ સુધી રહેશે.” આ રીતે ભગવાન પાસેથી વરદાન પામી ધ્રુવ સમર્પિથી પણ ઉચ્ચ ધ્રુવપદને પામ્યા.

૪. પૃથુરાજની કથા.

ધ્રુવના વંશમાં અંગ નામનો એક રાજા થયો. તે સૃષ્ટિની કન્યા સુનીતા સાથે પરણ્યો હતો. તેમને વેન નામે એક પુત્ર થયો. તે મોસાળના દોષને લીધે સ્વભાવે દુષ્ટ નીવડ્યો. જ્યારે અંગ રાજા પછી તેને ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો, ત્યારે તેણે પૃથ્વી પર ઢંઢેરો ફેરવાવ્યો: “કોઈએ યજ્ઞ કરવો નહિ, દાન કરવું નહિ હુંજ યજ્ઞનારાયણ છું; મારા સિવાય યજ્ઞનો ભોક્તા કોણ છે ?”

આ સાંભળી મહર્ષિઓ તેની પાસે આવ્યા અને તેની પૂજા કરી નમ્રતાથી કહ્યું: “રાજન્, રાજ્ય તો પ્રજ્ઞના હિતને માટે છે, તેથી યજ્ઞયાગ જેવી રાજપ્રજા ઉભયને હિતકારક એવી ધાર્મિક ક્રિયાઓની બંદી નિરર્થક છે: અમે દીર્ઘ યજ્ઞોવટે યજ્ઞેશ્વર ભગવાનને પ્રસન્ન કરીશું, અને તેના પુણ્યનો અંશ આપને પણ મળશે. તેથી ભગવાન અમારા તથા આપના મનોરથો સિદ્ધ કરશે.”

ઋષિઓનાં હિતકારક વચનોની અસર વેનરાજા પર જરાયે થઈ નહિ. તેણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું: “ઋષિઓ, મારા કરતાં કોણ મોટો છે? અને મૂકી તમે કોનું આરાધન કરશો? યજ્ઞેશ્વર ભગવાન તે કોણ? સર્વ-દેવમયો નૃપ: અર્થાત્ રાજાના શરીરમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઈન્દ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ, ભૂમિ વગેરે સર્વે દેવતાઓનો નિવાસ છે. માટે મારી આજ્ઞા માથે ચઢાવીને યજ્ઞયાગ કે દાનપુણ્ય કરવાં બંધ કરી દો. જેમ સ્ત્રીઓ માટે પતિ, તેમ પ્રજાને માટે રાજાની આજ્ઞાનું પાલન એજ પરમ ધર્મ છે.”

ઋષિઓએ યજ્ઞ-ધર્મ ઉપર જન્મતોનો આધાર છે એમ જણાવી તેને યજ્ઞની મહત્તા સમજાવવા ફરીથી પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ જ્યારે તે એકનો એ થયો નહિ, ત્યારે ‘મારો, મારો, આ પાપીને મારો’ એમ સર્વે ઋષિઓ ક્રોધથી ગાળી ઉડ્યા. ‘જે પુરાણપુરુષ યજ્ઞનારાયણની નિંદા કરે છે તે રાજા થવાને લાયક નથી.’ એમ જણાવી તેમણે મંત્ર ભણી દાબથી તેને મારી નાંખ્યો. એવામાં દૂરથી ધૂળના ગોટેગોટા દેખાવા લાગ્યા. તેથી તપાસ કરતાં જણાયું કે રાજ્યમાં ચોરકુંડાડનું ધાંધળ વધી ગયું હતું અને તેથી લોકોના જનમાલને હાનિ પહોંચતી હતી. આ ધૂળ તે કુંડાડોની એક ટાળીને લીધે ઉડતી હતી. હવે કાંઈ પણ રાજા જોઈએ એવા ઇરાદાથી ઋષિઓએ વેનરાજની જાગૃત્તી મંથન કરવા માંડ્યું. તેમાંથી બળેલા થાંભલા જેવો કાળો, ચપટા માથાનો ટીંગણો એક પુરુષ નીકળ્યો. તેણે બહાર નીકળી ઋષિઓને પૂછ્યું. ‘હું શું કંઈ?’ ત્યારે ઋષિઓએ નિષીદ (ખેસ) એમ કહ્યું, તેથી તેનું નામ ‘નિપાદ’ પડ્યું. પાછળથી તેના વંશના લોકો વિન્ધ્ય પર્વતમાં રહેતા અને પાપકર્મો કરી પેટ ભરતા. આ રીતે વેન રાજના શરીરમાં રહેલી પાપ-શુદ્ધિ ‘નિપાદ’ના રૂપમાં બહાર નીકળી ગઈ અને તેનાં પાપો નષ્ટ થયાં.

પછી બ્રહ્મણોએ વેનરાજના જન્મણું લાથનું મંથન કર્યું. તેમાંથી સાક્ષાત્ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી દેહવાળો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. તેનું નામ પૃથુરાજ. તેને માટે આકાશમાંથી દિવ્ય પિનાક ધનુષ્ય અને આણો તથા કવચ પડ્યાં. પૃથુના જન્મથી સર્વ લોકને આનંદ થયો અને આવા સુપુત્રથી અંતે વેનરાજ પણ સ્વર્ગે ગયો. સર્વે સમુદ્રો અને નદીઓનાં પવિત્ર જળથી સ્વયં બ્રહ્માએ દેવો સહિત પધારી પૃથુરાજનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. વેનથી અપ્રસન્ન થયેલી પ્રજાનું પૃથુએ અનુરંજન કર્યું માટે લોકો તેને ‘રાજા’ કહેવા લાગ્યા. પૃથુના શાસન કાળમાં લોકોને કોઈ જાતનું દુઃખ ન હતું. વૃદ્ધિ સમયાનુસર અને યોગ્યપ્રમાણમાં થતી; પૃથ્વી ખેડ્યા વિના પણ પુષ્કળ પાક આપતી; ગાયો કામદુધાની માફક દૂધ આપતી. પૃથુરાજના યજ્ઞમાંથી સૂત અને માગધ એમ બે પુરો

પ્રકટ થયાં. તેમને ઋષિઓએ રાજના ગુણની સ્તુતિ કરવાનું કહ્યું. તે બેએ ઉત્તર આપ્યો: “અમે પૃથુરાજના ગુણથી અગ્નિના છીએ, તેમનો યશ પણ હમુ જામ્યો નથી, તેથી અમે શી રીતે રાજની સ્તુતિ કરીએ?” તેના ઉત્તરમાં રાજાએ જણાવ્યું: “હે સૂતમાગધ, માણસો પોતાના સદ્ગુણોથી પ્રશંસા પામે છે. માટે તમે સદ્ગુણોનું વર્ણન કરો અને તેજ સદ્ગુણો આચરવા માટે હું પ્રયત્નશીલ રહીશ.” આથી પ્રસન્ન થઈ સૂતમાગધે રાજગુણોનું યથાર્થિત વર્ણન કર્યું:

રાજ સત્યવાદી, દાનશીલ, પ્રતિજ્ઞાપાલક, લજ્જાશીલ, મૈત્રી તથા ક્ષમા રાખનાર, પરાક્રમી અને દુષ્ટોનો શાસન કરનાર, ધર્મજ્ઞ, કદરદાન, દયાળુ, પ્રિયભાષી, યોગ્ય પુરુષોને માન આપનાર, યશ્ન પરાયણ, ધાર્મિક, સત્સમાગમ રાખનાર, તથા શત્રુ અને મિત્રપર સમભાવ રાખનાર હોય છે.

રાજાએ સદ્ગુણોનું વર્ણન ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું અને તે પોતાનામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપી અનેક યજ્ઞો કર્યા.

આરંભમાં એક વખતે લોકો પૃથુરાજ પાસે આવ્યા અને નમ્રતાપૂર્વક અરજ કરી: “હે રાજન્, આપના પહેલાં જે અરાજકતા વ્યાપેલી હતી તેથી પૃથ્વીએ બધી જાતની ઔષધિ પાછી ખેંચી લીધી. એને પરિણામે પ્રજાનો વિનાશ થશે. માટે અમારું ભરણપોષણ ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરો. અમે ભૂખથી અત્યંત પીડાઈએ છીએ.”

લોકોની ફરીયાદ સાંભળીને કોપાયમાન થઈ પૃથુરાજાએ હાથમાં ધનુષ અને જાણુ લીધાં અને પૃથ્વીપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી. આથી ભયભીત થયેલી વસુંધરા નાસી બ્રહ્મલોકમાં ગઈ, પરંતુ તે જ્યાં જ્યાં દોડતી ગઈ, ત્યાં ત્યાં ધનુર્ધારી પૃથુરાજાને તે પોતાની સામેજ જોવા લાગી, તેથી આખરે ભયથી કાંપતી ધરિત્રી પૃથુને શરણે આવી અને કહેવા લાગી: “રાજન્, તું મારો વધ કરવા તત્પર થયો છે, પણ તેથી થનાર સ્ત્રીહત્યા જોતો નથી?” તેના ઉત્તરમાં પૃથુએ કહ્યું:

“ જો એકના વધથી અનેકને લાભ થતો હોય તો તે એકનો વધ સર્વથા ઇષ્ટ છે.”

પૃથ્વીએ કહ્યું: “ પણ પ્રજના હિતને માટે તું મારો વધ કરતો હોય, તો મને માર્યા પછી લોકો શેના પર રહેશે તેનો તેં વિચાર કર્યો?”

પૃથ્વીએ બેધડક ઉત્તર આપ્યો ! “ હે વસુધા, મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર તને મારીને હું મ્હારી યોગ શક્તિથી આ પ્રજને ધારણુ કરીશ.”

જ્યારે પૃથ્વીએ પૃથુરાજને સર્વ રીતે શક્તિમાન જોયો ત્યારે તેણે નમ્રતાથી કહ્યું. “ રાજન, વિચારપૂર્વક ઉપાયો યોજવાથી સર્વે કાર્યો સિદ્ધ થઇ શકે છે. માટે જે ઔષધિઓ હું પચાવી ગઇ છું તે દૂધ-રૂપે મારામાંથી પ્રકટ થાય તે માટે તમે વત્સ (વાછરડું) શોધી કાઢો. વળી મારી સપાટી સરખી બનાવો. જેથી ઉત્તમ વનસ્પતિઓના બીજ રૂપ દૂધ હું સર્વત્ર પ્રકટ કરી શકું.”

પૃથ્વીની સૂચના પ્રમાણે પૃથુરાજએ સૃષ્ટિના કાળથી ઉંચી નીચી રહેલી જમીનને પોતાના ધનુષના છેડા વડે સરખી બનાવી અને ત્યાં ગામડાં તથા નગરો વસાવ્યાં. તેણે સ્વાયંભુવ મનુને વત્સ બનાવી ગાયનું રૂપ ધારણુ કરેલી પૃથ્વીને પોતાના લાધે દોહી અને સર્વ પ્રજને હિત-કારક એવું દૂધ કાઢ્યું. આ રીતે પૃથુરાજ ભૂમિના પિતારૂપ થવાથી ભૂમિને ‘પૃથ્વી’ એવું નામ મળ્યું. ત્યારપછી દેવોએ, મુનિઓએ, રાક્ષ-સોએ, ગન્ધર્વોએ, પિતૃઓએ એમ સર્વેએ તેનું દોહન કર્યું અને પોત-પોતાના વંશની વૃદ્ધિ કરી.

આ રીતે પૃથુરાજએ રાજા ઋષ્ટદિરજનાત્ (પ્રજનું રંજન કરવાથી રાજા બને છે) એ નિયમ પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી પ્રજનું પાલન કર્યું.

૫. દશ પ્રયેતાઓ.

પૃથુના વંશમાં પ્રાચીનઅહિં નામે એક મહાન્ પ્રજાપતિ થઇ ગયા છે. તે સમુદ્રકન્યાને પરણ્યા હતા અને તેનાથી તેમને પ્રયેતા નામના દશ પુત્રો થયા. પ્રાચીનઅહિએ પુત્રોને બોલાવી કહ્યું, “ પુત્રો, પ્રજા-વૃદ્ધિ માટે તમે વિશ્વેશ્વર પ્રભુની આરાધના કરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરો. બ્રહ્માજીએ મને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે આજ્ઞા કરેલી છે, તો તમે માંડે આટલું પ્રિય કરો.” પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી દશે પ્રયેતાઓ સમુદ્રમાં રહી તપ કરવા લાગ્યા. આ રીતે દશ હજાર વર્ષ ચીતી ગયાં ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થઈ તેમની સમક્ષ પ્રકટ થયા અને તેમને વરદાન માગવા કહ્યું. તેના ઉત્તરમાં તેમણે નમસ્કાર કરી જણાવ્યું: “ હું ભગવન્, અમારે પ્રજાની વૃદ્ધિ કરવી છે.” ભગવાન્ તેમને ‘ તથાસ્તુ ’ કહી અંતર્ધાન પામ્યા.

આ દશહજાર વર્ષના ગાળામાં પૃથ્વીપર ઝાડો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં કે તેથી ઘણીખરી પૃથ્વી ઘેરાઈ ગઇ અને ઘણા લોકોનો નાશ થયો. જ્યારે પ્રયેતાઓ તપ કરીને સમુદ્રની બહાર નીકળ્યા, ત્યારે પ્રજાનો ક્ષય થયેલો જોઇ તેઓ અત્યંત ગુસ્સે થયા. તેમણે પોતાના મુખમાંથી વાયુ અને અગ્નિ પેદા કર્યા. વાયુએ વૃક્ષોને ઉખાડી નાંખવા માંડ્યાં અને અગ્નિએ બાળવા માંડ્યાં. આથી ઘણાં ઝાડોનો ખોડો નીકળી ગયો, બહુજ થોડાં બાકી રહ્યાં. તેથી વૃક્ષોનો રાજા સોમ પ્રયે-તાઓ પાસે આવ્યો અને તેમનો ક્રોધ શાંત કરવા માટે પ્રાર્થના કરી. સોમ રાજાએ કહ્યું: “ હું રાજાઓ, આપનો ક્રોધ શાંત કરો. હું વૃક્ષો સાથે આપનું સમાધાન કરાવું છું. મારિષા નામની રત્નજેવી વૃક્ષકન્યાનું મેં મારાં કિરણોવાટે પોપણુ કરી ઉછેરી છે તેને આપની પત્ની બનાવી વંશવૃદ્ધિ કરો એમ હું ઇચ્છું છું. હું તે કન્યાનું ભવિષ્ય પ્રથમથીજ જાણું છું. તેથી આપને નિવેદન કરું છું કે મારા અર્ધ તેજથી અને આપના

અર્ધ તેજથી એ કન્યાને પેટે દક્ષ નામના મહાન પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થશે જે અત્યંત પ્રજાવૃદ્ધિ કરશે. વળી, એ મારિષા એક સાથે દશ ભાઈઓની પત્ની શી રીતે થઈ શકે તે વિષે શંકા લાવશે નહિ, કારણ કે પૂર્વજન્મમાં તે એક રાણી હતી, પરંતુ બાળ વિધવા થવાથી તે અત્યંત દુઃખી બની ગઈ અને તેણે ભગવાનની આરાધના કરી. તેથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાન તેના આગળ પ્રકટ થયા અને તેને વરદાન માગવા કહ્યું. ત્યારે તેણે નમ્રતાથી કહ્યું: ‘ જન્મોજન્મમાં મને સારા પતિઓ અને પ્રજાપતિ સરખો પુત્ર મળે; વળી હું ખૂબસૂરત તથા અયોનિજ્ઞ (જીને પેટે અવતરેલી નહિ એવી) થાઉં એમ હું ઇચ્છું છું. ’ આ રીતે ભગવાને તેને વરદાન આપ્યું.

“ પરંતુ પ્રથમ તો મારિષાનો આ જન્મનો વૃતાન્ત સાંભળવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે: ગોમતી નદીને કાંઠે કંડુ નામના એક મુનિ તપ કરતા હતા. તેમના તપમાં વિશ્લેષ નાંખવા માટે ઈંદ્રે પ્રમ્લેચા નામની એક અપ્સરા મોકલી. તેને જોતાંજ ઋષિ મોહી પડ્યા, અને તેના પ્રેમમાં મસ્ત રહીને મંદર પર્વતની તળેટીમાં ૧૫૦ વર્ષો ગાળ્યાં. એક દિવસે પ્રમ્લેચાએ સ્વર્ગમાં પાછી જવા માટે ઋષિની રજા માગી. ત્યારે ઋષિએ તેને થોડો વખત વધારે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. શાપના ભયથી બહીતી અપ્સરાએ રહેવા કબુલ કર્યું. ફરીથી દોઢસો વર્ષે પ્રમ્લેચાએ જવાની રજા માગતાં ઋષિએ પ્રથમની માફક જ આજીજી કરી. આ રીતે અપ્સરાના પ્રેમમાં અંધ બનેલા ઋષિએ કૈંક વર્ષો ગાળી નાખ્યાં, પણ તેનું તેમને ભાન રહ્યું નહિ. એક દિવસે સંધ્યાકાળે કંડુમુનિ ખૂબ ઉતાવળમાં ઝૂંપડીની બહાર નીકળ્યા. ત્યારે પ્રમ્લેચાએ પૂછ્યું: “ મહારાજ ક્યાં જાઓ છો ? ” ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો: “ પ્રિયે, સંધ્યાકાળ થયો છે, માટે સંધ્યોપસના કરવી જોઈએ, નહિતો પાપ લાગશે.”

ઋષિનાં વચનો સાંભળી પ્રમ્લેચા ખડખડ હસી કહેવા લાગી: “ મહારાજ, તમે બહુ ધર્માત્મા છો ! શું આજે જ તમારી સાંજ પડે છે ? આવી તો કેટલીયે સાંજ પસાર થઈ ગઈ ! ” આ સાંભળી ઋષિ

જરા આશ્ચર્યથી કહેવા લાગ્યા: “ પ્રિયે, કેમ મારી મસ્કરી કરવા માંડી છે ? સવારમાં નદી કિનારે મેં તને જોઈ અને ત્યારપછી તું મારા આશ્રમમાં દાખલ થઈ. હવે આ સાંજ પડી. તેમાં તને શી નવાઈ લાગે છે ? ”

અખરાએ ઉત્તર આપ્યો: “ મહારાજ, હું સવારમાં આવી એ વાત તો સાચી, પણ તે સવારને તો આજ ૯૧૭ વર્ષ, છ માસ અને ત્રણ દિવસ વીતી ગયા છે !

આ સાંભળી, ઋષિને માથે વજ્ર પડ્યું હોય તેમ આઘાત થયો. તે આશ્ચર્ય, ક્રોધ અને તિરસ્કારથી બોલી ઉઠ્યા: “ અરરર ! મને ધિક્કાર છે ! હે દુષ્ટા ! તું તારે માર્ગે પડ. તું મારી સાથે આટલો વખત રહી તેથી પરિચયને લીધે હું તને બાળીને ભરમ કરતો નથી. ઇંદ્રનું કાર્ય તેં બરાબર બજાવ્યું છે ! અરેરે ! પણ તેમાં તારો દોષ શો ? ખરેખરો દોષ તો મારાજ કે હું જિતેન્દ્રિય રહ્યો નહિ, ” આ રીતે પોતાની જાતને નિંદતા કંડુમુનિએ ફરીથી તપશ્ચર્યા કરી અને બ્રહ્મપાર સ્તોત્રનો જપ કરી તે પરમસિદ્ધિને પામ્યા.

કંડુમુનિથી ભયભીત થયેલી અને તિરસ્કાર પામેલી પ્રમ્લેચ્યા શરીરે પાણી પાણી થઈ ગઈ, અને આકાશમાર્ગે નાસતાં પોતાનો પરસેવો ઝાડનાં પાંદડાંથી લોલ્હો. ઋષિએ તેના શરીરમાં જે ગર્ભ મૂક્યો હતો તે આ રીતે પ્રસ્વેદ વાટે બહાર નીકળી ગયો અને તે ગર્ભ વૃક્ષોએ ધારણ કર્યો. પવને તે ગર્ભ ભેગો કર્યો, અને મેં મારાં કિરણો વડે તેનું પોષણ કર્યું. એ ગર્ભમાંથી મારિષા ઉત્પન્ન થઈ. વૃક્ષો એ કન્યા આપને સમર્પણ કરશે. આપ ક્રોધ શાંત કરો. ”

આ પ્રમાણે સોમ રાજની પ્રાર્થનાથી પ્રયેતાઓએ પોતાનો ક્રોધ શાંત કરી મારિષાને પત્ની તરીકે સ્વીકારી. સમય જતાં તેને દક્ષ નામનો પુત્ર થયો.

૬. દક્ષ પ્રજાપતિ.

જે દક્ષ પ્રથમ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયા હતા, તેજ દક્ષે બીજા યુગમાં પ્રયેતાઓથી જન્મ લીધો. તે તપના પ્રભાવથી મહાન પ્રજાપતિ બન્યા. પ્રજા વૃદ્ધિ કરવાના ધરાદાથી તેમણે વીરણ પ્રજાપતિની કન્યા અસિકંતી સાથે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેમને પાંચ હજાર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેઓ પ્રજોત્પત્તિ કરવાના છે એમ જાણી નારદ તેમની પાસે આવ્યા અને કહ્યું: “ અરે ભાઈઓ, તમે આ પૃથ્વીની અંદર, બહાર, આગુઆગુ શું છે એ જાણતા નથી અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા તત્પર થયા છો એ શું ? જો તમે સર્વત્ર ફરી શકતા હો તો શામાટે પૃથ્વીનો છેડો જોઈ આવતા નથી ?”

નારદનાં વચનોથી ઉત્તેજિત થઈ દક્ષના પાંચહજાર પુત્રો પૃથ્વીનું માપ કાઢવા ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં નીકળી પડ્યા, અને પાછા આવ્યાજ નહિ. તેથી દક્ષે બીજા હજાર પુત્રો પેદા કર્યા. તેમને પણ નારદે ઉત્તેજિત કર્યા. તેથી તેઓ પણ આપણે આપણા ભાઈઓની માફક પૃથ્વીનું માપ કાઢવા નીકળી પડીએ. ” એમ બોલી ચાલ્યા ગયા.

આ પુત્રોને પણ નષ્ટ થયેલા જોઈ દક્ષે નારદને શાપ આપ્યો, અને ફરીથી સૃષ્ટિ કરી, તેમાં સાદ કન્યાઓ થઈ. તેમાંથી દશ કન્યાઓ ધર્મને, તેર કસ્યપને, સત્તાવીસ સોમને, ચાર અરિષ્ટનેમિને, બે બહુપુત્રને, બે અંગિરસને, અને બે વિદ્વાન કૃશાશ્વને આપી. આ કન્યાઓમાંથી દેવો, દૈત્યો, નાગ, પશુ, પક્ષી, ગંધર્વ, અપ્સરા, દાનવો વગેરે અનેક જાતની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ.

૬. પ્રહ્લાદની કથા.

કશ્યપઋષિને કિતિના પેટથી હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ એમ બે પુત્રો તથા સિંહિકા નામની કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. હિરણ્યકશિપુને ચાર પુત્રો થયા, જેમાં પ્રહ્લાદ સૌથી નાનો હતો. જેમ હિરણ્યકશિપુ સ્વભાવથીજ ભગવાન વિષ્ણુનો દ્રેષી હતો, તેમ પ્રહ્લાદ ભગવદ્ભક્ત હતો. હિરણ્યકશિપુએ બ્રહ્મદેવ પાસેથી વરદાન પામી ત્રણે ભુવન જિતી લીધાં અને ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવોના અધિકારો છીનવી લીધા, આથી દેવોને તેનું દાસત્વ કરવું પડતું.

બાળક પ્રહ્લાદ ગુરુને ઘેર વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. એક વખતે ગુરુની સાથે પ્રહ્લાદ પોતાના પિતા પાસે આવ્યો અને પ્રણામ કરી પાસે ઉભો રહ્યો. આ વખતે દૈવપતિ હિરણ્યકશિપુ મદિરામાં ચક્રચૂર બનેલો હતો. તેણે પ્રહ્લાદને કહ્યું: “વત્સ, તેં અભાર સુધી ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે; તો તેનો સાર મને કહે.”

પ્રહ્લાદ:—પિતાજી, આપની એવી મન્દ્રછા છે તો સાંભળો. ઇશ્વર અનાદિ છે, અને અનન્ત છે; તેને જન્મ, વૃદ્ધિ કે ક્ષય નથી; તે સર્વ કારણોના પણ કારણરૂપ છે. એવા અચ્યુત ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું.

પુત્રના મુખમાંથી નીકળેલાં વચનો સાંભળી હિરણ્યકશિપુ રાતોપીજો થઈ ગયો અને ગુરુ તરફ તડુકીને કહેવા લાગ્યો: “બ્રાહ્મણાધમ, આ શું? તેં મને નીચું જોવડાવવાનો ધંધો કર્યો છે કે શું? મારા શત્રુની સ્તુતિ શીખવાડીને બાળકનો સમય બગાડ્યો છે?”

ગુરુ:—દૈયેશ્વર, શા માટે મારા પર આટલા બધા ગુસ્સે થાઓ છો? મારી ભણાવેલી વિદ્યા આપનો બાળક રટે નહિ તેમાં મારો વાંક શો?

હિરણ્યકશિપુ:—વત્સ પ્રહ્લાદ, તારા ગુરુ કહે છે કે એમણે તને આવી વિદ્યા ભણાવી નથી. તો બેટા, કહો જોઈએ કેણે તને આવું બોલતાં શીખવાડ્યું?

પ્રહ્લાદઃ—હે તાત, આપણા હૃદયમાં રહેલા ભગવાન વિષ્ણુ આપ્પા જગત્ને શીખવાડનાર છે. પરમાત્મા સિવાય કોણ કોને શીખવાડે છે ?

હિરણ્યકશિપુઃ—(ક્રોધથી) અરે નીચ ! આપ્પા જગત્ને ઇશ્વર હું છું; મારા આગળ વારંવાર ‘ વિષ્ણુ, વિષ્ણુ ’ બોલે છે તે ‘ વિષ્ણુ ’ કોણ છે ?

પ્રહ્લાદઃ—જે વાણીમાં ઉતરી શકતો નથી, પણ યોગીઓના ધ્યાનપ્રદેશમાં રમે છે, જેણે આ વિશ્વની રચના કરી છે અને જે સ્વયં જગત્ છે તેજ પરમેશ્વર વિષ્ણુ છે !

હિરણ્યકશિપુઃ—મૂર્ખ છોકરા, હવે તું મરવાનો થયો છે ! મારા સિવાય ખીજો કયો તારો પરમેશ્વર છે ?

પ્રહ્લાદઃ—પિતાશ, ભગવાન વિષ્ણુ મારોજ છે એમ નથી, તે તો આપ્પા જગતનો અને આપનો પણ વિદ્યાતા છે. ભગવાનનું પવિત્ર નામ સાંભળી પ્રસન્ન થાઓ; નિર્થક શા માટે ગુસ્સે થાઓ છો ?

હિરણ્યકશિપુઃ—અરેરે ! આ છોકરાના મનમાં શું જૂત ભરાયું છે કે તે આમ ગમે તેમ અર્થ વગરનું બક્યા કરે છે ?

પ્રહ્લાદઃ—પિતાશ, કેવળ મારાજ મનમાં કેમ કહો છો ? એ ભગવાન તો આપના અને સર્વના અંતરમાં બિરાજે છે, અને તેની જ ત્રેરણાથી આપણે બધા ચેષ્ટા કરી રહ્યા છીએ.

આ શબ્દો હિરણ્યકશિપુને માટે અસહ્ય હતા. તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ. તે રોષપૂર્વક ગર્જના કરી બોલ્યોઃ “ આ દુષ્ટને મારી આંખ આગળથી કાઢી મૂકો. કોણે એને આવા અપશબ્દો ગોખાવ્યા છે ? ”

રાજની આગ્રાથી પ્રહ્લાદને રાજમહેલમાંથી લેઈ જવામાં આવ્યો. રાજ્યે ગુરુને પણ સમ્પત તાકીદ કરી કે તેને સારી વિદ્યા બજાવવી તથા આવું અસબ્ય શીખવાડનારને શોધી કાઢી શિક્ષા કરવી.

પ્રહ્લાદે ગુરુને ઘેર જઈ ફરીથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. બહુ

દિવસ પછી હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને ફરીથી પોતાની પાસે બોલાવી પૂછ્યું: “પુત્ર, કાંઈ ગાંધ સંભળાવ જોઈએ.”

પ્રહ્લાદ:—જે પ્રધાન તથા પુરુષ તેમજ ચરાચર જગતના કારણ-રૂપ છે તે ભગવાન વિષ્ણુ અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ !

હિરણ્યકશિપુ:—આ દુરાત્માને મારી નાંખો, એના જીવવાથી શો ફાયદો છે ? મોતાના પક્ષનોજ નાશ કરવા આ કુલાંગાર પેદા થયો છે.

રાગ્નનો હુકમ થતાંજ હજારો સૈનિકો તેને મારી નાંખવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. તેમને જોઈ પ્રહ્લાદે કહ્યું: “ભાઈઓ, જે વિષ્ણુ-ભગવાન મારામાં છે, તે તમારામાં અને આ શસ્ત્રોમાં છે. મને તેનાથી કાંઈપણ હાનિ થવાની નથી.”

પણ સૈનિકોએ ક્રોધમાં આવી પ્રહ્લાદ પર અનેક પ્રહારો કર્યા, પરંતુ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. ભક્ત પ્રહ્લાદ નીડર થઈ સ્થિર ઉભો રહ્યો. પછી હિરણ્યકશિપુએ ફરીથી કહ્યું: “અરે મૂર્ખ, તું કેમ શત્રુની સ્તુતિ કરી રહ્યો છે ? હવે વધારે મૂર્ખતા કર્યા વિના સમજી જા. હું તને અભયદાન આપું છું.”

પ્રહ્લાદ:—પણ પિતાજી, સર્વ પ્રકારનાં ભયોનો નાશ કરનાર ભગવાન વિષ્ણુ મારા અંતરમાં બિરાજે છે, તોપછી મને ભય શેનો ? ભગવાનનું સ્મરણ કરતાંજ જન્મજન્માંતરનાં ભયો દૂર થઈ જાય છે !

પછી પ્રહ્લાદનો નાશ કરવા માટે ભયંકર સર્પોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. પણ આથી તો સર્પોના દાંત પડી ગયા, તેમનાં મળિયો ફુટી ગયાં, ફણાઓ તપી ગઈ અને હૃદયો ધ્રજવા લાગ્યાં ! ત્યારબાદ તેને પગ તળે છુંદી નાંખવા માટે દિગ્ગજોને બોલાવવામાં આવ્યા. દિગ્ગજો પણ શું કરે ? તેમનાં દંતૂશળોના કકડા થઈ ગયા ! પછી મોટી ચિતા સળગાવી તેમાં પ્રહ્લાદને નાંખવામાં આવ્યો. ત્યાં પણ કમળની સુંવાળી ગાદી પર પોતે સૂતો હોય તેમ પ્રહ્લાદને લાગ્યું.

આમ સર્વ રીતે પોતાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયેલા જોઈને હિરણ્યકશિપુ હતાશ થઈ ગયો. તેથી તેના પુરોહિતોએ કહ્યું: “મહા-

રાજ, આ તો હજી બાળક છે, તેના પર આટલો બધો કોપ શા માટે કરો છો ? અમે તેને એવો બચાવીશું કે તે જાતેજ આપના શત્રુનો નાશ કરશે. એમ છતાં જો તેનામાં ફેરફાર ન પડે તો અમે કૃત્યા (સંહારક દેવી) ઉત્પન્ન કરીને તેનો નાશ કરીશું. ”

પુરોહિતોની સૂચના પ્રમાણે પ્રહ્લાદને ફરીથી અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો. ગુરુ ઘેર નહોત્ય ત્યારે પ્રહ્લાદ પણ દૈત્યબાળકોને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપતો; “ પ્રિય મિત્રો, હું તમને પરમાર્થની વાત સંબળાવું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. ગુરુની માફક મને ધનનો કે કીર્તિનો લોભ નથી, કેવળ તમારા શ્રેયને માટેજ જાણાવું છું. દરેક માણસ જન્મે છે, યુવાનીમાં આવે છે, વૃદ્ધ થાય છે અને આખરે મરી જાય છે. આ બધું આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. વળી જે મરે છે તે જ પુનર્જન્મે છે. બાહ્યાવસ્થામાં રડવું, બીમાર થવું અને એ રીતે પરાધીન રહેવાનું હોય છે. યૌવનમાં માણસ કામકોષાદિમાં ફસાઈને સુખ માની સમય ગુમાવે છે. પછી ઘડપણમાં આવી ગમે તેમ સુખેદુઃખે બાકીનો કાળ પૂરો કરે છે. અંતે મરણને વશ થાય છે. આ રીતે મનુષ્યના જીવનમાં સુખનો લેશ પણ નથી, છતાં પણ મૂર્ખતાથી માણસો સુખ માની તેમાં રાચે છે. હાડમાંસને પચના બનેલા આ દેહપર જે મમત્વ રાખે છે તે નરકનો અધિકારી થાય છે. વળી અંતે પોતાની બધી માલમિલકતનો ત્યાગ કરીને માણસને જવું પડે છે એ પણ દુઃખનું કારણ છે. અર્થાત્ મૂઢ આદમી મનને પ્રિય એવી જે જે વસ્તુઓનો સંબંધ બાંધે છે તે તે સઘળી અંતે દુઃખકારક છે. ‘ તો પછી આ દુઃખમય સંસારમાંથી મુક્ત થઈ આપણે શી રીતે પરમ સુખને પ્રાપ્ત કરીએ ’ એ પ્રશ્નનો સર્વેએ પોતાના અંતરમાં વિચાર કરવો જોઈએ. આ દુઃખમાંથી માર્ગ નથી એમ માનવું નહિ. તમે મારા પરમ મિત્ર છો તેથી આ બચકર દુઃખપરંપરામાંથી બચવાનો ગૂઢ ઉપાય હું તમને સમજાવું છું. આસુરી વૃત્તિ કાઢી નાંખી સર્વત્ર સમતા રાખી ભગવાન વિષ્ણુની આરાધના કરવી. આ સર્વ જગત્ ભગવાનનો જ

વિસ્તાર છે એમ માની ભગવાન સાથે પોતાનો અભેદ અનુભવવો, ભગવાનનું જ શરણ લેવું, કારણ કે ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો પછી આ ત્રણે જગત્માં શું ફર્ક છે? એ અહતરુનો આશ્રય કરવાથી જરૂર મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થશે. ”

દાનવોને બાળક પ્રહ્લાદની આ ચેષ્ટાઓ ખબર પડતાં તેમણે હિરણ્યકશિપુને ખબર કરી. એથી કુપિત થઇ દૈત્યરાજે હજારો વિષ મેળવી ખોરાક સાથે આખી પ્રહ્લાદને મારી નાંખવા રસોધ્યાઓને તાકીદ કરી. હુકમ પ્રમાણે રસોધ્યાઓએ પ્રહ્લાદને વિષાન્ન ખવરાવ્યું પણ તેથી પ્રહ્લાદ પર કાંઇ અસર જણાઈ નહિ.

આખરે કંઠાળીને હિરણ્યકશિપુએ પુરોહિતોને કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી પ્રહ્લાદનો વિનાશ કરવાની આજ્ઞા આપી. પુરોહિતોએ પ્રહ્લાદની પાસે આવી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો: “વત્સ, ત્રિભુવનવિખ્યાત બ્રહ્માના કુળમાં તું ઉત્પન્ન થયો છે, હિરણ્યકશિપુ જેવા મહાન દૈત્યરાજનો પુત્ર છે. તારે દેવો કે વિષ્ણુ કે બીજા કોઈનું શું પ્રયોજન છે? તારો પિતા એજ સર્વલોકોને શરણ આપનાર છે. માટે શત્રુની સ્તુતિ મૂકી દઈ તું તારા પિતાને પગલે ચાલ જેથી તું પણ તેના જેવો મહાન નીવડે. પરંતુ, જે દુરાચરી થઇ અમારી શીખામણ નહિ સ્વીકારે તો મંત્ર-બળથી અમે કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી પળમાં તારો નાશ કરી નાંખીશું. ”

પ્રહ્લાદે ઉત્તર આપ્યો, “ગુરુજી, આપ કહો છો તે બરાબર છે. અમારું કુળ બહુ ઉંચું છે, પિતા પણ મહાન છે. પરંતુ તમે જે કહ્યું કે ‘વિષ્ણુનું તારે શું પ્રયોજન છે?’ એ ઠીક નથી, કારણ કે આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ભગવાન વિષ્ણુથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી, આપ જે કૃત્યાની વાત કહી તે કૃત્યા મને શું કરી શકવાની છે? કારણ કે

કઃ કેન હમ્યતે જન્તુર્જન્તુઃ કઃ કેન રક્ષ્યતે ।

હમિત રક્ષતિ ચૈવાત્મા હસત્સાધુ સમાચરન્ ॥

કોણ કોને હણે છે, ને કોણ કોનું રક્ષણ કરે છે ? પોતેજ અસત્કાર્યોથી પોતાને હણે છે, અને સત્કાર્યોથી રક્ષે છે !”

આ સાંભળીને પુરોહિતોનો મિગળ હાથમાં રહ્યો નહિ. તેમણે એક અતિ ભયંકર કૃત્યા નિર્માણ કરી પ્રહ્લાદ તરફ ફેંકી. કૃત્યાએ ત્રિશૂળ વડે પ્રહ્લાદની છાતીમાં જોરથી પ્રહાર કર્યો, પણ પ્રહ્લાદની છાતીમાં વાગતાંજ ત્રિશૂળના સો ટુકડા થઇ ગયા ! આથી વક્રામલી વાધણ જેવી કૃત્યા કોષમાં પાછી ફરી અને પુરોહિતોનો નાશ કરી પોતે પણ નાશ પામી. પુરોહિતોને કૃત્યાથી મરાતા અને બળતા જોઇને “ભગવાન, બચાવો, બચાવો” એમ દ્યાર્દ્ર હૃદયે પ્રહ્લાદ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આખરે ભગવદ્ભક્ત પ્રહ્લાદના સ્પર્શથી તેઓ પાછા જીવતા થયા અને તેમણે તેને આશીર્વાદ આપ્યા.

કૃત્યાની થયેલી અપમાનકારક સ્થિતિની વાત જાણીને હિરણ્યકશિપુએ પુત્રને ખોલાવી તેના અદ્ભુત પ્રભાવનું કારણ પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં પ્રહ્લાદે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું: “ તાત, ભગવદ્ભક્તમાં આવો પ્રભાવ તો સામાન્ય રીતે હોઇ શકે છે. એ ભક્તિનોજ પ્રભાવ છે, મારું કે મંત્રનું એમાં કંઇ નથી. ”

પછી અત્યંત ક્રોધમાં આવી હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને પહાડની ટોચેથી નીચે ગબડાવવા માટે સેવકોને આજ્ઞા આપી. સેવકોએ તેમ કર્યું, પણ પૃથ્વીમાતાએ પ્રહ્લાદને પોતાના ખોળામાં લેઇ લીધો જેથી તેને લગાર પણ આંચ આવી નહિ. પછી દૈત્યરાજે શંખર રાક્ષસને પ્રહ્લાદના વિનાશ માટે પ્રેર્યો. તેણે પોતાની અનેક માયાઓ પ્રહ્લાદ પર અજમાવી પણ ભગવાને મોકલેલા સુદર્શનચક્રે તે સર્વનો સંહાર કરી નાંખ્યો. પછી હિરણ્યકશિપુએ પોતાની પાસેથી શોષક વાયુને છોડ્યો. આ ઠંડો તીજો પવન પ્રહ્લાદના શરીરમાં જોરથી ફુંકવા લાગ્યો, પણ વિષ્ણુભગવાને તેના દેહમાં રહી વાયુનું પાન કરી લીધું.

આખરે, પ્રહ્લાદને શુકાચાર્યનું નીતિશાસ્ત્ર શીખવા માટે ફરીથી ચુરુને ઘેર મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં બરાબર શીખી રહ્યો એટલે હિરણ્ય-

કશિપુની પાસે તેને લાવવામાં આવ્યો. તેણે પુત્રને પૂછ્યું: “ હે પ્રહ્લાદ, કહો જોષ્ઠએ, રાજાએ અરિ મિત્ર ને મધ્યસ્થ સાથે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ? રાજાએ પોતાના મંત્રી, જસૂસ અને દાસજનો સાથે કેવો વ્યવહાર રાખવો જોઈએ ? રાજાએ પ્રજાનો પ્રેમ મેળવવા શા શા ઉપાયો લેવા ? ચોર ભૂટારને કેમ વશમાં આણવવા ? ”

તેના ઉત્તરમાં પ્રહ્લાદે જણાવ્યું: “ પિતાજી, ગુરુજીએ શીખવાડેલું આખું નીતિશાસ્ત્ર મને આવડ્યું છે, તેમાં અરિ, મિત્ર, મધ્યસ્થને વશ કરવા માટે સામ, દાન, ભેદ, દંડ એ સર્વ ઉપાયો મને સારી રીતે અવગત થયા છે. પરંતુ એ સઘળું અસત્-શાસ્ત્ર છે એમ મારો મત છે. કારણ કે

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

त्वय्यस्ति भगवान् विष्णुर्मयि चान्यत्र चास्ति सः ।

यतस्ततोऽयं मित्रं मे शत्रुश्चेति पृથक् कुतः ॥

હે તાત, ભગવાન ગોવિન્દ સર્વત્ર અને સર્વભૂતોમાં એકસરખી રીતે વ્યાપી રહેલા છે. તો પછી મિત્ર કોણ ને શત્રુ કોણ ? ભગવાન વિષ્ણુ મારામાં છે, તમારામાં છે, સર્વત્ર છે; મારે મન આ જગત્માં કોઈ શત્રુ નથી. ”

પ્રહ્લાદનાં વચનો સાંભળી દૈત્યરાજના રામેરામમાં આગ પ્રકટી ઉઠી. તેણે પ્રહ્લાદની છાતીમા લાત મારી સેવકોને આગ્રા આપી કે ‘ આ દુષ્ટને નાગપાશથી બાંધી સમુદ્રમાં ડુબાવી દો. ’ દૈત્યોએ તે પ્રમાણે કરી તેનાપર પર્વતો નાંખવા માંડ્યા. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં પ્રહ્લાદે એકાગ્રચિત્તે વિશ્વના આદિકારણુ ભગવાન વિષ્ણુના અભેદનું ચિંતન કર્યું. આ ધ્યાનમાં તે એટલા બધા એકતાર થઈ ગયા કે તેમને પોતાના દેહનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. આ ભાવનાયોગથી ત્રિશુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણમાં સાક્ષાત્ પ્રકટ થયેલા વિષ્ણુભગવાને ચોતરફ પર્વતોને ખસેડી નાંખી પ્રહ્લાદને પાણીની બહાર લાવીને મૂક્યા. ત્યાર

પછી પ્રહ્લાદને પોતાના દેહનું ભાન થયું ! ભગવાન પીતાંબર પહેરીને તેની સમક્ષ ઉભા. પ્રહ્લાદે પ્રણામ કરી પ્રભુની સ્તુતિ કરી. તેથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાને તેને વરદાન માગવા કહ્યું. પ્રહ્લાદે નમ્રભાવે નિવેદન કર્યું: “ પ્રભો ! આપનાં દર્શન પામ્યા પછી મારે માટે શું દુર્લભ છે ? જન્મોજન્મ આપના ચરણમાં મારી અડગ ભક્તિ રહે એજ માણું છું. ભગવન્ ! મારા પિતાએ આપનો દ્વેષ કરી જે પાપ વહોરી લીધું છે તેની તેમને માફી આપો એમ હું ઇચ્છું છું. ”

“ પ્રહ્લાદ, મારી કૃપાથી તારા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે ! ” એમ કહી ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા.

પછી પ્રહ્લાદે પિતા પાસે જઈ ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા. દૈત્યરાજે તેને આલિંગન આપી બીની આંખે કહ્યું: “ બેટા, હજી તું જીવે છે ? ”

ત્યારપછી ધર્મજ્ઞ પ્રહ્લાદ પિતાની અને ગુરુની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરતો. કેટલાક દિવસ પછી ભગવાને ત્રિસંહરૂપ લેઈ હિરણ્યકશિપુને વધ કર્યો. ત્યાર બાદ પ્રહ્લાદ ગાદીએ આવ્યા અને ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ્ય કરી અતે મોક્ષ પામ્યા.

૮. ભરતરાજનું આખ્યાન.

આપણે ઉપર જણાવી ગયા કે સ્વાયંભુવ મનુને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એમ બે પુત્રો હતા. ઉત્તાનપાદની કથા ઉપર કહી છે; હવે પ્રિયવ્રતની. પ્રિયવ્રત કર્દમ ઋષિની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો, અને તે સ્ત્રીથી તેને બે કન્યાઓ અને દશ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. એમાંના ત્રણ પૂર્વજન્મની સ્મૃતિવાળા હોઈ યોગપરાયણ થઈ રહ્યા અને રાજ્યતંત્રમાં ધ્યાન આપ્યું નહિ. વણી, અગ્નીધ્ર વગેરે બીજા સાત પુત્રો પિતાએ આપેલાં સાત દ્વીપોનાં રાજ્યો ભોગવવા લાગ્યા. એમાંના જંબુદ્વીપના રાજા અગ્નીધ્રને નવપુત્રો થયા, જેમાં એકનું નામ નાભિ હતું. નાભિને હિમહર્ષ અથવા ભારતવર્ષનું રાજ્ય મળ્યું. નાભિને મેરુદેવી નામની

કન્યાથી ઋષભ નામનો પુત્ર થયો. એમ કહેવાય છે કે આ ઋષભદેવને સો પુત્રો થયા, જેમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ ભરત છે. ઋષભદેવે ઘણાં વર્ષો સુધી ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરીને અનેક યજ્ઞો કરી તપ આચરવા માટે અરણ્યવાસ કર્યો. તેમના પછી ભરત ગાદીએ આવ્યા. આ ભરતના નામ ઉપરથી આ દેશને ભારતવર્ષ કહેવામાં આવે છે.

ભરતરાજ પરમ ધાર્મિક તેમજ રાજ્યતંત્રમાં કુશળ હતો. તેણે પોતાનાં બાળકોની માફક પ્રજાનું રક્ષણ કરી અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. ઘડપણમાં રાજ્યે રાજ્યની ધૂંસરી પુત્રોને ગળે વળગાડી યોગાભ્યાસ કરવા માટે શાલગ્રામ તીર્થમાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં રહી તેણે અહિંસા, મૈત્રી, મુદિતા વગેરે ગુણોમાં તેમજ મનઃસંયમમાં પ્રાવીણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. તે ભગવાનનાં નામોચ્ચાર સિવાય સ્વપ્નમાં પણ બીજાનું કાંઈ બોલતો નહિ; ચિંતન પણ ભગવાન સિવાય બીજા કોઈનું કરતો નહિ; તેમજ ક્રિયા પણ ભગવાનને માટે સમિધ, કુશ, પુષ્પ લાવવા સિવાય બીજી કાંઈ કરતો નહિ. આ રીતે તેણે મન, વાણી અને કર્મ ત્રણેની એકતા સાધી પ્રભુચરણે અર્પણ કર્યા હતાં.

એક દિવસે યોગપરાયણ ભરત રાજ સ્નાન કરવા માટે મહાનદી પર ગયા. ત્યાં સ્નાન વગેરે ક્રિયાથી પરવારી તટ પર નિત્યકર્મ કરવા બેઠા. આ વખતે એક ગર્ભવતી હરણી પાણી પીવા માટે નદી પર આવી અને નીચી વળી પાણી પીવા લાગી. એટલામાં પાસેના જંગલમાં એક ભયંકર સિંહગર્જના સંભળાઇ, આથી અત્યંત બીધેલી હરણીએ નદીને સામે કાંઠે જવા માટે ફાળ મારી. પણ નદીનો પટ પહોળો તેમજ ફાળ ઉંચી હોવાથી તે ભયભીત થયેલી હરણીનો ગર્ભ નદીના પ્રવાહમાં નીકળી પડ્યો. આ બાળહરણું નદીના તરંગવાળા પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યું. તેના પર દયા આવવાથી ભરત મુનિએ તટપરથી ઉઠીને તેને પ્રવાહમાંથી કાઢી પહાર આણ્યું: ગર્ભસ્ત્રાવની પીડાથી તરતજ હરણીના પ્રાણ નીકળી ગયા. એ જોઈને રાજર્ષિએ પ્રેમપૂર્વક બાળહરણુને લેઇ આશ્રમ તરફ આલવા માંડ્યું.

ભરતમુનિના આશ્રમમાં રહી હરણું ઉછરવા લાગ્યું. તે આખો દિવસ આશ્રમની આગુઆગુની ભૂમિ પર આમતેમ ચરતું અને આનંદમાં ફરતું. ધીમે ધીમે ભરતમુનિનું મન તેનામાં એટલું બધું આસક્ત થઇ ગયું કે તેને વારંવાર પોતાની આંખે જોયા સિવાય તેમને એન પડતું નહિ. જોણે રાજ્યવૈભવોને લાત મારી સગાંસંબંધીઓનો સ્નેહ વિસાર્યો હતો તેને આ હરણુના બચ્ચામાં આત્મસમાન મમતા બંધાઇ ! જે કેટલાક વખત સુધી બચ્ચાને ન જોયું હોય તો ‘ શું તેને વાથે મારી નાંખ્યું હશે ? વરુએ ફાડી ખાધું હશે ? સિંહે ચીરી નાંખ્યું હશે ? ’ એમ પોતાના મનમાં અનેક સંકલ્પ વિકલ્પો તેઓ કરતા. ‘ અહા ! તેની નાનકડી પગલીઓથી આ આશ્રમ ભૂમિ કેવી રળીયામણી લાગે છે ! તે ક્યારે અહીં આવીને પોતાનાં શીંગડાં વડે મારા હાથની એળ ઉતારશે ? વાહ ! તેના કોમળ દાંત વડે કરડેલી ધાસ કેવી શોભી ઉઠે છે ! ’ આવા આવા અનેક વિચારોમાં રાત્રનું મન હંમેશાં ગૂંથાઇ રહેતું. આથી તેમની સમાધિ અવસ્થા છૂટી ગઇ.

કેટલાક સમય પછી ભરતમુનિનો કાળ આવી પહોંચ્યો. મરણુ વખતે પણ પ્રેમપૂર્વક અશ્રુ સાથે પેલા બચ્ચા તરફ જ તે જોયા કરતા અને આ મૃગભાવનામાં જ તેમણે દેહ છોડ્યો. આથી કરીને બીજા જન્મમાં તેઓ કાલિંજર પર્વત પર હરણુરૂપે અવતર્યા. પરંતુ પોતાના પૂર્વજ્ઞતાંતની સ્મૃતિ તેમના મનમાં કોતરાઈ રહેલી હતી. આથી તરતજ માનો ત્યાગ કરી તે શાલિગ્રામ તીર્થમાં આવી રહ્યા અને ઝાડ પાન ખાંધને હરણુનું જીવન પૂર્ણ કર્યું.

શુષીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે (યોગબ્રહ્મ આદમી સારા પવિત્ર કુળમાં જન્મ પામે છે.) એ નિયમાનુસાર એક સદાચારી આદ્યત્થના કુળમાં હવે તેમનો જન્મ થયો. અહીં પણ તેમને પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન કાયમ રહ્યું હતું. ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી તેમને વિદ્યાધ્યયન માટે ગુરુને ઘેર મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં ગુરુનું બણાવેલું તે બણુતા નહિ, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતા નહિ. જ્યારે કોઇ તેમને બહુજ

આથહ કરે અથવા દયાવે ત્યારે ભાંગ્યા તુટ્યા શબ્દોમાં કાંઈક ઉત્તર આપી દેતા. હંમેશાં તેમનું શરીર મેલું, અને કપડાં ગંદાં રહેતાં, આથી ગામના લોકો તેમનો તિરસ્કાર અને ઉપહાસ કરતા. પરંતુ તે તો જડ કે ઉન્મત્તની માફક વર્તન કરી તે તરફ જરાયે ધ્યાન આપતા નહિ, કારણ કે તેઓ મનથી સમજતા કે લોકોનું આદરમાન યોગીને હાનિકારક છે. જે કાંઈ જાડું પાતળું સમયાનુસાર મળી રહેતું તે તે ખાધ લેતા, નહિ તો પવનાશન (પવનનો આહાર કરનાર) થઈ જગત્માં વિચરતા. પિતાના મરી ગયા પછી તેમનાં ભાઈ ભોજાઈ તેમની પાસે ખેતીની રખવાળીનું કામ કરાવતા અને ટાડું ઉઠું ગમે તે કાંઈ ખાવા આપતા. આ રીતે જે કોઈ તેમની પાસે જામરહસ્તીથી કામ કરાવી લે તો તે કરતા, ખાકી તે કદી પણ બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પણ કાર્યમાં ગૂંથાતા નહિ. આ રીતે નિશ્ચિંત રહેવાથી તેમનું શરીર અલભસ્ત અને મન પ્રજુલ્હ રહેતું.

એક વખતે સૌવીર દેશનો રાજા રહુગણ પાલખીમાં બેસીને ઇક્ષુ-મતી નદીને કિનારે કિનારે થઈ કપિલ મુનિના આશ્રમ તરફ મોક્ષધર્મ શીખવા જતો હતો. રસ્તામાં જતાં જતાં આ બ્રાહ્મણ તેમની નજરે પડ્યો. તેનું મજાબુત રાતુંચોળ શરીર જોઈને સિપાઈઓએ તેને બોલાવી મોઢીની જગાએ પાલખી ઉપાડવામાં જોડી દીધો.

પોતાના પાપનો ક્ષય થાય છે એમ માની તેમણે પાલખી ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું. પણ ખીજ ભોમ્મો જલદી ચાલતા, ત્યારે ભરતજી તો ધીમે ધીમે નીચું જોઈને પગલું માંડતા. આથી ઘણીવાર પાલખી ડામા-ડોળ થઈ જતી. આથી પાલખી ઉભી રખાવી રાજાએ ભોમ્મોને બહુ ઠપકો આપ્યો. ત્યારે તો ભોમ્મોએ હાથ જોડી કહ્યું: “ મહારાજ, એમાં અમારો કાંઈ વાંક નથી. પણ આ નવો આદમી જલદી ચાલતો નથી. ” રાજાએ ભરતને પણ ખૂબ ઠપકાર્યા.

પછી પાલખી આગળ ચાલી. પણ ભરતે તો પોતાની ચાલ પ્રમાણે જ ચાલવા માંડ્યું. આથી ગુસ્સે થઈ રાજાએ કહ્યું: “ અસ્થા જડીયા, શું એટલામાંજ તું થાકી ગયો ? દેખાય છે તો મોટા લાંબો પહોળો,

પણ આટલો બોળે ઉઠાવી શકતો નથી ? આટલો તાતો હોધ તું કામથી કેમ ડરે છે ? ”

તેના ઉત્તરમાં ભરતે જણાવ્યું : “ હું કાંઈ જાડો નથી, લાંબો પહેળો નથી; ચાકી ગયો નથી; મેં તમારો બોળે ઉઠાવ્યો નથી. ”

રાજાએ ગુરસે થઈ કહ્યું : “ અરે મૂઠા તું જાણી યુજીને જાહું બોલે છે ? તું જાડો દેખાય છે, છતાં તું કહે છે હું જાડો નથી; આ પાલખી તું લે છે, છતાં કહે છે કે હું બોળે ઉઠાવતો નથી; તને મહેનત પડે છે છતાં કહે છે કે હું થાક્યો નથી ? ”

ભરતે કહ્યું : “ તમે ‘જાણી યુજીને’ એમ કહો છો, પણ આપે જે કાંઈ જાણ્યું હોય તે કહો જોઈએ. આપ જાણતા હશે કે મેં પાલખી ઉપાડી છે તેથી તેનો ભાર મને લાગતો હશે. પણ એ વાત કેવળ જૂઠી છે. આ બે પગ પૃથ્વીને અડકે છે, તેના પર ધડ રાખેલું છે; ધડ પર ખાંધ અને ખાંધ ઉપર પાલખીનો ડાંડો મૂકેલો છે. તો તમે જે કહો છો કે ‘તારા પર પાલખી છે’ એ વાત શી રીતે સાચી મનાય ? ખરી રીતે તો મારા પર કોઈ જાતનું વજન નથી. વળી, રાજાનું, પાલખીમાં બેઠેલા દેહને તમે તમારો દેહ માનતા હશે ! તમે પાલખીમાં છો ને હું પગે ઉભો છું એ ઉભય મિથ્યા છે. આત્મા એક છે, તેમાં કદી વધઘટ કે નાશ થતો નથી; અને એમ છે તો તમે મને મોટો જાડો શી રીતે કહો ? તમારામાં ને મારામાં ભેદ જ ક્યાં છે ? જે પંચ મહાભૂતોનું બનેલું તમારું શરીર છે, તેવુંજ પંચ મહાભૂતોનું બનેલું આ શરીર છે. હું, તું, તે એ સઘળી એકજ વસ્તુ છે, જુદી જુદી નહિ. વિચાર કરતાં જણાશે કે જે નામ તથા ગુણને લીધે મારા તમારાનો ભેદ પડે છે તે નામગુણ મિથ્યા છે. દાખલા તરીકે, જેને હાલ તમે પાલખી કહો છો તે પહેલાં એક ઝાડ હતું. તે ઝાડને કાપી છોલી પાલખીના રૂપમાં બનાવ્યું. અર્થાત્ નામરૂપ મિથ્યા છે. આત્માને કાંઈ નામ નથી, ગુણ નથી, રૂપ નથી. ”

આ બધું સાંભળતાં રાજા રહુમણ પાલખીમાંથી ઉતરી ભરતજીને

પગે પડી કહેવા લાગ્યો: “ ભગવન, માફ કરો. જરૂરપધારી આપ કોણ છો અને આપના આગમનનું કારણ શું છે તે કહો. ”

ભરત:—હું કોણ છું એ શી રીતે કહી શકાય ? જીભ કહે છે હું છું, પણ હું કાંઈ જીભ નથી. વાણી કહે છે હું છું, પણ હું કાંઈ વાણી નથી. દેહ માને છે કે હું છું, પણ હું દેહ નથી. આ રીતે દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેને શી રીતે ‘હું’ કહી શકાય ? વળી, આત્માને પણ ‘હું’ કહી શકાય નહિ, કારણકે બધા દેહોમાં એકજ આત્મા વ્યાપેલો છે. જો એ જીવદા આત્મા હોય, તો આ હું અને આ પેલો એમ કહી શકાય. અર્થાત્ હું કોણ છું એ શી રીતે કહી શકું ? વળી, મારા આગમનના કારણનો પ્રશ્ન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ધર્માધર્મથી ઉત્પન્ન થતાં સુખદુઃખનો ઉપભોગ કરવા માટે પ્રાણી માત્રને આવવું અને જવું પડે છે !

રાજા—ભગવન! આપે પરમાર્થનાં જે વચનો કહ્યાં છે તે સાંભળીને મારું મન ચક્રોળે ચઢે છે. હું ભગવાન કપિલ પાસે મોક્ષધર્મનો બોધ લેવા જતો હતો, પણ હવે હું માનું છું કે આપ જ અહીં કપિલ રૂપે પધાર્યા છો. માટે માણસનું શ્રેય શું છે તે સમજાવો હું આપને પ્રણામ કરું છું.

ભરત—રાજન, તમે શ્રેય પૂછો છો કે પરમાર્થ પૂછો છો ? ધન સંપત્તિની ઇચ્છાથી દેવતાઓની આરાધના કરવી એ એક જાતનું શ્રેય છે. સ્વર્ગાદિ લોકનું ફળ આપનાર જે યજ્ઞકર્મો તે પણ એક શ્રેય છે. યોગયુક્ત થઈ આત્માનું ધ્યાન કરવું એ પણ એક શ્રેય છે. વળી, પરમાત્મા સાથે સંયોગ પામવો એ પણ એક શ્રેય છે. આ રીતે અનેક જાતનાં શ્રેયો હોઈ શકે છે, પણ તે સઘળાં ‘પરમાર્થ’ ન કહેવાય; કારણ કે જો ધન સંપત્તિને આપણે પરમાર્થ માનીએ તો ધર્મ પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે શા માટે ધનનો વ્યય કરવો જોઈએ ? જો યજ્ઞકર્મોને પરમાર્થ માનીએ તો સમિધ કુશ ધી વગેરે વિનાશી દ્રવ્યોથી અવિનાશી પરમાર્થ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? તેમજ, યજ્ઞકર્મોથી મેળવેલા સ્વર્ગાદિ લોકમાં શુભ કર્મોનાં ફળ ભોગવી મનુષ્ય પાછો નીચે આવે છે: ક્ષીણે પુણ્યે

મર્ત્યલોકં વિશન્તિ. વળી, આત્માના ધ્યાનને પણ પરમાર્થ કહી શકાય નહિ, કારણકે એમાં ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય એમ બેદ રહે છે અને પરમાર્થ તો બેદરહિત છે. તેમજ જો આત્મા અને પરમાત્માના સંયોગને તમે પરમાર્થ કહેતા હોય તો તે પણ પરમાર્થ નથી, કારણ કે એક દ્રવ્યનું ખીન્ન દ્રવ્ય સાથે તાદાત્મ્ય હોઇ શકે નહિ. તેથી આ સધળાં શ્રેય છે એ વાત ખરી, પણ પરમાર્થ નથી. પરમાર્થ તો

एको व्याप्ति समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ॥

तस्याऽत्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।

विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतस्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત્ એક, શુદ્ધ, નિર્ગુણ, જન્મવૃદ્ધિરહિત, અવ્યય, પ્રકૃતિથી પર એવો આત્મા સર્વત્ર આપક છે, તથા તે સર્વ દેહોમાં એક હોઈ સરખી રીતે વ્યાપેલો છે એ જ્ઞાન હોવું તેજ પરમાર્થ; દ્વૈત જ્ઞેનારા અજ્ઞાનીઓ છે.

ત્યાર બાદ બરતે નીચે આપેલો ઋણુનિદાધસંવાદ દૃષ્ટાન્ત તરીકે કહી બતાવ્યો. તે સાંભળીને રાજની બેદદષ્ટિ નષ્ટ થઇ અને તેને પરમાર્થનો બોધ થયો, અને અંતે બરતની માફક તેના પણ બોધ થયો.

૯. ઋણુ નિદાધ સંવાદ.

બ્રહ્માજીને ઋણુ નામે એક પુત્ર હતો. તેને સ્વયં તત્ત્વજ્ઞાન સ્ફુરેલું હતું. પુલસ્ત્યનો પુત્ર નિદાધ તેનો શિષ્ય થયો. પુલસ્ત્યે દેવિકા નદીને કાંઠે અતિસમૃદ્ધ અને રમણીય વીરનગર નામનું શહેર વસાવ્યું. ત્યાં નિદાધ યોગાધ્યયન કરતો રહેવા લાગ્યો. એક હજાર દિવ્ય વર્ષો વીત્યા પછી પોતાના શિષ્ય નિદાધને મળવા માટે ઋણુ તેના ગામમાં આવ્યા

અને બપોરે તેના દ્વાર આગળ ઉભા. નિદાધે તેમને માન દઈ અંદર બેસાડ્યા તથા અર્ધપાદ આસન આપી બોજન કરવા બેસાડ્યા.

ઋણુ:—હે વિપ્રવર્ચ, તમારા ઘરમાં જે અન્ન જમવાનું છે તે કુંડું છે તે જણાવો, કારણકે ખરાબ અન્ન તો અમને બાવતું નથી.

નિદાધ:—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ભાત, સાથવો, વડાં, માલપૂવા એમાંથી આપને જે ભાવે તે યથેષ્ટ જમજો.

ઋણુ:—આ બધું તો ખરાબ અન્ન કહેવાય. અમને તો ગળ્યો મિષ્ટ ખોરાક જોઈએ. માટે શેવો, દૂધપાક, શીખંડ એવું એવું બનાવો.

નિદાધ:—(પોતાની સ્ત્રીને) દેવિ ! ઘરમાં જે કાંઈ મિષ્ટ વસ્તુઓ હોય તે બનાવો.

પછી ધણીની આજ્ઞા પ્રમાણે નિદાધની સ્ત્રીએ મિષ્ટ પદાર્થો બનાવીને ઋણુને જમાડ્યા. જમી ઉઠ્યા પછી નિદાધે પૂછ્યું:—‘ ભગવન ! આપ બરાબર તૃપ્ત થયા ? આપનું મન હવે સંતુષ્ટ થયું ? આપનું નિવાસસ્થાન ક્યાં અને આપ ક્યાં જવા ધારો છો ? આપનું અત્રે પધારવું કેમ થયું તે કૃપા કરી જણાવો. ’

ઋણુ:—હે બ્રાહ્મણ, જેને ક્ષુધા હોય તેને ખાધાથી તૃપ્તિ થાય, પણ મને તો ક્ષુધા એ નથી અને તૃપ્તિ એ નથી. ક્ષુધા તૃષ્ણા એ બધા દેહના ધર્મો છે, મારાં નહિ, તેથી ક્ષુધા નહિ હોવાને લીધે મને તો સદૈવ તૃપ્તિ જ છે. સ્વસ્થતા, સંતોષ એ ચિત્તના ધર્મો છે માટે ચિત્તને પૂછો. આ પુરુષ તો આકાશની માફક સર્વવ્યાપી છે તો તેને ક્યાં રહો છો, ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જાઓ છો એ બધા પ્રશ્ન નિરુપયોગી છે. મેં તો મિષ્ટ અમિષ્ટ ખોરાક વિષે પૂછીને તમારા બેદાબેદ જ્ઞાનની પરીક્ષા કરી છે.

નિદાધ:—ભગવન ! પ્રસન્ન થાઓ. મારા હિતાર્થે અહીં પધારેલા આપ કોણ છો ? આપનાં આ વચનો સાંભળી મારો મોહ નષ્ટ થયો છે.

ઋણુ:—વત્સ, હું ઋણુ, તારો આચાર્ય છું, તને જ્ઞાન આપવા

માટે હું અહીં આવેલો છું. માટે આટલું હૃદયમાં સ્થિર રાખ: ‘આખું જગત્ એ એકરૂપ, બેદરહિત અને પરમાત્મા વાસુદેવનું સ્વરૂપ છે.’

નિદાધ:—ભગવન્ ! આપે આ જ્ઞાન આપી ખરેખર મારા પર ઉપકાર કર્યો છે.

સારથ્યાદ નિદાધે અત્યંત ભક્તિપૂર્વક ઋણુની પૂજા અર્ચના કરીને તેમને વિદાય કર્યા.

વળી, બીજાં એક હજાર વર્ષ પછી નિદાધને જ્ઞાન આપવા માટે ઋણુ તેજ નગરમાં ફરી આવી પહોંચ્યા. તે વખતે પોતાના મોટા સૈન્ય સાથે નગરનો રાજા દરવાજામાં પેસતો હતો, તેથી ગામ બહાર લોકોની મેદનીથી દૂર, હાથમાં સમિધ દર્બ વગેરે લેધને ક્ષુધાથી પીડાતો નિદાધ ઉભો હતો. તેની પાસે આવીને ઋણુએ કહ્યું: “દિગ્ ! કેમ આમ એકાન્તમાં ઉભા છો ?”

નિદાધ:—“હે વિપ્ર ! આ રાજા નગરમાં પ્રવેશ કરે છે તેથી લોકોની ઠઠ જામેલી છે. તેથી હું અહીં અલગ ઉભો રહ્યો છું.

ઋણુ:—રાજા કોણ અને લોકો કોણ ?

નિદાધ:—આ જે હાથી પર બેઠો છે તે રાજા અને આડીના બધા લોકો.

ઋણુ:—મને સ્પષ્ટ સમજાવો. હાથી કોણ અને રાજા કોણ ?

નિદાધ:—નીચે છે તે હાથી અને તેના ઉપર બેઠેલો રાજા.

ઋણુ:—મને સમજણ પડે તેમ સમજાવો. નીચે એટલે શું, ઉપર એટલે શું ?

નિદાધ:—(ઋણુના ઉપર બેસી જઇને) જુઓ, રાજાની માફક હું ઉપર છું, અને તમે હાથીની માફક નીચે છો.

ઋણુ:—જો તું રાજાની માફક છે અને હું હાથીની માફક છું, તો કહે જોઇએ, તું કોણ અને હું કોણ ?

નિદાધ:—(તરતજ પગે પડીને) ભગવન્, આપ તો મારા આચાર્ય

ઋણુ લાગે છે ! આપના સિવાય બીજા કોઈના અંતરમાં અદ્વૈતનું આટલું બધું જ્ઞાન ન હોઈ શકે.

ઋણુ:—વત્સ નિદાધ, પહેલાં તે મારી સેવા કરી હતી, તેથી પ્રસન્ન થઈને હું તને ફરીથી ઉપદેશ આપવા આવ્યો છું. આટલું ધ્યાનમાં રાખ. કેવળ અદ્વૈત એજ પરમાર્થ છે, અને તેમાં હું તુંની કલ્પના આવી શકે નહિ.

આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને ભગવાન ઋણુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલતા થયા. નિદાધને અદ્વૈતનું જ્ઞાન થવાથી તે સચરાચર જગત્ને આત્મરૂપ માનવા લાગ્યો અને અંતે મુક્તિ પામ્યો.

૧૦. સૂર્યનું અસહ્ય તેજ.

વિશ્વકર્માની પુત્રી સંજ્ઞા સાથે સૂર્યે લગ્ન કર્યું હતું, અને તેમને મનુ (શ્રાદ્ધદેવ), યમ અને યમી એમ છોકરાં થયાં. પોતાના ધણીનું તેજ સહન નહિ કરી શકવાથી સંજ્ઞાએ સૂર્યની સેવામાં જાયને મૂકી અને પોતે તપ કરવા નીકળી પડી. સૂર્યે જાયને સંજ્ઞા માની અને તેનાથી તેને શનૈશ્વર, સાવર્ણિ મનુ અને તપતી એમ ત્રણ છોકરાં થયાં. એક વખતે જ્યારે જાયએ કોપ કરી યમને શાપ આપ્યો, ત્યારે ‘આ સંજ્ઞા નથી’ એમ યમ તથા સૂર્યને નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યું.

પછી, સૂર્યે પોતાની યોગદૃષ્ટિ વડે, અરણ્યમાં બેસી અશ્વરૂપે તપ કરતી સંજ્ઞાને જોઈ. તેથી સૂર્યે પણ ઘોડાનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તેનાથી તેણે બે અશ્વિનિકુમારો અને રેવંતને ઉત્પન્ન કર્યા. ત્યારબાદ સૂર્ય સંજ્ઞાને પાછી ઘેર લાગ્યો. આ વખતે વિશ્વકર્માએ સૂર્યને સરાણુ ઉપર ચઢાવી તેનું અસહ્ય તેજ કાપી નાંખ્યું, ફક્ત આઠમો અવિનાશી ભાગ જ કાયમ રાખ્યો. વિશ્વકર્માએ જે સૂર્યનું જળવલ્યમાન તેજ કાપી

નાંખ્યું તે નીચે પડી ચળકવા લાગ્યું. આ તેજ વડે વિશ્વકર્માએ વિષ્ણુનું ચક્ર બનાવ્યું, તથા એ જ તેજવડે રુદ્ર વગેરે દેવોનાં ત્રિશૂલ વગેરે આયુધો વિશેષ તેજસ્વિ બન્યાં.

૧૧. યાજ્ઞવલ્ક્યને શુક્લયજુર્વેદની પ્રાપ્તિ થઈ.

બ્રહ્માની પ્રેરણાથી ભગવાન કૃષ્ણ દ્વેષાયન વ્યાસે અઠાવીસમા દ્વાપરમાં વેદના ચાર વિભાગ કર્યાઃ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. વ્યાસે ઋગ્વેદ પૈલ નામના શિષ્યને, યજુર્વેદ વૈશમ્પાયનને, સામવેદ જૈમિનિને અને અથર્વવેદ સુમન્તુને એમ ચાર વેદો ચાર શિષ્યોને ભણાવ્યા. આમાંથી વૈશમ્પાયને યજુર્વેદ તરુની સત્તાવીશ શાખાઓ કરીને પોતાના શિષ્યોને તે ભણાવી. આ શિષ્યોમાંથી બ્રહ્મરાતનો પુત્ર યાજ્ઞવલ્ક્ય પરમ ધર્મજ્ઞ હોઈ સદા ગુરુસેવામાં તત્પર રહેતો.

એક વખતે બધા ઋષિઓએ મળી નિયમ કર્યો કે મહાભેરુ ઉપર ઋષિઓની એક પરિષદ ભરવી, અને તેમાં જે કોઈ ઋષિ ન આવે તેને સાત દિવસમાં બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે. વૈશમ્પાયનથી આ નિયમ પળાયો નહિ, અને તેથી એકાએક તેમના ભાણેજને પગ અડકતાં તે મરી ગયો. આ રીતે બ્રહ્મહત્યા લાગવાથી વૈશમ્પાયને પોતાના શિષ્યોને કહ્યું:—“હે સત્શિષ્યો, મારી ખાતર તમે બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તનું વ્રત આચરો.” ગુરુની આજ્ઞા સાંભળી યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: “ભગવન્ ! આ નિસ્તેજ બ્રહ્મણેને શામાટે નિરર્થક ત્રાસ આપવો જોઈએ. હું એકલોજ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે વ્રતનું આચરણ કરીશ.”

આ અભિમાનનાં વચનો સાંભળી ગુરુ વૈશમ્પાયન ગુસ્સે થયા, અને બોલ્યા: “અરે મૂર્ખ, તું આ બ્રહ્મણેનો તિરસ્કાર કરે છે ! તે મારી પાસેથી જે કાંઈ અધ્યયન કર્યું હોય તે પાછું લાવ. જે શિષ્ય

જાણીએને નિસ્તેજ કહી તેમની નિંદા કરે છે અને મારી આજ્ઞાનો આ રીતે ભંગ કરે છે તેવા શિષ્યનું મારે કાંઈ કામ નથી.”

ગુરુનાં કોષયુક્ત વચનો સાંભળી, યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો:—
 “ ભગવન! મેં જે કાંઈ કહ્યું હતું તે ભક્તિપૂર્વક કહ્યું હતું, અભિ-
 માનથી નહિ. એમ છતાં જે ગુરુ શિષ્યનું હૃદય પારખી ંશકતા નથી
 એવા ગુરુનું મારે પણ કાંઈ કામ નથી. માટે આપની પાસેથી જે કાંઈ
 હું શીખેલો તે આ રહ્યું. ” એમ કહી યાજ્ઞવલ્ક્યે રુધિરયુક્ત સાક્ષાત્
 યજ્ઞુર્વેદના મંત્રો વમન કરી બહાર કાઢ્યા. તે વખતે ખીન્ન શિષ્યોએ
 તિત્તિર (તેતર) પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરી એ વમનનું ભક્ષણ કર્યું, ત્યારથી
 તેઓ તૈત્તિરીય કહેવામાં આવ્યા; અને જેમણે અક્ષહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત
 આપ્યું તેઓ ચરકાધ્વર્યુ કહેવાયા.

હવે, યાજ્ઞવલ્ક્યે યજ્ઞુર્વેદ ભણવાની ઇચ્છાથી પ્રાણાયામ કરીને
 વિષ્ણુરૂપ ભગવાન સૂર્યની સ્તુતિ કરી. આથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાન
 સૂર્યે અશ્વનું રૂપ ધારણ કરી; વૈશમ્પાયનને પણ ખબર નહિ એવા
 અયાતયામ નામના યજ્ઞુર્વેદમંત્રો ભણાવ્યા. આથી, યાજ્ઞવલ્ક્ય પાસેથી
 જેઓએ યજ્ઞુર્વેદનું અધ્યયન કર્યું તેઓ ‘ વાજિ ’ (અશ્વ) કહેવાયા.

૧૨. માયામોહનું આખ્યાન.

પૂર્વે દેવો અને દાનવો વચ્ચે એક ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં
 દેવો હાર્યા, તેથી તેઓએ ક્ષીરસમુદ્રને ઉત્તર કિનારે જઈ તપ કરી
 સ્તુતિવડે ભગવાન વિષ્ણુને પ્રસન્ન કર્યા. આખરે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ
 ધારણ કરેલા અને ગરુડપર બેઠેલા ભગવાન વિષ્ણુ તેમના આગળ
 પ્રકટ થયા અને દેવોને તેમના અંકટ વિષે પૂછ્યું. દેવોએ હાથ જોડી
 નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું: “ ભગવન! વેદમાર્ગના વિરોધી અને યજ્ઞભાગનું
 હરણ કરનારા દાનવોએ અમારો પરાજય કર્યો છે, માટે અમારૂં રક્ષણ

કરો. અમને એવો કોઇ ઉપાય સૂચવો જેથી અમે તેમને મારવાને શક્તિમાન થઇએ.”

તેમના પર દયા લાવી ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાના દેહમાંથી માયા-મોહ નામની શક્તિ ઉત્પન્ન કરી કહ્યું: “ દેવો, આ માયામોહ બધા દૈત્યોને મોહ પમાડી તેમને વેદમાર્ગથી બહિષ્કૃત અને વધ્ય બનાવશે. માટે કોઈ પણ જાતની ભીતિ રાખ્યા સિવાય તમે પોતપોતાને સ્થાનકે જાઓ. ”

દેવો પોતપોતાને સ્થાને ગયા અને માયામોહ નર્મદાતટે આવ્યો. તેણે ત્યાં તપ કરતા અનેક અસુરોને જોયા. આ વખતે માયામોહે, નમ્ર અને મુંડન કરાવેલો હોઇ, મોરપિચ્છ ધારણ કર્યા હતાં. તે અસુરોની પાસે જઇ યુક્તિપુરઃસર કહેવા લાગ્યો: “ હે દૈત્યપતિઓ, આ તપ શા માટે આચરો છો તે મને જણાવો. શું આપને ઐહિક ફળની ઇચ્છા છે અગર પારલૌકિક ફળની, તે કૃપા કરી કહો. ”

દૈત્યોએ ઉત્તર આપ્યો: “ અમે તો પારલૌકિક ફળની ઇચ્છાથી આ તપ આચરીએ છીએ. આ બાબત આપનું શું કહેવું છે ? ”

માયામોહે ઉત્તર આપ્યો: “ જો મુક્તિ ઇચ્છતા હો તો હું કહું તે પ્રમાણે કરો. જો મારા ઉપદેશોલા ધર્મને માટે તમે યોગ્ય (અર્હ) થાઓ, અને વેદધર્મને ફગાવી દો, તો તમારે માટે મુક્તિનું દ્વાર ખુલ્લું છે. આજ ધર્મ મુક્તિને યોગ્ય (અર્હ) છે, તેનાથી વધારે સારો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. ” એમ જણાવી માયામોહે તેમને ‘ આ ધર્મ છે, આ અધર્મ છે; આ મુક્તિ માટે છે, આ મુક્તિ માટે નથી; આ કાર્ય છે, આ અકાર્ય છે; આ પરમાર્થ છે, આ નથી ’ એમ અનેક પ્રકારે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સ્પાદાદ સમજાવ્યો. આને જ પરમધર્મ માનીને દૈત્યોએ સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને એ ધર્મને યોગ્ય (અર્હ) બન્યા તેથી તેમને આર્હત કહેવામાં આવે છે.

વળી, માયામોહે ભગવાં વસ્ત્રો પહેરીને તથા આંખો આંજીને બીજા અસુરો પાસે જઇ સુંદર કોમળ શખ્દોમાં કહેવા માંડ્યું: “ હે

અસુરો, જે તમે સ્વર્ગ અગર નિર્વાણ (મોક્ષ) ચહાતા હો, તો આ હિંસાત્મક દુષ્ટ ધર્મ છોડી દો અને આ બધું વિજ્ઞાનમય છે એમ માનો (બુદ્ધ્યધ્વમ). આ જગત્ અધિજ્ઞાન વિનાનું, બ્રાંતિજ્ઞાનમૂલક, રાગ-દ્વેષથી દૂષિત છે, એમ જાણો. ” આવી આવી અનેક દલીલોથી તેમને પણ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરાવ્યો. આ લોકો ઐશ્વર્ય કહેવાયા.

આ રીતે થોડાજ વખતમાં ધણાખરા અસુરો વેદમાર્ગનો ત્યાગ કરી પાખંડી બની ગયા. તેમાંના કેટલાક તો વેદની નિંદા કરવા લાગ્યા; કેટલાક દેવોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા; કેટલાકો બ્રાહ્મણોના યજ્ઞો પર આક્ષેપ કરવા લાગ્યા. કેટલાકો નીચે પ્રમાણે દલીલો કરવા લાગ્યા:— ‘ ધર્મને માટે હિંસા ઇષ્ટ છે એ કથન યુદ્ધિવિરુદ્ધ છે. અગ્નિમાં હોમેલું હવિ ફળ આપે છે એ તો બાળકો જ કહી શકે. અનેક યજ્ઞો કરીને દેવત્વ પ્રાપ્ત કરેલો ઈંદ્ર જે યજ્ઞના ભાગ તરીકે સમિધ આદિ લાકડાં ખાતો હોય, તો તો તેના કરતાં પાંદડાં ચાવતું દોર સાફ. યજ્ઞમાં મારેલા પશુને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે એમ જે મનાતું હોય, તો પછી યજ્ઞમાન પોતાના પિતાને શામાટે મારીને સ્વર્ગમાં મોકલતો નથી ? જે બીજાએ ખાધેલું પોતાના મરી ગયેલા પિતૃએને મળતું હોય, તો પ્રવાસી લોકો શા માટે પોતાની સાથે ભાથું લઈ જવાની તકલીફ ઉઠાવે ? માટે યજ્ઞયાગ, શ્રાદ્ધ વગેરે મૂર્ખ લોકોની શ્રદ્ધા બેસાડવા માટે છે, એ સિવાય તેમાં બીજો કોઈ અર્થ નથી. વળી, યજ્ઞાદિનું નસમર્થન કરનાર વેદો અપોરુષેય છે એમ કહેવું નિરર્થક છે. શું વેદો આકાશ-માંથી અદ્ધર પૃથ્વી પર પડ્યા ? માટે જે કથન યુક્તિવાળું અને યુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેજ અહણુ કરવું. ’

આ રીતે માયામોહે આ શુષ્ક તર્કવાદથી દૈત્યોની શ્રદ્ધા વેદો ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી. કેટલાક સમય પછી દેવો અને દૈત્યો વચ્ચે ફરીથી સંગ્રામ થયો, પણ તેમાં ધર્મશ્રદ્ધાળુ દેવોએ અધાર્મિક દૈત્યોને હરાવ્યા અને માર્યા. જે જે દૈત્યો આ પંથમાં લાખ્યા તેમને વેદરૂપી વસ્ત્ર કાઢી નાંખવાથી નગ્ન કહેવામાં આવ્યા.

૧૩. રાજા શતધનુનું આખ્યાન.

પૂર્વે શતધનુ નામે રાજા થઇ ગયો છે. તેને શૈખ્યા નામની એક પત્ની હતી, તે ધર્મપરાયણ, પતિવ્રતા, વિનયી તથા સર્વગુણસંપન્ન હતી. રાજાએ પત્ની સાથે હોમ, જપ, દાન, ઉપવાસ, પૂજા, સમાધિ વગેરેથી અત્યંત ભક્તિ દર્શાવી ભગવાન વિષ્ણુને પ્રસન્ન કર્યા હતા.

એક વખતે રાજા રાણી કાર્તિકી એકાદશીને દિવસે બાગીરથીમાં સ્નાન કરી તટ ઉપર નીકળ્યાં. એવામાં રાજાનો મિત્ર એક પાખંડી તે તરફ આવતો જણાયો. રાજાએ તેનો સત્કાર કરી બોલાવ્યો, અને તેની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. પણ પતિવ્રતા રાણીએ મૌન ધારણ કર્યું, અને પોતે અપવાસ કર્યો હતો, તેથી પાખંડીને જોતાં તેણે સૂર્યદેવ તરફ નજર કરી. ત્યારપછી રાજા રાણી ઘેર આવ્યાં અને ભગવાનની પૂજા અર્ચા યથાવિધિ પૂર્ણ કરી. પછી શત્રુઓને જિતીને ન્યાયપૂર્વક લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કરીને રાજા મરણ પામ્યો. તેનું શય બોળામાં લેઇને પતિવ્રતા રાણી સતી થઇ.

પાખંડી સાથે વાર્તાલાપ કર્યાના દોષને લીધે રાજા બીજો જન્મે કુતરો થઇને અવતર્યો. પણ શૈખ્યા તો કાશીરાજની પુત્રી થઇ. રાણીને પોતાના પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ યરાચર રહેલી હતી. જ્યારે કાશીરાજે તેનું લગ્ન કરવા માટે જણાવ્યું, ત્યારે તેણે રાજાને ના કહી. તેણે દિવ્ય દૃષ્ટિથી પોતાના પતિને કુતરો અનેકો જોયો. તેથી તેણે વૈદિશ નામના નગરમાં જઈ ને તેને પોતાની પાસે રાખ્યો. તેણે આપેલા સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ખાઇને પ્રસન્ન થઇ ગેલ કરતા કૂતરાને તેણે કહ્યું:—
“ મહારાજ, તીર્થસ્નાન કર્યા પછી પાખંડી સાથે વાર્તાલાપ કર્યાથી આપનો અવતાર આ હલકી યોનિમાં થયો છે, શું એનું આપને સ્મરણ થતું નથી ? ”

આ સાંભળીને રાજાને પોતાના પૂર્વજ્ઞતાંતું સ્મરણ થયું. આથી

અત્યંત ખેદ પામી તે ગામ બહાર ગયો અને પર્વત ઉપરથી પડતું નાખી મરણ પામ્યો. ત્યારબાદ તે રાજા શિયાળ તરીકે જન્મ્યો. આ વખતે પણ રાણીએ પોતાની દિવ્યદષ્ટિથી તેનો જન્મ જાણીને કાલાહલ પર્વતપર જઈ તેને મળી અને ત્યાં પણ તેને 'પૂર્વજન્મનું' સ્મરણ કરાવ્યું. આ રીતે જ્ઞાન પામીને તેણે નિરાહાર રહી શિયાળનો દેહ છોડ્યો. આ રીતે વર, ગીધ, કાગડો, બગલો અને મોર એ જાતિઓમાં અનુક્રમે દેહ ધારણ કરી, રાજા શતધનુ રાણીની દિવ્યદષ્ટિથી તેમાંથી તરત મુક્ત થઈ, આખરે જનકરાજના પુત્ર તરીકે જન્મ્યો.

પછી રાજકન્યાએ પોતાના પિતાને લગ્ન માટે પ્રાર્થના કરી, તેથી કાશીરાજે સ્વયંવર કર્યો અને તેમાં તેણે પોતાના પૂર્વ પતિને પસંદ કર્યો. જનક રાજના પુત્રે તેની સાથે ઘણાં વર્ષો રહી, અનેક સુખો ભોગવ્યાં, અને ધર્મ પ્રમાણે પૃથ્વીનું પાલન કર્યું. આખરે યુદ્ધમાં પ્રાણ-ત્યાગ કરી રાજા પોતાની પત્ની સાથે સ્પર્ગથી પણ પર એવા અક્ષય-લોકને પામ્યો. આ ઉપરથી એટલો બોધ લેવાનો કે **પાષણ્ડિનો વિકર્મસ્થાન વાઙ્માત્રેણાપિ માર્ચયેત્** । (અર્થાત્, દુષ્ટ કર્મ કરનારા પાખંડીઓનો વાણી માત્રથી પણ સત્કાર કરવો ન જોઈએ.)

૧૪. રેવતી ઉપાખ્યાન.

શર્માતિ રાજને આનર્ત નામનો એક ધાર્મિક પુત્ર હતો. તેને રેવત નામનો પુત્ર થયો, જે કુશસ્થલીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. રેવત રાજને સો છોકરાઓ હતા, જેમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર રૈવત ઉર્ફે કકુદ્ધી હતો. તેને રેવતી નામે કન્યા હતી.

સ્વાભાવિક રીતે કન્યા એ દુઃખનું કારણ મનાય છે. કન્યેતિ જાતા મહતોહ ચિન્તા કસ્મૈ પ્રદેયેતિ મહાન્ વિતર્કઃ । અર્થાત્, કન્યા જન્મે સારથી બારે ચિંતા. વળી તે કોને આપવી એ મોટો

પ્રથમ થઈ પડે. માટે એક વખતે રેવત રાજ કન્યાને લેધને ભગવાન બ્રહ્મદેવની પાસે ગયા. તે વખતે બ્રહ્મદેવની પાસે હાહા અને હૂહૂ નામના ગંધર્વો ગીતો ગાતા હતા અને આજ્ઞાપ કરતા હતા. તે સાંભળતાં અનેક યુગો વીતી ગયા, પણ રાજને તે એક ક્ષણની માફક લાગ્યા. ગીત પૂરું થતાં રાજએ હાથ જોડી બ્રહ્માજીને પૂછ્યું: “ મહારાજ, આ કન્યા માટે આપે કયો વર ઉત્પન્ન કર્યો છે ? ” તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્માજીએ પૂછ્યું: “ તમને કયો વર પસંદ છે ? ” પછી રાજએ પોતાને પસંદ પડેલા કેટલાક વરોનાં નામો જણાવી કહ્યું: “ આમાંથી આપ જે વરને કહો તેને હું મારી કન્યા આપું. ”

આ શબ્દો સાંભળી બ્રહ્માજીએ નીચું માથું રાખી સ્મિતપૂર્વક કહ્યું: “ રાજન્, આપે જે વરોનાં નામો કહ્યાં, તેમના પુત્ર પૌત્ર પ્રપૌત્રનાં સંતાનો પણ અત્યારે પૃથ્વીપર જીવતાં નથી. અહીંયાં સંગીત સાંભળતાં તારા કેટલાયે ચતુર્યુગો વીતી ગયા. હાલમાં પૃથ્વીપર અઠાવીસમા મનુનું ચતુર્યુગ લગભગ સમાપ્ત થવા આવ્યું છે, અને કલિયુગ આવી પહોંચ્યો છે. માટે હવે તારે એકલાએ કોઈકને આ કન્યા આપી દેવી. ”

આ અદ્ભુત વૃત્તાંત સાંભળી આશ્ચર્ય અને ભયથી રાજએ બ્રહ્માજીને નમસ્કાર કરી ફરીથી પૂછ્યું: “ ભગવન્, પણ હવે મારે આ કન્યા કોને આપવી તે તો કૃપા કરી મને જણાવો. ” તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્માજીએ કહ્યું: “ રાજન્ ! પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિનું કારણ જે ભગવાન વિષ્ણુ તેમણે પોતાના અંશથી પૃથ્વીપર અવતાર લીધો છે. જે તારી કુશસ્થલી નામની રમ્ય નગરી હતી તે હવે દારકા થઈ છે. ત્યાં બલદેવ નામે પ્રભુનો અંશાવતાર છે તેમને તારી કન્યા આપ. બંનેનું જોડું ઠીક જામશે. ”

ભગવાનની આજ્ઞા માથે ચડાવી રૈવતક રાજ પૃથ્વીપર આવ્યો અને પોતાની કન્યા બલદેવને આપી. ત્યાર પછી રાજ તપ કરવા માટે હિમાલય તરફ ચાલ્યો ગયો.

૧૫. કંકુતસ્થ વૃત્તાંત.

પૂર્વે, ત્રેતાયુગમાં દેવો અને દાનવો વચ્ચે એક ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં બલવાન દાનવોએ દેવોને હરાવ્યા. તેથી દેવોએ ભગવાન વિષ્ણુને શરણે જઈ તેમને પ્રસન્ન કર્યા. ત્યારે કૃપાળુ ભગવાને કહ્યું: “ હે દેવો, તમારી ઇચ્છા મેં જાણી લીધી છે. તે બાબતમાં માફ કરવાનું સાંભળો. શશાદ* નામે રાજર્ષિનો પુત્ર પરંજય મહાક્ષત્રિય વીર છે. તેના શરીરમાં હું અંશરૂપે અવતરી સધળા અસુરોનો સંહાર કરી નાંખીશ. માટે તમારે પરંજયની પાસે જઈ અસુરોનો વધ કરવા માટે તેમને પ્રેરણા કરવી.”

ભગવાન વિષ્ણુની આજ્ઞા માથે ચઢાવી દેવો પરંજયની પાસે આવી પહોંચ્યા, અને કહેવા લાગ્યા: “ હે ક્ષત્રિયવર્ય, શત્રુઓનો સંહાર કરવા અમે તત્પર થયા છીએ, તમે આપ અમને સાહાય્ય કરશો એમ અમારી પ્રાર્થના છે; અને એ પ્રાર્થના ફાગટ નહિ જાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.”

પરંજયે ઉત્તર આપ્યો: દેવો, જે ત્રૈલોક્યનાથ ઇન્દ્રની ખાંધપર

*શશાદ રાજનો વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે: વૈવસ્વત મનુને ઇક્ષ્વાકુ નામે પુત્ર થયો. એક વખતે ઇક્ષ્વાકુ રાજ્યે અષ્ટકા શ્રાદ્ધમાં પોતાના પુત્ર, વિકુક્ષિને આજ્ઞા કરી: ‘ પુત્ર, શ્રાદ્ધને ચોખ્ખું એવું તાજું’ માંસ લઈ આવ. પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી વિકુક્ષિ જંગલમાં ગયો અને ત્યાં અનેક પ્રાણિઓને માર્યાં. આથી તે થાકી ગયો અને ભૂખ્યા થયો. તેથી તેણે મારેલાં પ્રાણિઓમાંથી એક સસલું ખાધું. પછી બાકીનું માંસ લાવીને પિતાને આપ્યું. પરંતુ તેનાપર જલનું પ્રાક્ષણ કરતી વખતે આચાર્ય વસિષ્ઠે કહ્યું: “ આ માંસ તો અપવિત્ર છે તેથી તે શ્રાદ્ધમાં નહિ ચાલે; તારા પુત્રે આમાંથી એક સસલું ખાધું છે.” આથી વિકુક્ષિને ‘શશાદ’ (સસલું ખાનાર) એવું ઉપનામ મળ્યું. પિતાએ તેનો ત્યાગ કર્યો, પણ પિતાના મરણ પછી તે ગાદીપર આવ્યો અને ધર્મથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

મને ખેસાડો, તો હું તમારા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરું અને તમને સહાય-
ભૂત થાઉં.” તેની આવી માગણી દેવાએ તથા ઇંદ્રે પણ કબૂલ કરી.

પછી, ઇંદ્રે આખલાનું રૂપ લીધું અને રાજા પુરંજય ખૂબ
આનંદથી તેની ખૂંધ ઉપર બેઠો. આ વખતે ભગવાન વિષ્ણુનું તેજ
તેના દેહમાં પ્રવિષ્ટ થયું અને તેથી તેણે યુદ્ધમાં સધળા અસુરોના
ધાણુ કાઢી નાંખ્યો. આ રીતે આખલાની ખૂંધ (કકુદ્) પર બેસીને
રાજાએ યુદ્ધ કર્યું તેથી તેનું નામ કકુત્સ્થ (ખૂંધપર બેસનાર) પડ્યું.

૧૬. માંધતાનો વૃત્તાંત.

કકુત્સ્થના વંશમાં પ્રસેનજિત્નો પુત્ર યુવનાશ્વ નામે રાજા થયો.
તેને પુત્ર ન થયો, તેથી દુઃખી થઈ તે અરણ્યમાં મુનિઓના આશ્રમમાં
રહેવા ગયો. ત્યાં દયાળુ ઋષિમુનિઓએ તેને માટે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કર્યો.
આ યજ્ઞ મધરાતે પૂર્ણ થતાં મંત્રેલા જળથી બરેલો લોટો યજ્ઞવેદી પર
મૂકીને ઋષિઓ નિદ્રાધીન થયા. રાત્રે રાજા યુવનાશ્વ એકાએક તરસ
લાગવાથી ઉઠ્યો અને આશ્રમમાં આવ્યો. સૂતેલા ઋષિઓને જગાડ્યા
સિવાય તેણે પાણી શોધવા માંડ્યું. એવામાં યજ્ઞવેદી પર પડેલો લોટો
તેના જોવામાં આવ્યો. તરતજ લોટો ઉપાડી તેમાંનું મંત્રેલું જળ
પીને રાજાએ પોતાની તરસ મટાડી. પછી તે પોતાને સ્થાનકે સુઇ ગયો.

સવારમાં મંત્રેલો લોટો ખાલી જણાતાં ઋષિઓએ પૂછપરછ
કરવા માંડી. તેમણે કહ્યું: “આ મંત્રેલું જળ કોણે પીધું? આ
મંત્રેલું જળ પીવાથી યુવનાશ્વ રાજાની પત્ની બળવાન અને પરાક્રમી
પુત્રને જન્મ આપશે.” આ સાંભળી રાજાએ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી.
આથી યુવનાશ્વ રાજાને ગર્ભ રહ્યો. તે ધીમે ધીમે પુષ્ટ થતાં યોગ્ય
સમયે તેની જન્મણી કૂખમાંથી નીકળ્યો. પણ આથી રાજાનું મૃત્યુ
થયું નહિ. બાળકને જોઇ મુનિઓએ કહ્યું: “આ બાળક કોને ધાવશે?”

આ વખતે ઈંદ્રે ત્યાં આવી કહ્યું: “એ બાળક મને (મામ્) ધાવશે (ધાસ્યતિ).” આથી રાજપુત્રનું નામ ‘માંધાતા’ પડ્યું. ઈંદ્રે પોતાની આંગળી તેના મોંમાં ઘાલી જેને તે બાળક બચબચ ધાવવા લાગ્યું. આ અમૃતને ઝરતી આંગળી ચાટીને છોકરો એક દિવસમાં જ મોટો થયો. આ માંધાતા આગળ જતાં મહાન ચક્રવર્તી રાજા થયો. તેણે શશબિન્દુની કન્યા બિન્દુમતી સાથે લગ્ન કર્યું અને તેનાથી તેને પુરુકુત્સ, અમ્બરીષ અને મુચકુન્દ એમ ત્રણ પુત્રો, તથા પત્યાસ કન્યાઓ ઉત્પન્ન થઇ.

૧૭. સૌભરિનું આખ્યાન.

પૂર્વે, સૌભરિ નામે એક મહર્ષિ જળમાં ઉભા રહી બાર વર્ષ સુધી તપ કરતા હતા. તે જળમાં સંમદ નામનો એક મોટો મત્સ્યાધિપતિ રહેતો હતો. તેને પુત્રો, પૌત્રો, દૌહિત્રો વગેરે સગાંવહાલાંનો મોટો પરિવાર હતો. આ સમગ્રો પરિવાર તેની આગળ પાછળ, છાતી, પુચ્છ, મ્હોં માથું વગેરે પર આમતેમ કૂદાકૂદ કરી હંમેશાં તેની સાથે ક્રીડા કરતો. તે મત્સ્યરાજ પણ પોતાનો મોટો પરિવાર જોઈ અત્યંત હર્ષિત થઇ તેમની સાથે ક્રીડા કરતો.

તપ કરતા સૌભરિ ઋષિએ આ મત્સ્યલીલા વારંવાર જોઇ મનમાં વિચાર કર્યો: ‘વાહ! ધન્ય છે. આ મત્સ્યરાજ કેવા આનંદથી પોતાના પરિવાર સાથે ક્રીડા કરી રહ્યો છે! આપણને પણ આવો પરિવાર હોય અને તેમની સાથે આપણે પણ આવું સુખ ભોગવીએ તો કેવું સાઈ!’ આ વિચાર આવતાંજ તેમણે સમાધિ દૂર મુકી અને જળમાંથી બહાર નીકળી પરણવાની ઇચ્છાથી માંધાતા રાજા પાસે આવ્યા.

ઋષિને દૂરથી જોતાંજ રાજાએ ઉઠી તેમનો સત્કાર કર્યો અને અર્ધપાદ તથા આસન આપી તેમની પૂજા કરી. ત્યાર પછી સૌભરિએ

કહ્યું: “નરેન્દ્ર, મારે પરણવાની ઇચ્છા છે, માટે તારે ત્યાં જ પચાસ કન્યાઓ છે તેમાંથી એકાદ મને આપો. કકુત્સ્થગોત્રમાં બિદ્યાર્થે આવેલા યાચકો વિમુખ જતા નથી.”

ઋષિનું વચન સાંભળી રાજા એકાએક સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેમનો દેહ જર્જર થઈ ગયેલો હોવા છતાં પણ જો તેમની માગણીનો ઈનકાર કરવામાં આવે તો ઋષિ શાપ દે એ બીકથી રાજા કાંઈપણ બોલી શક્યો નહિ, કેવળ નીચું મુખ રાખીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

ઋષિએ ફરીથી પૂછ્યું: “રાજન્, શો વિચાર કરો છો? મેં કાંઈ અશ્વક્ય માગણી તો કરી નથી, તેથી તારે કન્યા તો આપવી પડશેજ; અને તારી કન્યાનું પાણિયહણ કરી હું સંતુષ્ટ થાઉં તેના કરતાં તને કયો મોટો લાભ હોઈ શકે?”

શાપથી ખ્હીતાં ખ્હીતાં રાજાએ નમ્રપણે જવાબ આપ્યો: “ભગવન્, અમારા કુળમાં આ પ્રમાણે રિવાજ છે કે જે ઉચ્ચકુળનો વર જો કન્યાને ગમે છે તેને તે વરની સાથે પરણાવવામાં આવે છે, આપની માગણી અમારા રિવાજ કરતાં ઉલટી છે, તો આ સ્થિતિમાં અમારે શું કરવું તેનો હું વિચાર કરું છું.”

આ પ્રમાણે રાજાનાં વચનો સાંભળી તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘હીક, આપણી માગણીનો ઈનકાર કરવાનો આ હીક ઉપાય રાજાએ શોધી કાઢ્યો છે. આ ઋષિમહારાજ વૃદ્ધ છે, એમને સ્ત્રીઓ :અને તેમાં જે કન્યાઓ તો શાની જ પસંદ કરે? એમ વિચાર કરીને રાજાએ આવો ઉત્તર આપ્યો લાગે છે. હીક, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે થવા દો.’ એમ વિચાર કરી ઋષિએ માંધાતાને કહ્યું: “રાજન્, જો આપના કુળનો રિવાજ એવોજ હોય તો મને તારી કન્યાઓના અંતઃપુરમાં લેઈ જા; અને જો કોઈ કન્યા મને પસંદ કરશે, તો હું તેની સાથે પરણીશ. નહિ તો, આપણે એ વાત ફરીથી ઉપાડીશું નહિ.”

પછી ઋષિથી ખ્હીતાં ખ્હીતાં માંધાતાએ અંતઃપુરના દ્વારપાળને બોલાવ્યો અને ઋષિને અંતઃપુરમાં લેઈ જવા માટે તેને આજ્ઞા આપી.

અંતઃપુરમાં પેસતાંજ ઋષિએ પોતાનું વૃદ્ધ જર્જરરૂપ કાઢી નાંખી મનુષ્યો, ગન્ધર્વ, સિદ્ધોથી પણ વિશેષ મનોહર રૂપ ધારણ કર્યું. અંતઃપુરમાં ઋષિને લેઈ જઈ દ્વારપાળે કન્યાઓને કહ્યું: “આ બ્રહ્મર્ષિ પરણવા માટે અત્રે આવેલા છે. આપના પિતા રાજ્યજીએ કહાવ્યું છે કે જે કોઈ કન્યા ઋષિજીને વરશે, તેની પસંદગીની આડે હું આવનાર નથી.”

આ સાંભળીને ઋષિના રૂપથી મોહિત થયેલી સઘળી કન્યાઓ તેમને વરવા માટે પડાપડી કરવા લાગી. આ જોઈ દ્વારપાળે રાજ્ય પાસે જઈ સઘળી હકીકત નિવેદન કરી. એ સાંભળીને રાજ્ય, ‘આ શું આશ્ચર્ય? મેં શું કહ્યું? આ શું થયું?’ એમ ચિંતા કરવા લાગ્યો. પણ હવે બીજો ઉપાય રહ્યા નહોતો, તેથી તેણે કમને પણ કન્યાઓની પસંદગી કબૂલ રાખી.

આ રીતે સઘળી કન્યાઓ સાથે વિવાહ કરીને ઋષિ તેમની સાથે પોતાને આશ્રમે આવ્યા. પછી ઋષિએ વિશ્વકર્માને બોલાવી હુકમ કર્યો કે આ દરેક કન્યા માટે એકેક જુદો જુદો વિશાળ પ્રામાદ બનાવો અને તેમાં આહાર વિહાર શય્યા આસન વગેરે સુખભોગની સઘળી સામગ્રી તૈયાર રાખવી. વળી મહેલની આજુબાજુ વિશાળ બાગ રાખવો જેમાં અનેક સુપુષ્પિત વૃક્ષો અને લતાઓ તથા મનોહર કિલકિલાટ કરે તેવાં પક્ષીઓ તથા ઝરાઓ, સ્નાનગૃહો વગેરે હોઈ શકે. ઋષિની આજ્ઞા પ્રમાણે થોડા વખતમાંજ એ સઘળા મહેલો તૈયાર થઈ ગયા. વળી, તેમની આજ્ઞાથી તે પ્રત્યેક મહેલમાં નંદ નામનો મહાનિધિ વાસ કરવા લાગ્યો. આ રીતે સઘળી કન્યાઓ અત્યંત સુખચેતથી રહેવા લાગી.

એક દિવસે, માંધાતા રાજ્યને પોતાની પુત્રીઓ સુખી છે કે દુઃખી તે જોવાનું મન થયું, તેથી તે મહર્ષિના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાં તેમણે ચળકતા રક્ષાટિકના બનેલા હોય તેવા મહેલોની દ્વાર જોઈ. તેથી એક મહેલમાં પેસીને રાજ્ય પોતાની પુત્રીને આનંદથી મળ્યો અને સ્નેહનાં આંસુઓ વહેવડાવતો બોલ્યો: “બેટા, અહીં તને

સુખ છે કે દુઃખ ? શું મહર્ષિ તારા પર સ્નેહ રાખે છે ? અથવા આપણું ઘર તારે સંભારવું પડે છે ? ”

તેના ઉત્તરમાં પુત્રીએ કહ્યું : “ પિતાજી, અહીં તો મહેલ અત્યંત રમણીય છે. તેનો બાગ પણ તેવોજ રમણીય છે. બાગમાં આવેલાં જળાશયોમાં પ્રપ્રુલ્લ કમળો ખીલેલાં જ રહે છે, અને પક્ષીઓનો મંથુર કિલકિલાટ કર્યુંને અત્યંત આનંદ આપે છે. ખાન, પાન, તેલ, અભ્યંગ, વસ્ત્ર, આભૂષણો, કોમળ શય્યાઓ વગેરે સુખની સામગ્રી જોઈએ તેવી છે. અહીં કોઈપણ જાતની ઉણપ નથી. એમ હોવા છતાં પણ, પિતાજી, જન્મભૂમિ તો કોનાથી ભૂલાય ? આપની કૃપાથી મને સર્વ પ્રકારનું સુખ છે, દુઃખમાત્ર એટલું જ છે કે અમારા ભર્તા મારા ઘર-માંથી બહાર નીકળતા જ નથી; મારા તરફ અત્યંત પ્રેમ રાખી તે અહીંજ રહે છે, મારી બહેનોને ત્યાં મુદ્દે જતા જ નથી. આ રીતે મારી બહેનો દુઃખી છે એજ મને દુઃખનું કારણ છે. ”

અહીંથી રજા લેઈ રાજા બીજા મહેલમાં ગયો અને પુત્રીને ભેટી તેના સુખના સમાચાર પૂછ્યા. તેણે પણ પહેલી છોકરીની માફક પોતાની ભોગસામગ્રીનું આનંદથી વર્ણન આપ્યું, અને છેવટે જણાવ્યું કે મને એકજ દુઃખનું કારણ છે અને તે એ કે અમારા ભર્તા મારા મહેલની બહાર જતા જ નથી, આથી મારી બહેનો દુઃખી થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે રાજાએ પ્રત્યેક મહેલમાં જઈ પોતાની પુત્રીઓને સુખદુઃખના સમાચાર પૂછ્યા, અને પ્રત્યેક મહેલમાંથી તેને લગભગ એક જ ઉત્તર મળ્યો. આથી સાનંદાચર્યમાં આવી તે એકાંતમાં એકેલા સૌભરિ ઋષિ પાસે ગયો અને તેમની પૂજા કરી બોલ્યો : “ ભગવન્, આપનો સિદ્ધિ-પ્રભાવ જોયો. આવો પ્રભાવ અને આવી સુખસામગ્રી હજી કોઈ ઠેકાણે મેં જોયાં નથી. તપશ્ચર્યાનું ફળ કેટલું બધું છે તે મેં આજ પ્રત્યક્ષ જોયું. ” પછી રાજા કેટલોક વખત મહર્ષિની સાથે રહ્યો અને પછી પોતાના રાજ્યમાં પાછો ગયો.

કેટલાક સમય પછી આ રાજકન્યાઓને દોઢસો પુત્રો થયા. ઋષિનો પ્રેમ દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતો હતો, તેમ તેમ તેમની મમતા પણ દૃઢ થતી ગઈ. ‘આ બાળકો ઘૂંટણીયાં બરે, કાલુ કાલુ બોલે; અરે, તેઓ યૌવનમાં આવે તો ઠીક. અરે, તેમને પરણાવી પછી નિવૃત્ત થાઉં ! અરે, તેમનાં છોકરાંને લાડ લડાવું તો ઠીક થાય !’ આવા આવા અનેક મનોરથો દિન પ્રતિદિન તે કરવા લાગ્યા. અંતે એક દિવસે તેઓ વિચારવા લાગ્યા: “અહા ! મને કેટલો બધો મોહ ઉત્પન્ન થયો ! મારી કામનાઓનો અંતજ આવતો નથી. મનોરથોની જાળમાં લપટાયેલું માઈ અમાગીયું ચિત્ત પરમાત્મા પર ચોંટવાનું મૂકી વિષયભોજોમાં આસક્ત રહે છે ! સધળા દોષો સંગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે ! મત્સ્યના સંગથી મને પરણવાનો અને પુત્રપૌત્રાદિ ઉત્પન્ન કરવાનો મોહ જન્મ્યો ! **बलवानिन्द्रियग्रामो विघ्नान्समपि कर्षति** અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ એટલો બળવાન છે કે તે વિદ્વાન માણસને પણ ઉધે રસ્તે ખેંચી જાય છે. ખરેખર મેં માઈ બધું જ ખોઈ નાખ્યું છે ! અરેરે હું લૂંટાયો ! મારી સમાધિ નષ્ટ થઈ, મારી પરમાત્મભક્તિ ધૂળ મળી, મારો વૈરાગ્ય સૂકાઈ ગયો ! ખરેખર, મોહ રૂપી મહામગરે મને પકડી લીધો છે. હવે રાગદ્વેષથી મલિન થયેલા આ હૃદયને માટે કયો ઉપાય હોઈ શકે ? માત્ર એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે આ સર્વ માયાજાળને તોડી ફાંડી દૂર ફેંકી દઈ સર્વેશ્વર ભગવાન વિષ્ણુનેજ શરણે જવું.”

આ પ્રમાણે નિવેદિત આવવાથી સૌભરિ ઋષિ પુત્રપૌત્ર, ગૃહસુખ, ભોગ, સંપત્તિ એ સર્વ છોડીને પોતાની પત્નીઓ સાથે વાનપ્રસ્થ થયા. ત્યાં પણ તપસ્વિને યોગ્ય સધળાં કર્મો કરતાં પાપો ઘોષ નાંખીને, પરિપક્વ ચિત્તવૃત્તિ થતાં પંચામિ પોતાનામાં રાખીને સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો. **अक्षार्पणं** કરીને તે નિત્ય શુદ્ધ પુદ્ગલ મુક્ત થઈને શાશ્વત પદને પામ્યા.

૧૮. સગર રાજનું આખ્યાન.

માંધતાનો એક પુત્ર પુરુકુત્સ હતો, તે નર્મદા સાથે પરણ્યો હતો. તેને ગંધર્વોની સત્તા નીચે કચડાતા નાગ લોકોએ પોતાને સાહાય્ય કરવા માટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ભગવાનની શક્તિથી તેજસ્વી બનેલા તે રાજાએ રસાતલમાં જઈ ગંધર્વોનો નાશ કર્યો અને નાગ લોકોને છોડાવ્યા. એ પ્રખ્યાત વંશમાં સત્યવ્રત નામનો એક રાજા થઈ ગયો છે, જેને પાછળથી ત્રિશંકુ એમ ઉપનામ મળ્યું તથા જે ચાંડાલતાને પામ્યો હતો. એક વખતે, બાર વર્ષ પર્યંત અનાવૃષ્ટિ રહી, તે સમયે વિશ્વામિત્રનાં સ્ત્રી-પુત્રોનું પોષણ કરવા માટે તે હંમેશાં ગંગાતીરે ન્યઓષના ઝાડે મૃગ માંસ ખાંધી જતો. આથી પ્રસન્ન થઈ વિશ્વામિત્રે તેને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો. તેના વંશમાં બાહુ નામે રાજા થયો છે, જે હૈહય તાલજંઘ વગેરે લોકોથી હાર પામી પોતાની સગર્ભા રાણી સાથે વનમાં ગયો. આ ગર્ભવતી રાણીને ગર્ભપતન ન થાય અને ગર્ભ સ્થિર રહે તે માટે ગર (વિષ) આપવામાં આવ્યું. તેથી તેનો ગર્ભ સાત વર્ષ પર્યંત તેના ઉદરમાં રહ્યો. વખત જતાં બાહુ રાજા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ઔર્વ ઋષિના આશ્રમ નજીક મરણ પામ્યો.

રાજાના મરણ પછી સગર્ભા રાણીએ ચિતા રચી સતી થવાનો નિશ્ચય કર્યો. એવામાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય જાણનાર ભગવાન ઔર્વ પોતાના આશ્રમમાંથી નીકળ્યા અને રાણીને અટકાવી કહ્યું: “ રાણીજી, દુરાગ્રહ છોડી દો. તમારા ઉદરમાં અખિલ ભૂમંડલપતિ, અનેક યજ્ઞ કરનાર, શત્રુને સંહારનાર, મહા પરાક્રમી, ચક્રવર્તી બાળક રહેલું છે. માટે સતી થવાનું સાહસ કરશો નહિ. ” ઋષિના આગ્રહથી રાણી સતી થતી અટકી અને ઋષિની સાથે તેમના આશ્રમમાં ગઈ.

કેટલાક દિવસ પછી રાણીએ પેલા ગરથી તેજસ્વી બનેલા પુત્રને જન્મ આપ્યો. આથી ઔર્વ ઋષિએ તેના જાતકમાંદિ સંસ્કારો કર્યા

પછી તેનું સગર (ગર સહિત) એવું નામ પાડ્યું. પછી, ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા બાદ ઋષિએ તેને વેદ, શાસ્ત્રો તથા આગ્નેયાસ્ત્ર ભણાવ્યાં. જ્યારે તે આળક સમજણો થયો ત્યારે માને પૂછવા લાગ્યો: “ માતા, આપણે અહીં ક્યાંથી ? મારા પિતા કોણ ? તે ક્યાં છે ? ” તેના ઉત્તરમાં માએ અર્થેતિ સઘળો ઇતિહાસ કહ્યો. એ સાંભળીને કુમારે રોષમાં આવી જઈ શત્રુઓનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને આખરે હૈહયોને માર્યા. વળી, તેના તેજસ્વી અસ્ત્રથી ત્રાસીને શક, યવન, કામ્બોજ, પારદ, પહ્લવ વગેરે લોકો તેના કુલગુરુ વસિષ્ઠને શરણે ગયા. આથી વસિષ્ઠે સગરને વિજિત કરી: “ વત્સ, આ શરણે આવેલા અર્થાત્ જીવતા મરેલાઓને માર નહિ. તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા માટેજ મેં તેમને તેમના ધર્મ પ્રમાણે દિવસરાત્રી પર્વત્યાગ કરાવ્યો છે. ” ગુરુનું વચન મસ્તક પર ચઢાવી સગરે તેમને જીવતા રાખ્યા, પરંતુ તેમનો વેપપલટો કર્યો: યરનોને ખોડીયા તથા અર્ધામુંડેલા રાખ્યા, શક લોકોને લાંબા વાળ રખાવ્યા, પારદો તથા પહ્લવોને દાઢીવાળા તથા સ્વાધ્યાય રહિત એવા ક્ષત્રિયો બનાવ્યા. નિજ ધર્મ ખોડવાને લીધે બ્રાહ્મણોથી તિરસ્કાર પામેલા આ લોકો મ્હેન્દ્રો કહેવાયા. પછી સગરે રાજધાનીમાં આવી અસ્ખલિતપણે સાતે દાપો સહિત પૃથ્વીનું રાજ્ય ચલાવ્યું.

સગરને એ પત્નીઓ હતી, એક કશ્યપદુહિતા સુમતિ અને ખીજી વિદભરાજતનયા કેશિની. તેમને સંતાન થવા માટે ભગવાન ઔર્વને પ્રાર્થના કરતાં તેમણે ધ્યાનસ્થ થઈ વરદાન આપ્યું: “ એક પત્ની એકજ પુત્રને જન્મ આપે જે વશનો વિસ્તાર કરશે, અને ખીજી સાઠ હજાર પુત્રોને જન્મ આપે. જેને જે વરદાન જોઈએ તે પસંદ કરી લે. ” આ સાંભળી કેશિનીએ એક પુત્રનું વરદાન લીધું. આ રીતે થોડાક વખતમાં કેશિનીને અસમંજસ નામનો પુત્ર થયો જેને આગળ જતાં અંશુમાન નામે પુત્ર થયો. સુમતિને સાઠ હજાર પુત્રો થયા.

અસમંજસ ખાળપણમાંથી જ દુષ્ટ વર્તનવાળો નીકળ્યો. તેથી સગર રાજ્યએ ધાર્યું કે મોટો થતાં તે સારો નીવડશે. છતાં મોટી ઉંમરે

પણ તેના વર્તનમાં સુધારો થયો નહિ. તેથી પિતાએ તેનો ત્યાગ કર્યો. બીજા સાઠ હજાર પુત્રોનું વર્તન પણ અસમંજસના જેવુંજ નીવડ્યું.

દુષ્ટવર્તનવાળા સગરપુત્રોએ યજ્ઞાદિ માર્ગોનો ઉચ્છેદ કરવા માંડ્યો. તેથી ગભરાઈને દેવો પુરુષોત્તમના અંશરૂપ, દોષ રહિત અને સકલ વિદ્યાસાગર એવા કપિલ ઋષિ પાસે જઈ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા: “હે ભગવન્, સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રો અસમંજસનું અનુકરણ કરી દુષ્ટ બન્યાં છે. હવે જગતનું શું થશે તેવી અમને ભારે ચિંતા થાય છે. માટે આપને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે એ દુષ્ટોથી જગતનું રક્ષણ કરો. આપનો અવતાર પણ દુષ્ટોના સંહાર માટેજ છે.”

દેવોની પ્રાર્થના સાંભળી ભગવાન કપિએ તેમને સાંત્વન આપી કહ્યું: “દેવો, તમે ગભરાઓ નહિ. ઘોડાજ દિવસમાં તેમનો અંત આવી જશે.”

આ અરસામાં સગર રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. યજ્ઞના અશ્વની પાછળ રક્ષકો તરીકે તેણે પોતાના સાઠ હજાર પુત્રોને મોકલ્યા. એક વખતે તેમની નજર ચુકાવીને કોઈકે એ અશ્વને ઉપાડી ગયો અને પૃથ્વીની અંદર ઉતરી પાતાળમાં લેઈ ગયો. આ રીતે અશ્વ જોવાયાથી સગર-પુત્રોએ તેને માટે ભારે શોક કરવા માંડી. આખરે ઘોડાની ખરીઓ જોતા જોતા તેઓ એક સ્થળે આવ્યા, જ્યાં ખરીઓ અદૃશ્ય થઈ હતી. આ સ્થળે તેમણે ખંતપૂર્વક ખોદવા માંડ્યું. આ રીતે અત્યંત ઉંડું ખોદીને તેઓ પાતાળમાં પહોંચ્યા તો ત્યાં આમ તેમ ચરતો પોતાનો ઘોડો તેમણે જોયો. ઘોડાને લેઈ તેમણે ચોતરફ નજર કરી તો તેમણે પાસેની એક પર્ણકુટીમાં બેઠેલા, નિરજ આકાશનાં પ્રકાશતા સૂર્યની માફક અત્યંત તેજસ્વી એવા કપિલ ઋષિને જોયા. તેમને જોતાંજ હથીઆરો ઉચાં કરીને સગરપુત્રો ખૂબો પાડતા તેમના તરફ દોડ્યા: “મારો, મારો. આજ દુષ્ટે આપણા ઘોડો ચોરી લીધેલો છે. એણેજ આપણા યજ્ઞમાં વિધ્ન નાંખ્યું છે. એને મારો, મારો.” આ દોલાહલ સાંભળી ભગવાન કપિએ પોતાનાં નેત્ર સહેજ ખોલ્યાં અને તેમના તરફ જોયું. જોતાં જ

એ સાહે હજાર પુત્રો પોતાનાજ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવહે બસ્મીભૂત થઇ ગયા.

ન્યારે સગરે જાણ્યું કે પોતાના પુત્રો અને તેમનું સઘળું લશ્કર મહર્ષિ કપિલના તેજથી બસ્મીભૂત થઇ ગયાં છે, ત્યારે ઘોડાને પાછો લાવવા માટે તેણે અસમંજસના પુત્ર અંશુમાનને મોકલ્યો. પોતાના કાકાઓએ જોયેલા માર્ગે ઉતરી તે કપિલ ઋષિના આશ્રમ આગળ આગ્યો, અને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરી તેણે મહર્ષિને પ્રસન્ન કર્યા. ત્યારે કપિલે કહ્યું: “ વત્સ, આ તારો ઘોડો લેઈ જ, અને તારા દાદાનો યજ્ઞ પૂર્ણ કર. હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે કાંઈક વરદાન માગ. ”

ત્યારે, હાથ જોડીને અંશુમાને કહ્યું. “ મહારાજ, મારા કાકાઓ જે આપના શાપથી નષ્ટ થયેલા છે તેમની દુર્ગતિ થશે એમ મને લાગે છે. માટે તેમની કાંઈ પણ રીતે સદ્ગતિ થાય એવું વરદાન મને આપો.” તેની પ્રાર્થના સાંભળી કપિલ ઋષિએ કહ્યું: “ વત્સ, તારો પૌત્ર ભગવતી ગંગાને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર ઉતારશે, અને તેના પવિત્ર જળથી પાવન થઈ તારા કાકાઓ સ્વર્ગમાં જશે. વિષ્ણુપાદોદકી મંદાકિનીના જળમાં એટલું બધું માહાત્મ્ય ભરેલું છે ! ”

આ પ્રમાણે વરદાન લેઈ અંશુમાન કપિલ ઋષિને નમસ્કાર કરી તથા અશ્વને સાથે લેઈ સગરના યજ્ઞમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાર બાદ સગરે પોતાનો અશ્વમેધ પૂર્ણ કર્યો.

૧૯. કલમાષપાદ રામનો વૃત્તાંત.

અંશુમાનને દિલીપ નામે પુત્ર થયો અને દિલીપને ભગીરથ થયો. ભગીરથે ઘણાજ કષ્ટપૂર્વક તપસ્યા કરી ગંગાને પ્રસન્ન કરી તેમને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર ઉતાર્યા; ત્યારથી ગંગાનું નામ ભાગીરથી પડ્યું. ગંગાના જળથી પવિત્ર થયેલા સગરપુત્રો સ્વર્ગમાં ગયા.

ભગીરથના વંશમાં મિત્રસહ નામનો એક રાજા થયો. તે એક વખતે શિકાર કરવા નીકળેલો એક અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યો. આ અરણ્યમાં એ વાઘ રહેતા હતા, જેમણે જંગલનાં સઘળાં હરણોને મારી નાંખ્યાં હતાં. રાજાએ પોતાના બાળુથી એક વાઘનો પ્રાણ લીધો; પણ મરણુ પામતાંજ એ વાઘે એક બચંકર રાક્ષસનું રૂપ લીધું. બીજો વાઘ પણ “જેઘ લે, હમણાં તને સ્વાદ ચખાડું છું,” એમ બોલી ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયો.

કેટલાક વખત પછી મિત્રસહ રાજાએ એક યજ્ઞ કર્યો. યજ્ઞ વિધિ સંપૂર્ણ થતાં આચાર્ય વસિષ્ઠ બહાર નીકળ્યા. એવામાં પેલો રાક્ષસ વસિષ્ઠનું રૂપ લઇને રાજા પાસે આવી કહેવા લાગ્યો: “આજ મારે માટે માંસનું ભોજન તૈયાર કરજો. થોડીવારમાં હું પાછો આવું છું.” તરતજ વેપ પલટીને પેલો રાક્ષસ રસોધ્યાના વેષમાં રાજા પાસે ઉપસ્થિત થયો, અને રાજાએ તેને માંસ રાંધવાની આજ્ઞા કરી. થોડીવારમાં તે રાક્ષસ મનુષ્યમાંસ રાંધીને સુવર્ણપાત્રમાં રાખી રાજા પાસે આગ્યો. એવામાં વસિષ્ઠ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેથી રાજાએ માંસની થાળી વસિષ્ઠને નિવેદન કરી. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા: “અહો! આ રાજા કેટલો દુષ્ટ છે કે અમને તે માંસાહાર કરાવવા માંગે છે! વળી આ કયી જાતનું માંસ છે?” આ પ્રમાણે વિચાર કરી ધ્યાનપૂર્વક જેતાં થાળીમાં નરમાંસ છે એમ તેમનો નિશ્ચય થયો. આથી એકાએક ક્રોધમાં આવી ઋષિએ રાજાને શાપ આપ્યો: “તેં જાણતાં છતાં પણ અમારા જેવા તપસ્વિઓને અભોજ્ય એવું નરમાંસ અર્પણ કર્યું છે, માટે તું નરમાંસભક્ષી રાક્ષસ થઈશ.”

આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું: “ભગવન્, આપેજ મને થોડા વખત પહેલાં કહ્યું હતું કે આજે મારે માટે માંસનું ભોજન તૈયાર કરજો!” “શું મહેંજ તને કહ્યું હતું?” એમ બોલી વિરમય પામી ઋષિ ફરીથી ધ્યાનસ્થ થયા. સમાધિમાં તેમને અહીં બનેલો સર્વ વૃતાંત વિદિત થયો, તેથી રાજાપર અનુમદ કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે જણાવ્યું: “રાજાન્,

મારો શાપ તો નિવૃત્ત થશે નહિ, પણ તું બાર વર્ષ પર્યંત નરમાંસ બ્રહ્મણ કરીશ.”

પોતે નિરપરાધી હોવા છતાં પણ ઋષિએ અવિચારથી શાપ આપ્યો તેથી અત્યંત ક્રુદ્ધ થઇને રાજા પણ હાથમાં જળ લઇને વસિષ્ઠ ઋષિને શાપ આપવા પ્રવૃત્ત થયો. પણ એવામાં તેની રાણી મદ્યન્તી ત્યાં આવી પહોંચી અને તેણે રાજાને વારી કહ્યું: “મહારાજ, વસિષ્ઠજી તો આપણા ગુરુ કહેવાય. એ કુલદેવતાને શાપ આપવો યોગ્ય નથી. માટે શાંત થાઓ.” રાણીની વિનયિથી શાંત થઈ રાજાએ વરસાદ અને અનાજનું રક્ષણ થાય તે માટે શાપનું જળ આકાશમાં અગર પૃથ્વીપર ન નાખતાં પોતાના પગ ઉપર નાંખ્યું. આથી તેના પગની આમડી બળી ગઇ અને તેના પગ કાળા (કલ્માષ) પડી ગયા. તેથી રાજાનું નામ કલ્માષપાદ પડ્યું.

વસિષ્ઠના શાપથી કલ્માષપાદ રાજા છઠ્ઠે વર્ષે રાક્ષસ બન્યો અને જંગલમાં રખડતાં અનેક મનુષ્યોનું બ્રહ્મણ કરતો. એક વખતે તેણે બ્રહ્મણ-બ્રહ્મણીનું એક જોડું ફોડા કરતું જોયું. તેથી તે તેમના તરફ ગયો. તે દંપતીએ રાજાને દુરથી આવતો જોઇને નાસવા માંડ્યું. પણ રાજાએ તેમની પાછળ દોડી બ્રહ્મણને પકડ્યો. બ્રહ્મણીએ રાજાને નમ્રતાથી કહ્યું: “રાજા, આપ તો ઇશ્વાર કુલશિરોમણી મહારાજ મિત્રસદ્ છે, કાંઇ રાક્ષસ નથી. માટે પ્રસન્ન થાઓ. આપ સ્ત્રીધર્મ સમજો છો, તેથી કહું છું કે પતિના સમાગમથી હું કૃતાર્થ થઇ નથી, તે પહેલાં મારા ધણીને મારશે નહિ.”

આ પ્રમાણે અત્યંત કરુણ પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ રાજાના રાક્ષસ-હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો નહિ. તેણે તો જેમ વાઘ બકરાને ફાડી ખાય તેમ બ્રહ્મણને ફાડી ખાધો. આથી અત્યંત કોપાન્વિત થયેલી બ્રહ્મણીએ રાજાને શાપ આપ્યો: “પતિસમાગમમાં વિદ્ન નાંખી હું અને અતૃપ્ત રાખી છું અને મારા પતિનું બ્રહ્મણ કર્યું છે, તો હું તને

શાપ આપું છું કે તું પણ તારી સ્ત્રી સાથે ભોગ કરતાં મરણ પામીશ. ” આ રીતે શાપ આપી બ્રાહ્મણી ચિતા ખડકી સતી થઇ.

બાર વર્ષ પૂર્ણ થતાં વસિષ્ઠ ઋષિના શાપની નિવૃત્તિ થઇ તેથી રાજા ધૈર આવીયો. તેને કામવાસના ઉત્પન્ન થતાં મદ્યન્ટી રાણીએ બ્રાહ્મણીના શાપનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું. આથી તેણે સ્ત્રીસંભોગનો ત્યાગ કર્યો. નિઃસંતાન રાજાએ વસિષ્ઠજીને પ્રાર્થના કરતાં તેમણે મદ્યન્ટી રાણીને ગર્ભાધાન કર્યું. આ ગર્ભ સાત વર્ષ સુધી બહાર નીકળ્યો નહિ તેથી રાણીએ એ ગર્ભને પથર પર પછાડ્યો, તેમાંથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તેનું અશ્મક એવું નામ પાડવામાં આવ્યું. આ અશ્મક રાજાના વંશમાં, આગળ જતાં, દશરથ અને રામ ઉત્પન્ન થયા; તેમની સંપૂર્ણ કથા રામાયણમાં મળી આવે છે.

૨૦. નિમિરાજનો વૃત્તાંત.

ઠક્કાકુ રાજાનો પુત્ર નિમિ હતો. તેણે એક દગ્ગર વર્ષ સુધી આલે એવો મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો અને તેમાં વસિષ્ઠની હોતા તરીકે વરણી કરી. ત્યારે વસિષ્ઠે કહ્યું: “ ઇકે પાંચસો વર્ષ માટે મારી વરણી કરેલી છે. માટે પાંચસો વર્ષ પછી ઇંદ્રના યજ્ઞમાંથી આવી તારો ઋત્વિજ બનીશ. ” આના ઉત્તરમાં રાજા કાંઇ પણ બોલ્યો નહિ, તેથી ‘રાજાએ કપ્પુલ કર્યું છે’ એમ ધારી વસિષ્ઠ ઇંદ્રનો યજ્ઞ કરવા ગયા.

પાંચસો વર્ષ પછી ઇંદ્રનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ થતાં નિમિનો યજ્ઞ કરાવના માટે વસિષ્ઠ ઋષિ ઉતાવળા ઉતાવળા આવ્યા. પણ ત્યાં આવીને તો તેમણે ગૌતમને હોતાનું કાર્ય કરતા જોયા, તેથી કુદ્ધ થઈ તેમણે રાજાને શાપ આપ્યો: “ મને ના કહ્યા વિના એણે ગૌતમને આ કાર્ય સોંપ્યું, તેથી તેનો દેહ પડી જશે. ” આ શાપની વાત જાણીને રાજાએ પણ વસિષ્ઠને શાપ દીધો: “ મારી સાથે વાતચિત કર્યા વિના મારા અન્ન-

થતાં આ દુષ્ટ ગુરુએ મને શાપ દીધો, તેથી તેનો દેહ પણ પડી જશે. ” આ પ્રમાણે શાપ આપી નિમિએ દેહનો ત્યાગ કર્યો. રાગ્નના શાપથી વસિષ્ઠનો દેહ પણ છૂટી ગયો અને તેમનું તેજ મિત્રાવરુણ દેવોના તેજમાં ભળી ગયું. એક વખતે ઉર્વશીને જોતાં મિત્રાવરુણને કામવિકાર પેદા થયો, તેથી તેમનાથી વસિષ્ઠને ખીજે દેહ પ્રાપ્ત થયો.

નિમિનું મનોહર શરીર તેલ તથા સુગંધિ પદાર્થોના ઉપચારો વડે એવુંને એવુંજ રહ્યું, અને જાણે કે તે હમણાં મરી ગયું છે એમ હંમેશાં લાગતું. યજ્ઞની સમાપ્તિ થતાં પોતાનો ભાગ લેવા માટે આવેલા દેવોને વિનંતી કરી ઋત્વિજોએ કહ્યું: “ હે દેવો, યજ્ઞમાનને વરદાન આપો. ” પછી દેવોએ નિમિને વરદાન આપવા કબૂલ કર્યું. તેથી નિમિએ કહ્યું: “ હે દેવો ! આપ તો સંસારનાં સર્વ દુઃખોનો સંહાર કરનારા છો. જગત્માં એવું એક પણ દુઃખ નથી જે શરીર અને આત્માના વિયોગના જેટલું હોય ! માટે હું સઘળા લોકોનાં નેત્રો ઉપર રહું એમ ઇચ્છું છું. મારે ફરીથી શરીર ધારણ કરવું નથી. ” તેની પ્રાર્થના સાંભળી દેવોએ પ્રાણિમાત્રનાં નેત્રો પર તેની સ્થાપના કરી. તેથીજ પ્રાણિમાત્ર આખના ઉન્મેષનિમેષ (પલકારા) કરી શકે છે.

નિમિ રાગ્નને સંતાન ન હતું, તેથી અરાજકતા ન ફેલાય એ હેતુથી મુનિઓએ તેના શરીરનું મથન કર્યું, તેમાંથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ જનક પડ્યું. જનક રાગ્નના કુળમાં સીરધ્વજ નામે એક રાજા થયો છે. તે પુત્રની ઇચ્છાથી યજ્ઞભૂમિ ખેડતો હતો, તેવામાં હજી આગળથી સીતા નામની પુત્રી ઉત્પન્ન થઇ. સીરધ્વજને કુશધ્વજ નામનો ભાઇ હતો તે સાંકાશ્ય પ્રદેશનો અધિપતિ હતો.

૨૧. બુધનો જન્મ.

ભગવાન નારાયણના નાભિકમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને સર્વ જગતના અષ્ટા ભગવાન ક્ષણેને અત્રિ નામનો એક પુત્ર હતો; તેને

સોમ નામે પુત્ર થયો. બ્રહ્માજીએ સોમને સર્વ ઔષધિ, તારાઓ અને નક્ષત્રોનો અધિપતિ બનાવ્યો. એક વખતે સોમે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. પોતાના ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાવને લીધે, તથા ઉચ્ચ આધિપત્યને લીધે સોમને મદ ઉત્પન્ન થયો; અને આ રીતે મદાંધ બનીને તેણે દેવતાઓના ગુરુ બૃહસ્પતિની પત્ની તારાનું અપહરણ કર્યું. બૃહસ્પતિએ બ્રહ્માજીને આ બાબતની ખબર કરી, અને બ્રહ્માજી તથા સદ્રાજા દેવોએ તારાને પાછી આપી દેવા માટે સોમને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. પણ સોમે સર્વની અવગણના કરી. વળી, દૈત્યોના ગુરુ શુક્રાચાર્યને દેવગુરુ બૃહસ્પતિ સાથે દ્વેષ હોવાથી તેમણે સોમની પીઠ થાગડી તેનો પક્ષ લીધો; અને બ્યાં શુક્રાચાર્ય ત્યાં સર્વે દૈત્યો ભળ્યા. આથી ક્રોધે ભરાઈ ભગવાન રુદ્રદેવે બૃહસ્પતિનો પક્ષ લીધો. તેમજ ઈંદ્ર પણ પોતાનું સમગ્ર સૈન્ય લેઈ બૃહસ્પતિની કુમકમાં આવ્યા. આ રીતે તારાના અપહરણની બાબતમાં દેવો અને દાનવોની વચ્ચે ભયંકર સંગ્રામ શરૂ થયો. દેવોએ દાનવો ઉપર અને દાનવોએ દેવો ઉપર પોતાનાં શસ્ત્રાઓ ક્રોધપૂર્વક ફેંકવા માંડ્યાં. દેવદાનવોના આ તુમુલ્ય યુદ્ધથી ભયભીત થયેલું સમગ્ર જમતુ આખરે બ્રહ્માને શરણે ગયું.

પછી, બ્રહ્માજીએ ત્યાં આવી શુક્રાચાર્યને તેમજ રુદ્રને, દાનવોને તેમજ દેવોને સમજાવી યુદ્ધમાંથી અટકાવ્યા અને સોમ પાસેથી બૃહસ્પતિને તારા પાછી અપાવી. પરંતુ તારાને ગર્ભિણી જોઈને બૃહસ્પતિએ કહ્યું: “ અન્યના બીજનો ગર્ભ તારા ઉદરમાં ન જોઈએ, માટે તે કાઢી નાંખ. ” પતિની આજ્ઞાથી પતિવ્રતા તારાએ પાસની ગંજમાં ગર્ભ કાઢી નાંખ્યો. પરંતુ આ ગર્ભ એટલો બધો તેજસ્વી હતો કે તેના તેજથી દેવતાઓનાં તેજ પણ ઝાંખાં પડી ગયાં. વળી, આજ્ઞા અત્યંત મનોહર અને દેહીપ્યમાન બાળકને જોઈને બૃહસ્પતિને તેમજ સોમને તેના તરફ મમતા થઈ. બંનેની સાથે થયેલી ઇચ્છા જોઈને કદાચ ફરીથી યુદ્ધનો પ્રસંગ બનશે એવી બહીકયા દેવોએ તારાને પૂછ્યું: “ બહેન, સાચું કહેજે, આ કોનો પુત્ર છે ? આ સોમનો પુત્ર છે કે બૃહસ્પ-

તિનો ?” આમ વારંવાર પૂછ્યા છતાં પણ તારા શરમથી નીચું જોઈ રહી અને તેણે મ્હોમાંથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. જ્યારે દેવોનો અત્યંત આગ્રહ થયા છતાં તેણે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો, ત્યારે તે બાળકજ તેને શાપ દેવાને તૈયાર થયો: “અરે દુષ્ટા, શા માટે મારા પિતાનું નામ નથી કહેતી ? આ તારી ખોટી શરમને માટે હમણાં તને શિક્ષા કંઈ છું, જેથી ફરીથી કોઈ પણ સ્ત્રી આવેા ઢોંગ કરી મૂગી ન રહે !”

આ શબ્દો સાંભળી બ્રહ્માજીએ પાસે આવી કુમારને અટકાવ્યો અને જાતેજ તારાને ધીમેથી પૂછ્યું: “દીકરી, આ પુત્ર કોનો છે, સોમનો કે બૃહસ્પતિનો ?” શરમની મારી તાગએ મહા મહેનતે ઉત્તર આપ્યો: “સોમનો.” આ ઉત્તરથી ઉદ્ધાસમાં આવી સોમે પુત્રને આલિંગન આપી કહ્યું: “કુમાર, શામાશ છે: તું હાલો લાગે છે.” આ રીતે પુત્ર હાલો હોવાથી તેનું નામ ‘પુષ’ (હાલો) પાડવામાં આવ્યું.

૨૨. પુરૂરવાનું આખ્યાન.

સોમના પુત્ર પુષે ઇલા નામની મનોહર કન્યાનું પાણિયહણ કર્યું અને તેનાથી તેને પુરૂરવા નામનો પુત્ર થયો. આ પુરૂરવા અત્યંત દાનેશ્વરી, તેજસ્વી, સત્યવાદી અને યજ્ઞયાગ કરનારો હતો. આ વખતે સ્વર્ગની અપ્સરા ઉર્વાશીને મિત્રાવરુણના શાપથી કેટલોક વખત મર્ત્યલોકમાં રહેવાનું હતું. તેણે એક વખતે પુરૂરવાને જોયો અને તેના રૂપથી તે મુગ્ધ બની ગઈ. આથી તરતજ તે સ્વર્ગીય સુંદરી તરીકેનું પોતાનું અભિમાન છોડીને રાજ પાસે આવી. રાજ પણ તેનું દિવ્ય સુકોમળ અને સર્વાતિશાયી લાવણ્ય જોઈને તેના તરફ આકર્ષાયો. આ રીતે ઉભયનો ચક્ષુરાગ જામ્યો.

પછી રાજાએ પ્રથમ અભ્યર્ચના કરી કહ્યું: “હે સ્વર્ગીય સુંદરિ !

મારું હૃદય આપના તરફ આકર્ષાય છે. તો પ્રસન્ન થઈ મારા પ્રેમનું પાત્ર બનો. ” પોતાને ઈષ્ટ એવાં વચનો સાંભળીને ઉર્વશીએ શૃંગાર-લજ્જાથી મસ્તક નમાવી દઇ ધીમેથી કહ્યું: “ રાજન ! આપનો પ્રેમ મારા પર દબ્યો છે એ જાણી મારું સૌંદર્ય કૃતાર્થ થયું માનું છું. હું આપના પ્રેમામૃતનું પાન કરવા કિસુક છું એ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ આપે મારી કેટલીક શરતો કબુલ કરવી જોઈએ. ”

રાજા પુરુષોત્તમ એ ત્રણ શરતો કબુલ કરવાની તત્પરતા બતાવી. પછી ઉર્વશીએ કહ્યું: “ જુઓ, મારી પાસે ઘેટાનાં બે બચ્ચાં છે, તે મને પુત્ર સમાન વડાલાં છે. તેમને મારી પથારી પાસેથી જરા પણ ખસેડવાં નહિ. બીજી શરત એ કે આપે નસાવડામાં મારી દૃષ્ટિ આગળ આવવું નહિ; અને ત્રીજી શરત એ કે હું ધી સિવાય બીજા કોઈ આદાર કરતી નથી, તેમાં તમારે વિધન કરવું નહિ. ” રાજાએ આ સંધળી શરતો કબુલ કરી.

પછી રાજાએ અલકા નગરી, ચૈત્રરથ ઉપવન, માનસ સરોવર વગેરે અનેક રમણીય સ્થળોમાં તથા પુષ્પકુંદોમાં ઉર્વશી સાથે આનંદ ભોગવતાં ભોગવતાં સાઠ હજાર વર્ષો વીતાવ્યાં ! પરસ્પર ક્રોડ કરતાં ઉભયની કામનાઓ એટલી વધતી જતી હતી કે ઉર્વશી સ્વર્ગને અને રાજા પોતાની રાજધાનીને પણ ભૂલી ગયાં. દરમ્યાનમાં અપ્સરાઓ અને સિદ્ધગન્ધર્વોને સ્વર્ગલોક ઉર્વશી વિના સૂતો લાગવા માંડ્યો હતો. તેથી ઉર્વશીને પાછી સ્વર્ગમાં લાવવા માટે તેઓ ઉપાય શોધવા લાગ્યા. આ વખતે વિશ્વાવસુ નામનો ગંધર્વ જે ઉર્વશી અને પુરુષોત્તમ શરતો જાણુતો હતો તેણે એક વખતે રાત્રે આવી ઉર્વશીના એક ઘેટાનું અપહરણ કર્યું. આકાશમાં ઉડે લેઈ જતાં જતાં ઘેટાએ બેં બેં કરી બરાડવા માંડ્યું. તેનો અવાજ સાંભળી ઉર્વશી બોલી ઉઠી: “ મારા પુત્રને કોઈક લેઈ જાય છે. હું કોને શરણે જઈ ? ” રાજાએ ઉર્વશીનાં વચનો સાંભળ્યાં પણ પોતે નમ્ર હતા તેથી તે ઉઠ્યો નહિ. બ્યારે ગંધર્વો બીજા ઘેટાનું અપહરણ કરી આકાશ માર્ગે લેઈ જવા મંડ્યા, ત્યારે

ફરીથી તેનો અવાજ સાંભળી ઉર્વશી આર્તસ્વરે બોલી ઉઠી: “ અરેરે ! હું અનાથ છું ! મેં બાવલાનો આશ્રય લીધો છે ! હવે હું કોને શરણે જાઉં ? ” આ કટુ વચ્ચેનો સાંભળી રાજા કોષમાં આવી એકદમ ઉઠ્યો અને અન્ધકાર છે એમ જાણી હાથમાં તલવાર લેઈ “ કાણ છે એ દુષ્ટ ? હમણાં મરી ગયો એમ જાણ્યો ” એમ બોલી દોડવા લાગ્યો. તેજ વખતે ગંધર્વોએ એક જળવલ્લમાન વિદ્યુતનો ચમકાર કર્યો. એના પ્રકાશમાં ઉર્વશીએ રાજાને નગ્નાવસ્થામાં જોયો અને તેથી તેજ ક્ષણે પોતાની શરતનો અંત આવેલો જાણી તે ચાલી ગઈ.

ગંધર્વોએ ઘેટાનાં બચ્ચાંને છોડી દીધાં અને પછી તેઓ સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. રાજા પણ તે બચ્ચાંને લેઈ મનમાં રાજી થયો. પોતાના શયનગૃહમાં આવ્યો, પણ ત્યાં તેણે ઉર્વશીને જોઈ નહિ ! આથી તે ઉન્મત્ત બની નગ્નાવસ્થામાં જ આમતેમ ભટકવા મંડ્યો. તેણે ભટકતાં ભટકતાં કુરુક્ષેત્રમાં આવી કમળપુષ્પોથી સુશોભિત બનેલા એક સરોવરમાં બીજી ચાર અપ્સરાઓ સાથે ક્રીડા કરતી ઉર્વશીને જોઈ. પ્રેમોન્મત્ત થયેલો રાજા એકાએક હર્ષોન્મત્ત થઈ બોલવા લાગ્યો:*

પુરૂરવા:—અરે કઠોરહૃદયા સ્ત્રી ! ઉભી રહે, આપણે થોડીક વાતચીત કરીએ. ધણી વખતથી બંધ રહેલા આપણા વાર્તાલાપને લીધે માફ હૃદય ચીરાઈ જાય છે.

ઉર્વશી—અરે બોળીયા રાજા ! મારે તારા વાર્તાલાપને શું કરવો છે ? પ્રાતઃકાળના રંગોની માફક હું ક્યારની ચે તારી પાસેથી ચાલી ગઈ છું. માટે, રાજા ! ઘેર જાઓ; જેમ પવનને બાંધવો અશક્ય છે તેમ મને પણ તું બાંધી રાખી શકે તેમ નથી.

પુરૂરવા—સુંદરી ! ગંધર્વોએ ઘેટાની માફક બેં બેં કરવા માંડ્યું. તેથી ફસાઈને હું તારા ઘેટાનું રક્ષણ કરવા નગ્નાવસ્થામાં ઉઠ્યો. તે

* નીચેનો સંવાદ ઋગ્વેદ, મંડળ ૧૦ માંના ઉર્વશી-પુરૂરવા નામના દંપતી મા સૂક્તના સ્વતંત્ર અનુવાદ રૂપે આપેલો છે.

વખતે બાવલાઓએ ભાથામાંથી બાણ ફેંકે તેમ, અથવા જલદ ધોડો ઢોડે તેમ, વીજળીનો ચમકારો કર્યો ! એમાં કોનો વાંક ?

ઉર્વશી—રાજન્ ! પ્રેમથી હું તમારે ત્યાં આવી અને રાતદિવસ તમારી સાથે પ્રેમક્રીડા કરી. દિવસમાં ત્રણવાર તમે આ પ્રિયાને આલિંગન આપતા, અને હું તેમાં અત્યંત મોજ માણતી. પુરરવા ! તમે આ રીતે મારા દેહના સ્વામી હતા.

પુરરવા—દેવી ! જ્યારે આકાશમાં વીજળી થઇ ત્યારે તારા વિરહથી પીડાતી અપ્સરા સુન્દરિણિ, શ્રેણિ, સુમ્નાપિ, હદયેક્ષુ, અંધિની અને ચરણ્યુ એ સખીઓ તને જલદીથી પાછી ખેંચી ગઇ !

ઉર્વશી—પણ રાજન્ ! તમારા જન્મ વખતે અપ્સરાઓએજ તમારી કાળજી રાખી હતી; નદીઓએ આવી તમારા પર કૃપા કરી તમને પોષણ આપ્યું હતું; અને દસ્યુઓ (લંટારા)ને મારવા માટે દેવોએ જ તમને બળ આપ્યું હતું. એ સર્વ બૂલી જઇ તમે મારી સખીઓ પર કેમ આક્ષેપ કરો છો ?

પુરરવા—પણ ઉર્વશી ! મેં એ અપ્સરાઓ તરફ પ્રેમાળ વર્તન દેખાડ્યા છતાં એ નમ્ર સુંદરીઓ જેમ ધોડાને ગાડી જોડતાં તેઓ નાંસવા માંડે તેમ, તને લેઇને સાપની માફક સીધી નાસી ગઇ ! હસીની માફક તેમણે પોતાના શરીરનું સૌંદર્ય બતાવ્યું, પણ તોફાને ચઢેલી ધોડીની માફક તેઓ કરડવા ને બચકાં ભરવા લાગી ! સ્વર્ગની દેવીઓનું મનુષ્ય સાથેનું આ વર્તન ! પણ ઉર્વશી ! વિદ્યુતના જેવી દેદીપ્યમાન એવી તેં તો મને સ્વર્ગની અણમૂલી બેટા અર્પણ કરી હતી ! દેવી ! તું કાર્યદક્ષ અને મનુષ્યના તરફ પ્રેમાળ એવા પુત્રને જન્મ આપ ! ઉર્વશી ! તું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવ !

ઉર્વશી—રાજ ! તું પૃથ્વીનો પાલનકર્તા છે, સત્યવક્તા છે. આપણા સમાગમના પ્રથમ દિવસેજ મેં આપણી શરત કહેલી છે. રાજ, સાંભળશે ? હવે વાર્તાલાપ કેવો ?

પુરુરવા—ઉર્વશી ! ક્યારે પુત્ર થશે અને આ પિતા પાસે આવશે ? જ્યારે પુત્ર જન્મશે કે તેં મારો એકાએક ત્યાગ કર્યો હતો ત્યારે તે શોક કરી રહશે નહિ ? જ્યાં સુધી ગાર્હસ્થ્યાગ્નિ વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી પતિપત્નીનો કોણ વિયોગ કરાવશે ?

ઉર્વશી—આપણા પુત્રને હું દીકાસો આપીશ, કામળતાથી તેનાં આંસુ લૂછીશ; તેને રડવા નહિ દઉં. તેને હું આપની ગોદમાં મૂકીશ, માટે રાજા ! વધારે ઘેલછા ન બતાવતાં સીધા ઘેર જાઓ. હવે તમે મને મેળવી શકશો નહિ.

પુરુરવા—દેવી ! જો એમજ નિશ્ચય હોય તો આ તારો પતિ આજ દૂરદેશમાં જતો રહેશે અને પછી કદી પાછો આવનાર નથી ! ભલે તે નરકનાં ખાડામાં પડે અગર વરજો તેના ખાઈ ખાઈને ટુકડા કરી નાખે !

ઉર્વશી—પુરુરવા ! એમ નાસી જશે નહિ, તેમ આત્મચાન કરશે નહિ ! એવાં અમંગલ વરજોના ભક્ષ થશે નહિ ! ભોળીયા રાજા, અપ્સરાઓની મિત્રતા ચિરંતન હોઈ શકે ? તેમનાં હૃદયો કૂતરાનાં હોય છે. રાજા ! હું મારા રૂપ સાથે મૃત્યુસોકમાં રહેતી હતી અને દિવસમાં એકવાર ધીનું ભક્ષણ કરતી હતી. હવે પણ હું ધીનું જ ભક્ષણ કરું છું.

પુરુરવા—ઉર્વશી ! હું તને ઇગરતા પ્રેમથી ચડાકે છું. ઉપા જોવી તું મારી પાસે આવી મને પવિત્ર ભેટ અર્પણ કર—આવ, માંડે હૃદય ચીરાઈ જાય છે !

ઉર્વશી—રાજા ! આપના પુત્રો યસો કરી દેવોને પ્રસન્ન કરશે એમ દેવતાઓની ઈચ્છા છે. આપ તો છેવટે સ્વર્ગમાં આવી આનંદ કરશો. માટે મહારાજ, જરા વિવેક રાખો; વિશેષ ગાંડાં કાઢો નહિ. હું ગર્ભવતી છું. એક વર્ષ પછી આપ આ સ્થળે આવજો, તે વખતે હું આપના હસ્તમાં પુત્ર મૂકીશ, ત્યાર પછી હું એક રાત્રિ આપની સાથે રહીશ.”

આથી પ્રસન્ન થઈ રાજ પોતાની રાજધાનીએ આવ્યો. ઉર્વશીએ પોતાની સખીઓને કહ્યું: “ આ જ મહારાજની સાથે પ્રેમમાં મસ્ત બની હું આટલા સમય સુધી રહી હતી. ” અપ્સરાએ કહ્યું: “ વાહ, વાહ ! ખૂબ, તારો પ્રેમ અસ્થાને નથી. આવા રૂપચાન રાજની જોડે હંમેશાં રહીએ તોએ અમને તૃપ્તિ થાય નહિ ! ”

એક વર્ષ સંપૂર્ણ થયા પછી રાજ પુરરવા તે સ્થળે પાછો આવ્યો. ઉર્વશીએ તેના હાથમાં આળક મૂક્યો. પછી તે એક રાત્રિ રાજ સાથે રહી. તેથી તેને પુનઃ ગર્ભ રહ્યો. તેણે કહ્યું: “ રાજન્, આપણા પ્રેમથી પ્રસન્ન થઈ સર્વે ગંધર્વો આપને વરદાન આપવા તત્પર થયા છે, માટે આપને જે ઇષ્ટ હોય તેની માગણી કરો. ” તેના ઉત્તરમાં રાજએ કહ્યું: “ દેવી ! અમને શું અપ્રાપ્ત છે ? સત્રંગા શત્રુઓને અમે હરાવ્યા છે, અંગે અંગમાં પૂર્ણ સામર્થ્ય ભરેલું છે ! તારી અર્ધ ઉપસ્થિતિ સિવાય બીજું શું અમને અપ્રાપ્ય છે ? માટે તારી સાથે હું હંમેશાં રહી શકું એજ મને અત્યંત ઇષ્ટ છે. ” રાજનાં વચનો સાંભળી ગંધર્વોએ તેને એક અગ્નિમય પ્રકાશિત થાળી અર્પણ કરી અને કહ્યું: “ રાજન્ ! આ અગ્નિમાં વૈદિક મંત્રો વડે ત્રણ ભાગ કરી ઉર્વશીની સાથે રહેવાનો મનોરથ અંનઃકરણમાં રાખી વિધિપુરઃસર આહુતિ આપજો, જેથી આપની મનકામના અવશ્ય પરિપૂર્ણ થશે. ” રાજ તે થાળી લેઈને ચાલ્યો. જંગલમાં થઈને આવતાં તેના મનમાં વિચાર આવ્યો: “ અરે, હું કેવો મૂર્ખ છું કે આ અગ્નિમય થાળીજ લેઈને આવ્યો, પણ ઉર્વશીને લીધી નહિ ! ” આ વિચારથી તેણે તે થાળીને જંગલમાંજ મુકી દીધી અને પોતે રાજધાનીમાં આવ્યો.

અર્ધી રાત ગઈ છતાં રાજને મહેલમાં નિદ્રા આવી નહિ. તે મનમાં જ વિચારવા લાગ્યો: “ અરે ! ઉર્વશી મારી સાથે હંમેશાં રહે તે માટે ગંધર્વોએ મને અગ્નિમય થાળી આપી, પણ મેં મૂર્ખાએ એ જંગલમાં જ નાંખી દીધી ! જરૂર, હું પાછો જઈને અરણ્યમાંથી એ થાળી લઈ આવું. ” આમ નિશ્ચય કરીને તે પથારીમાંથી ઉઠ્યો અને

અરણ્યમાં આગ્યો. પણ તે સ્થળે આવતાં પેલી થાળી તેને જણાઈ નહિ, પરંતુ તેની જગ્યાએ તેણે એક પીપળાનો છોડ જોયો, અને તેના ગર્ભમાં શીમી (શીમળા)નો અંકુર પણ દીકો તેથી એ થાળી જ શીમીગર્ભિત અશ્વત્થ (પીપળો) બની હશે માટે તેનેજ અગ્નિરૂપે લેઈ જઈ રાજધાનીમાં પહોંચી તેનાં અરણિ x બનાવી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તેની ઉપાસના કરીશ' એમ નિશ્ચય કરી તે પીપળાને-લેઈ ઘેર આગ્યો.

આ રીતે ઘેર આવી રાજાએ તેનાં અરણિ બનાવ્યાં અને આંગળીઓથી તેનું માપ કાઢતાં ગાયત્રી મંત્ર બણુવા માંડ્યા. ગાયત્રી મંત્રના અક્ષરો જેટલાં આંગળાંના માપનાં અરણિ કરી રાજાએ તે પરસ્પર ધસ્યાં અને તેમાંથી અગ્નિ પેદા થયો. પછી રાજાએ મંત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં ત્રણ આહુતિઓ આપી અને ઉર્વશીસાલોક્યસ (ઉર્વશી સદા પોતાની પાસે રહે એવા) કૃણની ભાવના કરી. આજ રીતે રાજાએ બીજા પણ ઘણા યજ્ઞો કર્યા. તેથી આખરે તેને ગાંધર્વ લોક પ્રાપ્ત થયો અને ત્યાં તે ઉર્વશી સાથે હંમેશને માટે રહેવા લાગ્યો. તેને ઉર્વશીથી આયુ, ધીમાન્, અમાવસુ, વિશ્વાવસુ, શતાયુ અને શ્રુતાયુ એમ છ પુત્રો થયા હતા.

૨૩. જમદગ્નિ અને વિશ્વામિત્ર.

અમાવસુના વંશમાં જહ્નુ નામે એક રાજર્ષિ થયા. એક વખતે તેમણે એક મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેવામાં ગંગાના પ્રબળ પ્રવાહથી તેમનો સર્વ યજ્ઞસંભાર તણાઈ ગયો. આથી રાજર્ષિ અત્યંત ગુસ્સે થયા. તેમનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં. તેઓ પરમ સમાધિ ચઢાવી ભગવાન યજ્ઞપુરુષની અંતરમાં ભાવના કરી ગંગાના સહગા પ્રવાહને પી ગયા. પછી દેવો અને ઋષિઓએ નમ્રપણે પ્રાર્થના કરી તેમને

x અરણિ=પરસ્પર ધસી ઉત્પન્ન કરવાનાં શીમળાનાં લાકડાં. પૂર્વે ચક્ર-મકથી અગર આ પ્રમાણે અરણિ ધસીને લોકો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરતા.

પ્રસન્ન કર્યા, તેથી તેમણે ગંગાને પોતાની પુત્રી તરીકે બહાર કાઢો. આથી ગંગાનું નામ જાહનવી પડ્યું. જહૂનુના વંશમાં કુશ નામે રાજા થયો હતો જેને ચાર પુત્રો થયા. તેમાંના કુશાશ્વે પોતાને ઇંદ્રના જેવો પુત્ર થાય એ ઇચ્છાથી ઘેર તપ આદર્યું. તેનું ઉત્પત્તિ જોઈને ઇંદ્રે વિચાર્યું: ‘મારા જેવી શક્તિવાળો બીજો પુરૂષ થાય એ ઠીક નહિ.’ તેથી ઇંદ્રે પોતેજ કુશાશ્વના પુત્ર તરીકે અવતાર લીધો. તેનું નામ ગાધિ પાડ્યું. આગળ જતાં ગાધિને સત્યવતી નામની કન્યા થઈ. આ કન્યાની બાર્ગવ કુળના ઋચીક નામના ઋષિએ માગણી કરી, પરંતુ ઋચીક અત્યંત ક્રોધી તથા વૃદ્ધ હોવાથી તેમને કન્યા આપવાની રાજની મરજી નહોતી. તેથી તેણે ઋષિ પાસે ચંદ્ર જેવા તેજસ્વી, પવનવેગી અને શ્યામકર્ણુ વાળા એક હજાર ઘોડાની માગણી કરી. આખરે ઋષિએ વરુણની ઉપાસના કરી, તેની પાસેથી અશ્વતીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવાજ હજાર ઘોડા આણી રાજાને આપ્યા. તેથી રાજાએ પોતાની કન્યા સત્યવતીને ઋચીક ઋષિ સાથે પરણાવી.

એક વખતે ઋચીક ઋષિએ સત્યવતીને ગર્ભ રહે એવા હેતુથી યજુર્વિધિપૂર્વક એક ચરૂ તૈયાર કર્યો. સત્યવતીની માને આ વાતની ખબર પડતાં તેણે પણ પોતાની પુત્રીદારા ઋષિજીને પ્રાર્થના કરાવી. તેથી ઋષિએ પોતાની સાસુને એક મહાન ક્ષત્રિય પુત્ર થાય એ હેતુથી એક બીજો ચરૂ તૈયાર કર્યો. આ બંને ચરૂઓ તૈયાર કરીને ઋષિએ પોતાની પત્નીને આપ્યા અને ક્યો ચરૂ કોનો છે એ સંઘળી સમજણ પાડીને પોને ચરૂપયમાં ગયા.

સત્યવતીએ સ્વામીના આપેલા બંને ચરૂ માને બતાવ્યા અને ઋષિએ કહેલી સૂચનાઓ પણ આપી. પછી માએ કહ્યું: “પુત્રી ! દરેક માણસ પોતાનો પુત્ર બલવાન અને ગુણવાન થાય એમ ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવે છે. પરંતુ પોતાનો સાજો અત્યંત ગુણવાન ને વીર્યવાન થશે કે નહિ તે બાબતમાં બહુ કાળજી રાખતો નથી. માટે તારો ચરૂ મને આપ અને મારો ચરૂ તું લે. વળી મારો પુત્ર રાજપુત્ર થવાનો તેથી

તેને પૃથ્વીતું પાલન કરવાનું મહાન કાર્ય કરવું પડશે જોયી તેને બળની ખાસ જરૂર છે. તારો પુત્ર તો બ્રાહ્મણ થવાનો એટલે તેને બળની શી જરૂર ?” માતાનું કથન સાંભળીને ભોળા પુત્રીએ પોતાના ચરની અદલ બદલ કરી. આ રીતે બંને જણાંએ ચર બદલણ કર્યું.

જ્યારે ઋષિએ અરણ્યમાંથી પાછા આવી સત્યવતીનું મુખ જોયું ત્યારે ચરનો થયેલો ફેરફાર તેઓ કળી ગયા. તેમણે કહ્યું: “અરે પાપી સ્ત્રી, આ તે શું કર્યું ? તારું શરીર આટલું બધું રૌદ્ર અને ક્ષાત્ર તેજથી ચમકી રહેલું જણાય છે ! જરૂર તે તારી માતા માટે તૈયાર કરેલા ચરનું બદલણ કર્યું છે. જો એમજ હોય તો તે બચકર બૂલ કરી છે, કારણકે મેં એ ચરમાં ઉત્તમ ક્ષત્રિયને યોગ્ય સઘળા શૌર્ય, વીર્ય બળ વગેરે રૌદ્ર ગુણોનું આરોપણ કરેલું છે. તારા ચરમાં તો મહા બ્રાહ્મણને યોગ્ય એવા શમ, દમ, તિતિક્ષા વગેરે સઘળા શાંત ગુણોનું આરોપણ કરેલું છે, તેથી આ ચરઓનો ફેરફાર કર્યાથી તને અસ્ત્ર ધારણ કરનાર, હિંસક અને રૌદ્ર એવો ક્ષત્રિય પુત્ર થશે. અને તારી માને શમદમાદિ ગુણસંપત્તિવાળો બ્રાહ્મણ પુત્ર થશે.” પતિનાં વચન સાંભળીને સત્યવતીને અત્યંત ખેદ થયો. તેણે અશ્રુપાત કરતાં કરતાં પતિના ચરણ ચૂમી કહેવા માંડ્યું: “ભગવન ! આનું અકાર્ય મેં અજ્ઞાનથી જ કર્યું છે, જ્ઞાનપૂર્વક કર્યું નથી. માટે પ્રસન્ન થાઓ. મારે હિંસક અને રૌદ્ર એવો પુત્ર ન જોઈએ. હે ભગવન ! જો બીજો કોઈ ઉપાય ન હોય તો એટલું તો કરો કે પુત્રને બદલે મારો પૌત્ર એવા ક્ષાત્ર તેજવાળો થાય.” ઋષિએ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્યું.

ગર્ભ પરિપૂર્ણ થતાં સત્યવતીને જમદગ્નિ નામે પુત્ર થયો, અને તેની માને વિશ્વામિત્ર નામે પુત્ર થયો. જમદગ્નિ મોટો થતાં ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી રેણુકાને પરણ્યો. તેના ઉદરથી ક્ષત્રિયવંશના સંહાર-કર્તા અને ભગવાન નારાયણના અંશભૂત પરશુરામને જન્મ થયો. વિશ્વામિત્રને શુનઃશેષ નામનો પુત્ર થયો. દેવતાના પ્રસાદથી તે થયો હતો તેથી તેનું બીજું નામ દેવરાત્ર પણ કહેવાય છે.

૨૪. રજિરાજનું આખ્યાન.

પુરૂરવાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આયુને પાંચ પુત્રો હતા. તેમાંના ચોથા પુત્ર રજિરાજને અત્યંત બલવાન અને પરાક્રમી એવા પાંચસો પુત્રો થયા.

એક વખતે દેવતાઓ અને દાનવો વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉભો થયો. ભાવિ યુદ્ધમાં કોનો વિજય થશે એ પ્રથમથી જાણવા માટે દેવો અને દાનવો બંનેએ અહ્લા પાસે જઈ પોતાનો પ્રશ્ન રજુ કર્યો. અહ્લાએ તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે જેના પક્ષમાં રજિરાજ યુદ્ધ કરશે તેના વિજય થશે.

અહ્લાનો ઉત્તર સાંભળી દાનવો જલદીથી રજિરાજ પાસે આવ્યા અને દેવોની સામે પોતાને સાહાય્ય કરવાની અભ્યર્થના કરી. રજિએ કહ્યું: “ ભાઈઓ. જે તમારી ઇચ્છા એમ હશે તો હું તમારા પક્ષમાં રહી દેવોને હરાવીશ, પણ પછીથી તમારે મને ઈદ્રપદ આપવું પડશે.” દેવોએ રજિરાજની માગણી સાંભળી કહ્યું: “ રાજ, અમે જુદું બોલતા નથી અને ખોટું કરતા નથી. અમારા ઈદ્ર તો પ્રહ્લાદ છે જેને માટે અમે યુદ્ધ કરીએ છીએ. તેમને મૂકીને અમે તમને ઈદ્રપદ આપી શકીએ નહિ.” એમ કહી દાનવો પોતાને રથાને પાછા ગયા.

પછી, દેવો રજિરાજ પાસે આવ્યા અને તેમણે પણ પોતાને સાહાય્ય કરવા માટે માગણી કરી. તેના ઉત્તરમાં રાજએ દેવોને કહ્યું હવે તે પ્રમાણે દેવોને પણ કહ્યું. દેવોએ જણાવ્યું: “ ઠીક રાજ, જે આપની એમ ઇચ્છા હોય તો આપને ઈદ્ર બનાવીશું.”

પછી દેવદાનવોનું તુમુલ યુદ્ધ થયું. તેમાં રજિરાજએ પોતાનાં અનેક અસ્ત્રો વડે સઘળા દાનવસૈન્યનો નાશ કર્યો. તેથી અંતે દેવોની જિત થઈ. હવે, ઈદ્રે એક યુક્તિ કરી. તેણે રજિરાજના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂકીને કહેવા માંડ્યું: “ રાજન્ ! અમને સર્વ દેવોને તમે બચ-મુક્ત કર્યા, માટે તમે અમારા પિતા થાઓ છો. સર્વ લોકોમાં તમે ઉત્તમોત્તમ અને તમારો પુત્ર હું ત્રણે લોકોનો રાજા ઈદ્ર.”

ઈદ્રે યુક્તિપૂર્વક કરેલી આ પ્રશંસા સાંભળીને ઉદાર મનના રાજને

કોષ ન થતાં હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું: “ ઇંદ્ર, જો તમારી એમ ઇચ્છા હોય તો બલે—તમે મારા પુત્ર તરીકે ઇંદ્રપદે રહો. શત્રુઓનાં પણ મીઠાં નમ્ર વચનોનો તિરસ્કાર કરી શકાય નહિ, તો મિત્રનાં વચનોનો શી રીતે કરાય ? ” એમ બોલી રાજ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા, અને ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં રહ્યા.

કેટલાક સમય પછી રજિરાજ પચતવને પામ્યા. તે વખતે નારદ-ઋષિની ઉચ્કેરણીથી રજિના પુત્રોએ ઇંદ્ર પાસે પિતાના રાજ્યની માગણી કરી, કારણ કે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પિતાની મિલકત પુત્રોને મળે છે અને ઇંદ્ર પાસે જે ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય હતું તે રજિના પુત્ર તરીકે તેણે પોતાની પાસે રાખ્યું હતું એમ ઇંદ્રે સ્વમુખે જ ઉપર જણાવેલું છે. પણ ઇંદ્ર એમ પોતાનું રાજ્ય રજિના પુત્રોને આપી દે એવો કાચો ન હતો. તેથી તેમણે બેગા મળી ઇંદ્રને હરાવી ઇંદ્રપદ લેઈ લીધું અને પોતે ઇંદ્રની ગાદીએ બેઠા.

આ રીતે ધણો વખત વીતી ગયો. ઇંદ્રપદ પરથી ચ્યુત થવાને લીધે ઇંદ્રને ત્રણે લોકમાંથી મળતો યજ્ઞભાગ પણ બંધ થયો. આથી તે અત્યંત ખિન્ન થઈ એક દિવસે એકાંતમાં પોતાના પુરોહિત બૃહસ્પતિને કહેવા લાગ્યો: “ ગુરુજી, આ દુઃસહ જીવનને ટકાવવા માટે યજ્ઞની આહુતિનો એક ભોર જેટલો ભાગ પણ મને મળી શકે એમ કૃપા કરી વ્યવસ્થા કરો. ” તેનાં કરુણ વચનો સાંભળી બૃહસ્પતિએ કહ્યું: “ રાજન! જો પહેલેથી તેં મને આ પ્રમાણે કહ્યું હોત તો તારે માટે હું શું ન કરત ? હવે જોઈ લે, થોડા જ દિવસમાં તને પાછો ઇંદ્રપદ પર બેસાડું છું ! ” પછી બૃહસ્પતિએ રાજ યજ્ઞમાં આહુતિઓ આપવા માંડી જેથી રજિના પુત્રોની બુદ્ધિ બગડવા માંડી અને ઇંદ્રના તેજમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. આખરે રજિના પુત્રો બુદ્ધિમોહને લીધે આહારોના દ્રેષી, ધર્મત્યાગી અને વેદપરાંડમુખ બન્યા. આ રીતે ધર્માચારથી વિહીન થયેલા રાજાઓને ઇંદ્રે હરાવીને માર્યા, અને બૃહસ્પતિના યજ્ઞોથી પુનઃ તેજસ્વી બની ઇંદ્ર ઇંદ્રાસન પર આરૂઢ થયો.

૨૫ યયાતિનું ઉપાખ્યાન.

આયુના પુત્ર નહુષને યતિ, યયાતિ, સંયાતિ, આયાતિ, વિયતિ અને કૃતિ એમ છ મહાપરાક્રમી પુત્રો હતા. તેમાંથી યતિને રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા ન હોવાથી તે યતિ થયો. તેથી બીજો પુત્ર યયાતિ રાજગાદી પર આવ્યો. તેને બે ભાઈઓ હતી: એક શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની અને બીજી વૃષપર્વની પુત્રી શર્મિષ્ઠા. સમય જતાં દેવયાનીને યદુ અને તુર્વસુ એમ બે પુત્રો થયા, અને શર્મિષ્ઠાને દુહ્યુ, અણ્ણ અને પૂરુ એમ ત્રણ પુત્રો થયા.

એક વખતે, શર્મિષ્ઠા તરફના પક્ષપાત અને દેવયાની તરફની ઉપેક્ષાને લીધે યયાતિ રાજ્યને શુક્રાચાર્યે શાપ આપ્યો જેથી તે અકાલે વૃદ્ધ થઇ ગયો. પછી તેણે અત્યંત નમ્ર વચ્ચેથી સસરાને પ્રસન્ન કર્યા, તેથી શુક્રાચાર્યે કહ્યું: “ રાજન્ ! માંડે વચ્ચન તો મિથ્યા નહિ જાય. પરંતુ, જો તારું વાર્ધક્ય બીજો કોઇ લેવા તૈયાર હોય તો તું તેને આપી શકીશ. આ રીતે તું યૌવનમુખનો લાભ લેઇ શકે, ”

યયાતિએ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર યદુને પાસે બોલાવી કહ્યું: “ પુત્ર, તારા દાદાના શાપથી યૌવનમાંજ હું જરાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું. હજી મને વિષયભોગની તૃપ્તિ થઇ નથી. તેથી પુનઃ તારું યૌવન પ્રાપ્ત કરી હું વિષયોનો ઉપભોગ કરવા ઇચ્છું છું. માટે એક હજાર વર્ષ પર્થત તું મારું વાર્ધક્ય લે અને તારું યૌવન મને આપ. હું ધાંડે છું કે પુત્ર તરીકે તું તારા પિતાની આટલી માગણીનો ઇનકાર કરીશ નહિ. ”

વાર્ધક્ય કોને ગમે ? યદુએ પિતાની માગણી ક્યુલ્લ રાખી નહિ; તેથી રાજ્યએ ગુસ્સે થઇ તેને શાપ આપ્યો: “ તારા વંશજો રાજ્યને માટે લાયક નહિ રહે ! ” પછી, રાજ્યએ દુહ્યુ, તુર્વસુ અને અણ્ણ એમ અનુક્રમે દરેકના આગળ પોતાની વિચિત્ર માગણી દર્શાવી, પણ તેમાંથી કોઇએ તેવે બહાલી આપી નહિ. રાજ્યએ તે સર્વને શાપ આપ્યા. સ્વાર્થ

કેટલો બલવાન છે ! છેવટે શર્મિષ્ઠના છેક નાના પુત્ર પૂરને પણ રાજ્યએ તેજ પ્રમાણે કહ્યું. પૂરુ ધણો જ આજ્ઞાકિત અને નમ્ર હતો. તેણે પિતાને નમસ્કાર કરી કહ્યું: “ પિતાજી, આપને પ્રસન્ન રાખવા એ આમારો ધર્મ છે. આપે કૃપા કરી મને આજ્ઞા કરી તે માટે હું બહુ ઉપકૃત થયો છું.” એમ બોલી તેણે પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા ધારણ કરી અને પોતાનું યૌવન પિતાને આપ્યું. નવીન યૌવન પ્રાપ્ત કરીને યયાતિ રાજ્ય ધર્મ અને શક્તિ પ્રમાણે વિષયેનો ઉપભોગ કરવા તેમજ પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો.

વિશ્વાચી નામની આપ્સરા સાથે ઉપભોગ કરીને હું વિષયલાલસાનો અંત પામીશ એમ હંમેશાં મનમાં રાખીને તે કામેચ્છાઓમાં પ્રવૃત્ત રહેતો. પરંતુ,

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય પવાભિજાયતે ॥*

દિનપ્રતિદિન વિષયો તેને અત્યંત રમ્ય ભાસવા લાગ્યા ।

એક દિવસે રાજ્યની આંખ ઉઘડી ગઈ. તે વિચારવા લાગ્યો: ‘અરેરે ! શો મોહ ! વિષયેચ્છા ઉપભોગથી શાંત થતી નથી, પણ વધે જ છે. જે માણસ પાપદૃષ્ટિ ઢાઢી નાંખે તો તેને દશે દિશાઓ સુખમય ભાસ્યા વિના રહે નહિ. કામતૃષ્ણા, તને ધિક્કાર છે ! શરીરનાં અંગો જીર્ણ થયા છતાં તું જીર્ણ થતી નથી !

જીયન્તિ જીર્યતઃ કેશા દન્તા જીર્યન્તિ જીર્યતઃ ।

ધનાશા ઝીહ્વતાશ્ચ ચ જીર્યન્તોઽપિ ન જીર્યતિ ॥

અરેરે ! મને શરમ નથી આવતી કે પુત્ર પાસેથી યૌવન ઉછીનું લેઈ હું કામનાઓને પોષી રહ્યો છું ! આના કરતાં શરમાવનારૂં ખીજું શું હોઈ શકે ? વિષયોપભોગ કરતાં હજાર વર્ષ વીતી ગયાં, પણ આ

* અર્થ:—વિષયોના ઉપભોગથી વિષયોની કામનાઓ શાંત થતી નથી, પરંતુ, જેમ હવિષ્યાન્ન (ધી) નાંખવાથી અગ્નિ વધારે પ્રગ્વલિત થાય છે તેમ તે કામનાઓ પણ વૃદ્ધિગત થયા કરે છે.

દુષ્ટ તૃષ્ણા મારો પીછો છોડતી નથી; જરૂર એ મને ઘોર અધિકારમાં લેઈ જવા ઇચ્છે છે ! અરે પાપી તૃષ્ણા, હવે બસ થયું.

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।

निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥

આ પ્રમાણે વિચાર કરી યયાતિ રાજ્યએ પૂરુને તેનું યૌવન પાછું આપી દીધું અને પોતાનું વાર્ધક્ય પાછું લીધું. રાજ્યને હવે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો હતો. તેણે રાજગાદી પર પૂરુનો અભિષેક કરી તપસ્યા કરવા માટે વનનો માર્ગ લીધો.

૨૬. સ્વમન્તક મણિનો વૃત્તાંત.

યદુવંશીય જ્યામધ* રાજના વંશમાં કેટલીક પેઢીએ નિધન નામે પુરુષ થયો. તેને પ્રસેન અને સત્રાજિત નામે બે પુત્રો હતા. તેમાંના સત્રાજિતે સૂર્યનારાયણની એટલી બધી ઉપાસના કરી હતી કે તે તેના મિત્ર જેવા બની ગયા હતા.

* જ્યામધ રાજની કથા આ પ્રમાણે છે: એક વખતે તે રાજ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો હતો. શત્રુને હરાવી તથા નસાડી પાછો આવતો હતો એવામાં શત્રુના રાજમહેલમાં રડતી એક સુંદર કન્યાને તેણે જોઈ. તેના પર પ્રેમ થતાં રાજ્યએ તેને ઉપાડી રથમાં બેસાડી અને રાજધાનીમાં આણ્યો. તેની રાણી શૈબ્યા તેનાં આવારણાં લેવા આવી, તે વખતે રાજની પાસે પેલી રાજકન્યાને બેઠેલી જોઈ તેણે ઇર્ષ્યાથી પૂછ્યું: “આ કોણ ?” સ્ત્રીલીન રાજને બીજો કાંઈ ઉત્તર ન જડવાથી તેણે તરતજ કહ્યું: “આપણા છોકરાની વહુ !” આથી રાણીએ આશ્ચર્ય પામી ફરીથી પૂછ્યું: “હજી મને છોકરો તો થયો નથી; તો વહુ કેવી ?” રાજ્યએ પોતાનો દંભ કાયમ રાખી જણાવ્યું: “અરે, તને પુત્ર થશે ને, તેને માટે આ કન્યા લાવ્યો છું !” આ વિચિત્ર ઉત્તર સાંભળી રાણીનું હાસ્ય કેમે કરી અટક્યું નહિ. પછી કેટલેક વખતે દૈવ-ચાંગે રાણીને પુત્ર થયો તેનું નામ રાજ્યએ વિદર્ભ રાખ્યું. તે આ કન્યાને પશ્ચિયો.

એક વખતે સમુદ્રના તટપર ઉભો રહી સત્રાજિત સૂર્યભગવાનની સ્તુતિ કરતો હતો. જ્યારે તેનું ચિત્ત સૂર્યનારાયણમાં એકાગ્ર થઇ ગયું ત્યારે સૂર્ય જાતે જ તેની પાસે ઉપસ્થિત થયા. પાસે ઉભા છતાં સૂર્યની મૂર્તિની જનન્યદયમાન પણ અસ્પષ્ટ જણાયાથી સત્રાજિતે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: “ભગવાન, જેમ આકાશમાં આપને અગ્નિના ધગધગતા ગોળાની માફક જોઈશું તેમ મારી સમક્ષમાં પણ એજ પ્રકારે જોઈ છું. અહીં પધારી આપે કાંઈ મારા પર વિશેષ કૃપા કરી હોય એમ મને લાગતું નથી.” સત્રાજિતના આ શબ્દો સાંભળી, ભગવાન સૂર્યે પોતાના કંઠમાંથી સ્થમંતક નામનો મણિ કાઢ્યો અને બાળુએ મૂક્યો. તેથી સત્રાજિતને તાત્ર, ઉચ્ચ અને તેજસ્વિ પણ હુંકડા શરીરવાળા તથા પીળચટ્ટી આંખો વાળા આદિત્ય ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં. તરત જ સત્રાજિતે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી તેમની સ્તુતિ કરી. તેથી પ્રસન્ન થઇ સૂર્યે કહ્યું: “સત્રાજિત, તારા મનમાં જે કાંઈ ઈચ્છા હોય તે માગ.” સત્રાજિતે લાંબો વિચાર ન કરતાં પાસે પડેલા સ્થમંતક મણિનીજ માગણી કરી. ભગવાને પ્રસન્ન ચિત્તે તે મણિ તેને આપ્યો અને પછી પોતે આકાશમાં પોતાને સ્થાનકે પાછા ગયા.

પછી સત્રાજિતે આ મણિરત્ન કંઠમાં ધાલી સૂર્યની માફક ચોદિશ તેજનો પ્રવાહ ફેલાવતાં દારકામાં પ્રવેશ કર્યો, આવા તેજઃપુંજને દૂરથી આવતો જોઈને દારકાના લોકો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પાસે જઇ કહેવા લાગ્યા: “ભગવન્ ! આદિત્ય નારાયણ આપને મળવા આવે છે,” તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણે હસીને કહ્યું: “ભાઈઓ, એ આદિત્ય નહોય. એ તો સૂર્યનો આપેલો સ્થમંતક નામનો મહામણિ કંઠમાં ધાલીને સત્રાજિત આવે છે. માટે તમે શાંત થઇને મમ્મરાયા વિના તેના તરફ જુઓ.”

પછી સત્રાજિત આ મણિરત્ન કંઠમાં ધારણ કરી લોકોની મેદનીમાં થઇને ઘેર ગયો અને એક પવિત્ર સ્થળમાં તેની સ્થાપના કરી. આ મણિ દરરોજ આઠ ભાર સુવર્ણ આપવા લાગ્યો. વળી તેના પ્રભાવને

લીધે આખા રાષ્ટ્રમાંથી રોગ, અનાવૃષ્ટિ, આગ, ચોરી, દુકાળ, સાપ વગેરે મનુષ્યધાતક ઉપદ્રવો સર્વથા નાશ પામ્યા.

ન્યારથી શ્રીકૃષ્ણે આ રત્ન જોયું, ત્યારથી તેમના અંતઃકરણમાં એવો વિચાર આવ્યો કે એ ઉચ્ચસેન રાજાને શોભા આપે એવું છે, તેથી તે રાજાને મળે તો હીક. પરંતુ કુટુંબમાં કલહ ઉત્પન્ન થાય એ બ્હીકથી સત્તા હોવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણે તેની માગણી કરી નહિ, તેમજ તેની પાસેથી છીનવી લીધું પણ નહિ. સત્રાજિતના અંતઃકરણમાં પણ આવી જ જાતની શંકા ઉત્પન્ન થઇ, તેથી કદાચ શ્રીકૃષ્ણ મણિની માગણી કરે એ બ્હીકથી તેણે પોતાના ભાઈ પ્રસેનને ત્યાં મણિની સ્થાપના કરી. આ મણિનું એવું લક્ષણ હતું કે જો કોઇ પવિત્ર થઇને તેને પહેરે અગર રાખે તો જ તેને દરરોજ આઠ ભાર સુવર્ણ મળે તથા લોકોના ઉપદ્રવ દૂર થાય, નહિ તો પહેરનારનો જ તે ધાત કરાવે એમ હતું.

એક વખતે પ્રસેન સ્વમંત્રક મણિ કંઠમાં ધારણ કરીને ઘોડાપર બેસી અરણ્યમાં શિકાર કરવા નીકળી પડ્યો. ત્યાં એક વિકરાળ સિંહના પંજમાં તે જાતે જ શિકાર થઇ પડ્યો. તેને ઘોડા સહિત મારી નાંખી સિંહ પેલા ચક્રચકિત મણિને મ્હોં આગળ રાખીને પોતાની ગુફા તરફ જતો હતો તેવામાં રીંછોના રાજા જાંબવાને તેને જોયો. જાંબવાને સિંહને મારી નાંખ્યો અને મણિને લેઇ તે પોતાની ગુફામાં આવ્યો. જાંબવાને સુકુમારક નામનો એક બાળક હતો તેને માટે તે મણિ રમકડા રૂપે ત્યાં રહ્યો.

ન્યારે પ્રસેન દારકમાં પાછો આવ્યો નહિ ત્યારે લોકોને શ્રીકૃષ્ણના વિશે શંકા પેદા થઇ: ખરેખર, શ્રીકૃષ્ણને એ મણિ જોઇતો હતો પણ તેમને તે મળ્યો નહિ, માટે એમણે જ પ્રસેનનો ધાત કરાવ્યો હશે, કોઇ બીજો પ્રસેનને મારે એમ નથી. આ પ્રમાણે લોકો પરસ્પર બોલવા લાગ્યા. ન્યારે શ્રીકૃષ્ણને આ આરોપની ખબર પડી ત્યારે તેઓ યાદવ-સેનને સાથે લેઇને પ્રસેનના ઘોડાનાં પગલાં શોધતા અરણ્યમાં નીકળ્યા. માર્ગમાં પ્રસેન તથા તેનો ઘોડો બન્ને મરેલા જણાયા. તેમના શરીર

પરથી જણાતું હતું કે તેમને સિંહે ફાડી નાંખ્યા હશે. વળી ત્યાંથી સિંહનાં પગલાં પણ જણાયાં. તેથી તેઓ સધળા સિંહના પગલે પગલે ચાલવા લાગ્યા. થોડોક માર્ગ જતાં તેમણે સિંહને પણ મરેલો જોયો. ત્યાંથી રીંછનાં પગલાં જણાતાં તેની પાછળ ચાલ્યા. પર્વતની તળેટીમાં યાદવસૈન્યને રાખીને શ્રીકૃષ્ણે રીંછની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. એ લાંબી ગુફાના મધ્યમાં આવતાં પેલા સુકુમારક બાળકને પટાવતી દાસીનેા અવાજ સંભળાયો:

સિંહઃ પ્રસેનમવધીત્ સિંહો જામ્બવતા હતઃ ।

સુકુમારક મારોદોસ્તવ દ્વેષ સ્યમન્તકઃ ॥

(સિંહે પ્રસેનને માર્યો અને સિંહને જન્મવાને માર્યો. હે સુકુમારક, લે આ તારો સ્વમન્તક મળિ; હવે રડીશ નહિ.)

આ અવાજ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ અંદર ગયા, તો તેમણે દાસીના હાથમાં રમકડા તરીકે રહેલો જન્મવલ્ચમાન સ્વમન્તક મળિ જોયો. મળિ લેવાની ઇચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણને પાસે આવતા જોઇને દાસીએ “ ત્રાહિ, ત્રાહિ ” કરીને કારમી ચીસ પાડી. ચીસ સાંભળતાં જ ક્રોધથી રાતોપીળો થઇ ગયેલો જન્મવાન ત્યાં દોડી આવ્યો. તેણે એકદમ શ્રીકૃષ્ણ પર આક્રમણ કર્યું. આ બંને વીર યોદ્ધાઓનું ઢંઢયુદ્ધ એકવીસ દિવસ સુધી એક સરખી રીતે ચાલ્યું. બહાર ઉભેલું યાદવસૈન્ય સાત આઠ દિવસ સુધી શ્રીકૃષ્ણના બહાર આવવાની વાટ જોઇને પછી નિરાશ થઇ દ્વારકામાં પાછું આવ્યું અને ‘ શ્રીકૃષ્ણ મરાયા ’ એમ સર્વત્ર વાત ઉડાડી ! સગાં-વહાલાંઓએ શ્રીકૃષ્ણની સધળી ઉત્તરક્રિયા પણ ત્યાં કરી !

આ રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપેલા પિંડદાનથી જન્મવાનની સાથે યુદ્ધ કરતા શ્રીકૃષ્ણના બળ અને પ્રાણમાં પુષ્ટિ મળતી ગઇ. પણ જન્મવાનને તો બળવાન શ્રીકૃષ્ણના નિષ્કુર પ્રહારોથી તથા અનાહારથી દિન પ્રતિદિન તેનાં અંગે ભાગવા લાગ્યાં અને બલહાનિ થવા માંડી. આખરે હારીને જન્મવાને હાથ જોડી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: “ ભગવન્ ! આપ ખરેખર અમારા સ્વામી શ્રી રામચંદ્રનો અવતાર જ હો એમ

લાગે છે. દેવો, દાનવો, યક્ષ, કિન્નર, ગંધર્વ વગેરે કોઈથી પણ આપ જિતી શકાઓ તેમ નથી, તો મારા જેવા અલ્પશક્તિવાળા પશુનું શું કહેવું ? મેં આપની સાથે કલહ કર્યો તે માટે ક્ષમા આપશો.” ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેનાં નમ્ર વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયા અને હેતુથી તેના સમગ્ર શરીર પર હાથ ફેરવ્યો. આથી તેનો સધળો થાક ઉતરી ગયો અને તે પૂર્વવત્ સ્વસ્થ થયો. પછી શ્રીકૃષ્ણે, પોતે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે અવતાર લીધો છે, એ વાત તેને જણાવી. આથી અધિક પ્રસન્ન થઈ જન્મ્યવાને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કર્યા અને પોતાની કન્યા જન્મ્યવતી ભેટ તરીકે અર્પણ કરી; અને તે સાથે સ્વમંતક મણિ પણ પહેરામણીમાં આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણે પોતાને માથે આવેલો આરોપ ફેડવા માટે મણિનો સ્વીકાર કર્યો અને જન્મ્યવતીને લેઈ તેઓ દ્વારકામાં આવ્યા.

ભગવાનના અચાનક દ્વારકામાં આવવાથી લોકોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. વૃદ્ધો પણ યુવાનોની માફક તેમનાં દર્શન માટે દોડાદોડ કરવા લાગ્યા. બધા યાદવ સ્ત્રીપુરુષોએ વસુદેવને અભિનન્દન આપ્યું. ભગવાને દ્વારકાવાસી લોકોની એક સભા ભરી સ્વમંતક મણિનો સધળો વૃત્તાંત યથાવત્ કહી સંભળાવ્યો, અને અંતે સત્રાજિતને તેનો મણિ પાછો આપ્યો. પોતે ભગવાનના માથે મિથ્યા આળ ચઢાવ્યું તેથી ખિન્ન અને લજ્જિત થઈને સત્રાજિતે પોતાની કન્યા સત્યભામા ભગવાનને અર્પણ કરી.

પહેલાં, સત્યભામાને માટે અકૂર, કૃતવર્મા, શતધન્વા વગેરે યાદવોએ સત્રાજિત પાસે માગણી કરી હતી. તેથી, જ્યારે સત્રાજિતે તેમને આધા મૂકી પોતાની છોકરી શ્રીકૃષ્ણને આપી ત્યારે તેઓને પોતાનું અપમાન થયેલું લાગ્યું. આ રીતે તેઓ સત્રાજિત પર વેર રાખવા લાગ્યા. હવે અકૂર, કૃતવર્મા વગેરે યાદવોએ શતધન્વાને ચઢાવી કહેવા માંડ્યું: “ જુઓ ભાઈ, સત્રાજિતે આપણું અપમાન કર્યું છે. તેણે આપણી માગણીનો તિરસ્કાર કરી પોતાની છોકરી શ્રીકૃષ્ણને આપી દીધી છે. માટે હવે કોઈ પણ રીતે તેનો ઘાટ ધડવો જોઈએ. એને મારી નાંખીને એનો મણિ તમે શા માટે લેતા નથી ? જો એમ કરવાથી

તમારે શ્રીકૃષ્ણ સાથે વેર બંધાશે તો અમે તમને મદદ કરનારા ક્યાં નાસી ગયા છીએ ? અમે તારી કુમકમાંજ છીએ એમ નિશ્ચે માની લેજે.”

આ રીતે ઉત્તેજિત થયેલા શતધન્વાએ સત્રાજિતનું ખૂન કરવાનું કષ્ટ કર્યું. એક વખતે, પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં ગળી ગયાની ખબર મળતાં શ્રીકૃષ્ણ સત્ય વૃતાંત જાણ્યા છતાં પણ લૌકિક ખરખરો કરવા તથા દુર્યોધનના દુષ્ટ પ્રયત્નોને મંદ પાડવા વારણાવતમાં ગયા. આ સમાચાર જાણીને શતવર્માએ રાત્રે સત્રાજિતના ઘરમાં ભરાધ તેનું ખૂન કર્યું અને સ્થમંતક મણિ ઉપાડી લીધોઃ જ્યારે સત્યભામાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે શોક અને ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈ એકદમ રથ જોડાવી વારણાવતમાં શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયાં અને કહ્યુંઃ “ ભગવન્, મને મારા પિતાએ આપની સેવામાં અર્પણ કરી તે સહન નહિ થવાથી શતધન્વાએ તેમનું ખૂન કર્યું છે અને તે સ્થમંતક મણિ લેધ ગયો છે. આ રીતે તેણે મારા પિતાની દુર્દશા કરી છે. ”

સત્રાજિતનો વધ સાંભળીને ભગવાનને અંતઃકરણમાં જરા પણ ખેદ થયો નહિ. છતાં પણ સત્યભામાનાં ક્રોધથી રક્ત થયેલાં નેત્રો જોઈને તેમણે કહ્યુંઃ “ પ્રિયે ! આ તો તારા પિતાની દુર્દશા એટલું જ નહિ પણ મારી યે આ તો દુર્દશા જ કહેવાય. આ બચંકર અપમાન હું ગળી જવાનો નથી જ. મહાવૃક્ષને છોડીને તેના આશ્રયે રહેનાર પક્ષીઓનો સંહાર થાય એ હીક ન જ કહેવાય. માટે હવે શોક કરશો નહિ; હું શતધન્વાની વેતરણ કરું છું. ” આ રીતે સત્યભામાને સાંત્વન આપી ભગવાન દ્વારકામાં આવ્યા. દ્વારકામાં આવી તેમણે બલદેવને એકાન્તમાં બોલાવી કહ્યુંઃ “ મોટા ભાઈ, પ્રસેન જંગલમાં મરાયો, અને સત્રાજિતનું શતધન્વાએ ખૂન કર્યું. હવે એ બંનેના મરણથી સ્થમંતક મણિ આપણને મળવો જોઈએ. માટે ઉઠો, રથ જોડો. શતધન્વાને બોળી કાઢી તેનો ઘાત કરીએ. ” બળદેવે પણ આ કાર્યમાં પોતાની સંમતિ આપી.

દરમ્યાનમાં, શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ પોતાનો કેડો લીધા સિવાય

છોડશે નહિ એમ શતધન્વાને ખાતરી થવાથી તે એકાએક કૃતવર્માની પાસે આવી તેની મદદ માગવા લાગ્યો. પણ કૃતવર્માએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે બળભદ્ર અને વાસુદેવની સામે થવાનું માંડે ગળું નહિ. આથી શતધન્વા અફૂર પાસે આવી તેની મદદ માગવા થાગ્યો. અફૂરે પણ પોતાની લાચારી બતાવી જણાવ્યું: “ એક લાતથી ત્રણે જગત્ને ધૂળની નાંખનાર અને સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને મહા-બળવાન બલદેવની સામે થવાની મોટા મોટા દેવતાઓ અને દાનવોની પણ શક્તિ નથી, તો હું શી વિસાતમાં ? મારે બાઈ, કોઈ બીજાને શરણે જા. ”

આ વચનો સાંભળી નિરાશ ન થતાં શતધન્વાએ કહ્યું: “ જો તમે માંડે રક્ષણ કરવાને સમર્થ ન હો તો આટલો મણિ તમારી પાસે રાખી શકશો ? ”

“ જો અંતાવસ્થામાં તમે કોઈને પણ કહો નહિ તો હું એ મણિ મારી પાસે રાખું ” અફૂરે જણાવ્યું.

“ ઠીક, કોઈને નહિ કહું ” એમ કખૂલાત આપી શતધન્વાએ સ્વમંતકમણિ અફૂરને હવાલે કર્યો.

પછી શતધન્વા એક જલદ પાણીદાર ઘોડી પર બેસી દારકામાંથી નાસી ગયો. શ્રીકૃષ્ણ તથા બલદેવે પણ પોતાના ચાર ઘોડાવાળા રથમાં બેસી તેની પૃથ પકડી. થોડા વખતમાં તો ઘોડીએ સો ચોજન જેટલો માર્ગ કાપી નાખ્યો પણ પછી તેનાં ગાત્રો ઢીલાં થવા લાગ્યાં, આખરે મિથિલા વનમાં તેણે પ્રાણ છોડ્યા. હવે મરેલી ઘોડીને મૂકી શતધન્વા જીવ લેઈને દોડવા લાગ્યો. તેને પગે દોડતો જોઈને શ્રીકૃષ્ણે બળદેવને રથમાં બેસાડી રાખી પોતે પણ તેની પાછળ દોડવા માંડ્યું, બે કાસ દોડ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે તેને પકડી પાડ્યો અને સુદર્શન ચક્ર વડે તેનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. પછી તેના અંગ ઉપર તેમજ પહેરેલાં વસ્ત્રોમાં મણિની શોધ કરતાં તે જણાયો નહિ ત્યારે ખિન્ન થઈ તેઓ બલદેવજીની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા: “ બાઈ, શતધન્વાની પાછળ આટલે સુધી દોડી

તેને મારી નાખ્યો, પણ એ સધળો શ્રમ વૃથા ગયોઃ જગતના સારજૂત સ્થમંતક તો એની પાસેથી નીકળ્યો નહિ. હવે શું કરવું ? ”

ભગવાનનાં વચનો સાંભળી બળદેવ ક્રોધથી રાતા પીળા થઇ ગયા અને કહેવા લાગ્યાઃ “ અરે કૃષ્ણ, તને ધિક્કાર છે ! ધનનો આટલો બધો લોભ ! જે તું મારો ભાઈ ન હોત તો અભારે ક્યારનો યે તને પૂરો કરી નાખ્યો હોત, પણ તું ભાઈ છે એટલે તને માફ કરું છું. જ તું તારા રસ્તે, મારે તારું કે દારકાનું કે કોઈનું કાંઈ પણ કામ નથી. મારા આગળ હવે વધારે જીંદગી મોલીરા નહિ. ” એમ ભગવાનને માથે જીડો આરોપ મુકી તેઓ વિદેહપુરી તરફ ચાલવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણે તેમને સમજાવવા ધણો યે પ્રયત્ન કર્યો પણ તે એકના એ થયા નહિ, આખરે શ્રીકૃષ્ણે દારકા તરફ પ્રયાણ કર્યું,

બળદેવજી વિદેહપુરીમાં ગયા. ત્યાં જનક રાજનએ તેમનો આદર સત્કાર કરી સારો ઉતારો આપ્યો. બળદેવજી અહીં રહેતા હતા તે દરમ્યાનમાં દુર્યોધને આવી તેમની પાસેથી ગદાયુદ્ધની તાલીમ મેળવી. આ રીતે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. આખરે બહુ ઉયસેન વગેરે યાદવોએ વિદેહપુરીમાં આવી બળદેવજીને બહુ સમજાવ્યા અને સ્થમંતક શ્રીકૃષ્ણે લીધો નથી એમ તેમની ખાતરી કરી આપી. ત્યારે તેઓ દારકામાં આવ્યા.

હવે સ્થમંતકમણિ અકૂર પાસે છે એ વાતની કોઈને ખબર પડી નહિ. તેણે પણ મણિમાંથી દિન પ્રતિદિન ઉત્પન્ન થતા સુવર્ણ વડે યજ્ઞ કરવા માંડ્યા. યજ્ઞની દીક્ષા લીધેલા ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને મારવાથી બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે છે માટે યજ્ઞમાં બેઠેલાનો કોઈ પણ ઘાત કરે નહિ એમ સારી રીતે જાણીને અકૂર હંમેશાં યજ્ઞમાંજ ગૂંચાયેલો રહેતો. આ પ્રમાણે તેણે બાસઠ વર્ષ ગાળ્યાં. વળી, સ્થમંતકના પ્રભાવથી દારકામાં અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, દુકાળ મરકી, વગેરે કાંઈ પણ રોગનો ઉપદ્રવ થતો નહિ.

એક વખતે સાતવતના પ્રપૌત્ર શત્રુઘ્નને ભોજકુળના લોકોએ મારી નાંખ્યો. શ્રીકૃષ્ણ તેમને શિક્ષા કરશે એવી બહીકથી તેઓ દારકા છોડી

નાસી ગયો. અકૂર પણ ભોજકુળનો હોવાથી તે પણ તેમની સાથે નાસી ગયો. પણ અકૂરના અને તેથી સ્વમંતકમણિના જવાથી દારકામાં અનાવૃષ્ટિ, સર્પ, મરકી વગેરેનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો. આથી બલ-ભદ્ર, ઉચ્ચેન, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે યાદવો પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ બધા ઉપદ્રવો એકાએક કેમ ઉત્પન્ન થયા? એનું કારણ શોધી કાઢવું જોઈએ.

આ રીતે યાદવો વિચાર કરતા હતા તેવામાં અન્ધક નામના એક વૃદ્ધ યાદવે કહ્યું: “ ભાઈઓ, અકૂરનો પિતા શ્વેદક નામે હતો. તે જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં દુકાળ, મરકી કે અનાવૃષ્ટિનું નામ પણ સંભળાય નહિ. એક વખતે કાશીરાજના રાજ્યમાં ભયંકર અનાવૃષ્ટિ થવાથી તેમણે શ્વેદકને પોતાને ત્યાં આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું. શ્વેદકના ત્યાં જવાથી તરત જ વૃષ્ટિ થઈ ! વળી તે વખતે કાશીરાજની પત્નીના ગર્ભમાં કન્યા હતી, તે નવ માસ થયા છતાં પણ બહાર નીકળે નહિ. આ પ્રમાણે કન્યાને ગર્ભમાં રહેતાં ચાર વર્ષ થયાં છતાં પણ તે બહાર આવી નહિ. ત્યારે રાજાએ કહ્યું: “ પુત્રિ ! કેમ તું બહાર આવતી નથી ? તું બહાર આવ, તારું મુખ જોવાની મને બહુ ઊત્કંઠા છે, શા ગાંઠ તારી માને આટલો બધો ત્રાસ આપે છે ? ” રાજાનાં વચનો સાંભળી કન્યાએ ગર્ભમાંથી ઉત્તર આપ્યો: “ પિતાજી, જે આજથી દરરોજ બ્રાહ્મણોને એક એક ગાય આપવા માંડશે તો હજી ત્રણ વર્ષ પછી જરૂર હું ગર્ભમાંથી બહાર નીકળીશ. ”

કન્યાની વાણી સાંભળી રાજાએ દરરોજ બ્રાહ્મણોને એકેક ગાય આપવા માંડી. આ રીતે ત્રણ વર્ષ પૂરાં થતાં કન્યા બહાર આવી. રાજાએ તેનું નામ ગાન્દિની પાડ્યું. પછી પોતાના અતિથિ તરીકે રહેલા શ્વેદકને તેણે ગાન્દિની કન્યા અર્પણ કરી. આ ગાન્દિની મરણ પર્વત દરરોજ એક ગાય દાનમાં આપતી. આ શ્વેદક અને ગાન્દિનીનો પુત્ર તે અકૂર. આવાં ગુણવાન અને ભાગ્યશાળી માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો અકૂર દારકામાંથી જાય ત્યારે દુકાળ મરકી કે અનાવૃષ્ટિનો ઉપદ્રવ થાય એમાં

કાંઈ નવાઈ નથી, માટે પ્રમત્ત કરીને અકૂરને પાછો તેડી લાવો. વળી તે આવા ઉલટ ગુણવાળો હોવાથી તેનો અપરાધ ક્ષમા કરવો જોઈએ.” અન્ધકનાં વચનો સાંભળી રાજા ઉઘ્રસેન, શ્રીકૃષ્ણ, બલભદ્ર વગેરે યાદ-વોએ અકૂરની પાસે જઈ તેને અભય વચન આપી પાછો દ્વારકામાં આણ્યો. તેના આવવાથી સ્વમંતક મણિના પ્રભાવને લીધે દ્વારકામાં સઘળા ઉપદ્રવો શાંત થઈ ગયા.

શ્રીકૃષ્ણે મનમાં વિચાર કરવા માંડ્યો: ‘અકૂર તે ગાન્ધિની અને શ્વેત્કેનો પુત્ર માટે તેનાથી ઉપદ્રવો શાંત થાય એ કાંઈ માન્યામાં આવતું નથી. ઉપદ્રવો શાંત કરનાર કાંઈક ખીજોજ પ્રભાવ હોવો જોઈએ. હું ધાઈ છું કે તેની પાસે નક્કી પેલો સ્વમંતક મણિ હોવો જોઈએ જેના પ્રભાવથી આ સઘળી પીડાઓ શાંત થઈ ગઈ. વળી અકૂર પાસે એટલી બધી સંપત્તિ તો છે નહિ, છતાં તે એક પછી એક એમ અનેક યજ્ઞો કર્યા કરે છે! આ ઉપરથી પણ એમ લાગે છે કે જરૂર એની પાસે મણિ હોવો જોઈએ.’ આ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરીને એક વખતે તેમણે પોતાને ઘેર સઘળા યાદવોને કાંઈક નિમિત્તે ભેગા કર્યા. સઘળા યાદવોના આવી ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણ આરંભમાં ગુદીજ વાત ઉઠાવી અને છેવટે ઉપસંહારમાં અકૂરના તરફ મંદ હાસ્ય કરતાં કહ્યું: “દાનપતિ, અમને એમ ખબર મળી છે કે શતધન્વાએ વિશ્વના સારભૂત સ્વમંતક મણિ તમને સોંપ્યો છે. આપણા રાજ્યને એ મણિથી ઘણો ઉપકાર થયો છે. એવા પરદુઃખભંજન મણિને તમે તમારી પાસેજ સાચવી રાખશો તો બસ છે; એના પ્રભાવથી આપણે બધા સુખચેતનમાં રહીએ છીએ એ કાંઈ ઓછું નથી. પરંતુ આ બાબત ઉપસ્થિત કરવાનું કારણ એટલુંજ છે કે અમારા મોટા ભાઈ બળદેવજી હજી અમારા પર વહે-માય છે, માટે કૃપા કરીને એકવાર તેમને એ મણિ બતાવો, જેથી અમારા પરનું કલંક ધોવાઈ જાય અને એમનું ચિત્ત નિર્મળ થાય.”

આ રીતે શ્રીકૃષ્ણની યુક્તિપુરઃસર પ્રાર્થના સાંભળીને અકૂર પ્રથમ તો મનમાં મૂંઝાયો કે હવે શું કરવું? જો મારી પાસે એ મણિ

નથી એમ કહીશ તો કદાચ મારાં કપડાં ઉતારી જીએ અને તરત કંઠમાં ધાલેલા મણિ દેખાઈ જાય, માટે ના કહેવી એ ઠીક નહિ. આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરી અકૂરે સભામાં કહ્યું: “ ભગવન્ ! શતધન્વાએ અહીંથી નાસી જતી વખતે સ્વમંતક મણિ મને સોંપેા હતો, આપે તેના પ્રાણ લીધા પછી આજ, કાલ, પરમ દહાડે આપ મારી પાસે મણિની માગણી કરશે. એમ હંમેશાં ચિતામાંજ મેં આટલો કાળ વીતાવ્યો છે. એ મણિને સાચી રાખવાની માથાકૂટને લીધે મને શરીરથી કે મનથી જરાએ સુખ્યેન મળતું નથી, માટે સમસ્ત રાષ્ટ્રને ઉપકારક એવો આ મણિ આપજ આપની પાસે રાખો, અગર આપ જોને યોગ્ય ગણુતા હો તેનેજ આપો. ” એમ કહી અકૂરે પહેરેલાં વસ્ત્રો તળેથી સુવર્ણની એક દાખડી કાઢી અને તેમાંથી મણિ કાઢીને સભાની વચ્ચે મૂક્યો. આ ચકચકિત મણિના પ્રકાશથી આખી સભા ઝગઝગવા લાગી.

મણિને સભાની વચમાં જોતાંજ સર્વ યાદવો “ વાહ ! વાહ ! ” પોકારવા લાગ્યા. બલદેવજીએ કહ્યું: મેં અને કૃષ્ણે આ મણિ ભેગા લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. વળી, ‘ આ તો મારા પિતાનો મણિ, માટે તે મારેજ છે ’ એમ સત્યભામા કહેવા લાગ્યાં. એક બાજુ બલદેવજી અને બીજી બાજુ સત્યભામા એ બન્નેની મણિ માટેની ઇચ્છા જોઇ શ્રીકૃષ્ણે ધાર્મ્ય કે આ તો સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી આપણી સ્થિતિ થઇ. તેથી જરાક ઉડો વિચાર કરીને તેમણે એક ત્રીજેજ રસ્તો શોધી કાઢ્યો અને સભા વચ્ચે કહ્યું: “ અકૂરજી, તમેએ આ મણિરત્ન યાદવસભામાં દેખાડી મારું કલંક ધોઇ નાખ્યું છે તે માટે તમારો ઋણી છું. મેં અને મોટા ભાઈએ એ ભેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એ વાત સાચી છે; તેમજ એ સત્યભામાના પિતાનો હોઇ એ એનું પિતૃધન છે એ વાત પણ કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. વળી આ મણિની શરત એવી છે કે તે હંમેશાં શ્રદ્ધાચર્યવ્રત પાળનાર પવિત્ર આદમીની પાસેજ રહી શકે અને એ રીતે સમસ્ત રાષ્ટ્રને ઉપકાર થઈ શકે. પરંતુ જો સંસારી અને અપવિત્ર આદમી તેને રાખવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેથી તેનો

ચોતાનોજ ધાત થાય છે. તેથી સ્પષ્ટજ છે કે સોળ હજાર સ્ત્રીઓવાળો હું એ મણિરત્ન રાખવાને અસમર્થ છું ! વળી, સત્યભામા પણ તેને શી રીતે રાખી શકે ? વળી, અમારા વડીલ બળદેવજી પણ સાંસારિક ઉપભોગોનો ત્યાગ શી રીતે કરી શકે ? માટે અકૂરજી, આ બધા યાદવો, આ મોટાભાઈ અને આ સત્યભામા એ સઘળાં આપને પ્રાર્થના કરે છે કે આપજ એ મણિ ધારણ કરવાને સર્વ રીતે લાયક છો. આપની પાસે રહેવાથી તે સમસ્ત રાષ્ટ્રને ઉપકારક થઈ પડશે, માટે રાષ્ટ્રના પર ઉપકાર કરીને આપજ એને પૂર્વવત્ ધારણ કરશો, અને જરા યે ના કહેશો નહિ એમ હું ઇચ્છું છું.”

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે યુક્તિપુરઃસર કહ્યું ત્યારે અકૂરથી ના કહેવાયું નહિઃ તેણે મણિનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાર પછીથી અકૂર પ્રકટ રીતે જ સ્થમંતક મણિ કંઠમાં ધાલીને કિરણોની માળાવાળા સૂર્યની માફક ફરવા લાગ્યા.

૨૭. શાન્તનુ રાજની કથા.

કુરુવંશીય પ્રતીપ રાજને દેવાપિ, શાન્તનુ અને બાહ્લીક એમ ત્રણ પુત્રો હતા. દેવાપિએ બાલ્યાવસ્થામાં જ વિરકત થઈ અરણ્યવાસ કર્યો તેથી ગાદી પર શાન્તનુ આવ્યા. શાન્તનુની કારકીદિમાં બાર વર્ષ સુધી વરસાદ વરસ્યો નહિ. આથી સમગ્ર પ્રજાનો વિનાશ થશે એમ ભીતિ લાગવાથી રાજ્યએ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવી પૂછ્યુંઃ “ હે દિવ્ય-વર્યો, આપણા રાજ્યમાં કેમ વરસાદ થતો નથી ? શું મારો કાંઈ અપરાધ થયો છે ? ”

બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યોઃ “ મહારાજ, આપના હાથે અપરાધ થયો છે એમ તો કહી શકાય. આપના મોટાભાઈ હયાત હોવા છતાં

આપ રાજગાદી ભોગવો છો માટે તમે ‘ પરિવેત્તા ’ કહેવાઓ. એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે.*

બ્રાહ્મણોની આગ્રા સાંભળી રાજ્યએ પૂછ્યું: “ ત્યારે હવે મારે શું કરવું ? ” બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો: “ જ્યાં સુધી દેવાપિ બ્રહ્મ કે પતિત થાય નહિ ત્યાં સુધી આ રાજ્ય તેનું છે માટે તે તેને સોંપવું જોઈએ.” પછી બ્રાહ્મણો પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા.

રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી અશ્વસારીએ તરતજ જે અરણ્યમાં દેવાપિ રહેતો હતો ત્યાં તેને બ્રહ્મ અને પતિત કરવા માટે વેદવિદ્યાના વિરોધી લોકોને મોકલ્યા. આ અધર્મી લોકોએ દેવાપિ પાસે જઈએ સરળ મતિવાળા રાજપુત્રને વેદ વિરુદ્ધ સમજાવવા માંડ્યું અને તેની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. હવે શાન્તનુ રાજ્યએ પેલા બ્રાહ્મણોને બોલાવી તેમને સાથે રાખી દેવાપિના અરણ્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું. આખરે તેના આશ્રમમાં આવીને બ્રાહ્મણો તેની પાસે ગયા અને નત્રતાપૂર્વક કહ્યું કે રાજપુત્ર, તમે જ્યેષ્ઠ બંધુ હોવાથી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો રાજ્યના અધિકારી છો. માટે રાજધાનીમાં પધારી રાજ્યનો સ્વીકાર કરો.

પરંતુ, તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિને લીધે દેવાપિ ધર્મશાસ્ત્રો અને વેદની વિરુદ્ધમાં ગમે તેમ બકવા લાગ્યો: એથી ખિન્ન થઈ બ્રાહ્મણોએ શાન્તનુને કહ્યું: “ રાજન્ ! હવે આપણે ચાલો રાજધાની તરફ. દેવાપિને વિશેષ આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી. અનાદિ કાળથી ચાલતા આવેલા વેદોને વિષે તે ગમે તેમ અર્થહીન બોલે છે તેથી પરિવેત્તા તરીકેને.

* જ્યેષ્ઠે અનિર્વિષ્ટે કનીયાન્ નિર્વિશન્ પરિવેત્તા ભવતિ । પરિવિષ્ણો જ્યેષ્ઠઃ, પરિવેદનીયા કન્યા, પરિદાયી દાતા, પરિકર્તા યાજકઃ સર્વે તે પતિતાઃ । (હારીત). મોટામાઈના પરણ્યા પહેલાં જે નાનો બાઈ પરણે તે પરિવેત્તા કહેવાય. આ રીતે જ્યેષ્ઠ બાઈ, નાનો બાઈ, પરણેલી કન્યા, કન્યાદાન આપનાર અને પુરોહિત એ સર્વે પતિત થાય છે. ઉપરની વાતમાં પરણવાને અહલે રાજગાદીનાં સુખ ભોગવનાર વિષે કહેલું છે.

દોષ હવે તમારે માથે નથી. હવે અનાદૃષ્ટિનું કારણ જનું રહેવાથી વર-
સાદ પણ સારી રીતે પડશે.”

આ રીતે શાન્તનુ રાજા બ્રાહ્મણો સાથે રાજ્યમાં પાછા આવ્યા.
વરસાદ પણ સારી રીતે પડ્યો.

શાન્તનુ રાજાને ગંગાથી સકલશાસ્ત્રસંપન્ન અખંડ બ્રહ્મચારી અને
મહાકીર્તિવાળા બીષ્મ નામે પુત્ર થયા, જે પાછળથી બીષ્મ પિતા-
મહ નામે પ્રખ્યાત થયા. વળી, શાન્તનુ રાજાને માછીની રૂપવતી કન્યા
સત્યવતી સાથે પરણવાની ઇચ્છા થતાં બીષ્મે કરેલી ભયંકર પ્રતિજ્ઞા
વિશ્વવિખ્યાત છે. આ સત્યવતીથી શાન્તનુને ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય
એમ બે પુત્રો થયા, જે નાનપણમાંજ મરણ પામવાથી વેદ વ્યાસજીએ
શાસ્ત્ર વિહિત નિયોગ વિધિ વડે વિચિત્રવીર્યની પત્નીથી અને દાસીથી
ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર એમ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. આ સઘળી
કથા મહાભારતમાં વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે.

૨૮. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું ચરિત્ર.

શ્રી કૃષ્ણ જન્મ.

સોમવંશના સાત્વત કુળમાં શૂર નામે પુરુષ થઈ ગયા. તેમને
મારિષા નામની પત્નીથી વસુદેવ વગેરે દસ પુત્રો થયા. જ્યારે વસુદેવનો
જન્મ થયો ત્યારે ‘ભગવાનનો અવતાર એમને ત્યાં થશે’ એવા આનંદથી
દેવોએ નગારાં અને દુંદુભિ વગાડ્યાં. ત્યારથી વસુદેવનું ‘ખીજું’ નામ
આનંદ-દુંદુભિ પણ કહેવાય છે. ઉચ્ચેન રાજાના વડીલ બંધુ દેવકીની
પુત્રી દેવકી સાથે વસુદેવનું લગ્ન થયું. દેવકીને પતિ ઘેર વળાવતાં
ઉચ્ચેનના પુત્ર કંસે જાતે સારથિ બની પ્રેમથી તેમનો રથ હાંકવા માંડ્યો.
તે વખતે એકાએક આકાશવાણી સંભળાઇ: “અરે મૂઠ, બહેનને સાસરે

વળાવતાં તું આટલો બધો શો પુલાઈ જાય છે ? એ દેવકીનો આઠમો
ગર્ભ તારા પ્રાણુ લેશે !”

આ આકશવાણી સાંભળતાંજ પોતાના પર વજ્રપાત થયો હોય
તેમ ઉન્મત્ત બની, વિવેક તથા રત્નેહ વિસારે મૂકી, કંસ હાથમાં તલ-
વાર લેઈ દેવકી તરફ દોડ્યો.

દેવકીએ આંખમાં આંસુ લાવી કરગરીને કહેવા માંડ્યું:—

દેવકી વિલાપ.

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલચલી;
માનને માગે હો, મુખે દશ આંગળી.
હૃદય ફાટે હો, નયને જળ ભરે;
સુકુમાર કુંવરી હો, કાલું કાલું ઓચરે.
માનુષી દેહ ધરી હો, વિપત્ત શી આવડી;
કોણ મૂકાવે હો, નહિ પિતા માવડી.
બાધ તેં ઉછેરી હો, નમાધ હું રાંઠડી;
કેમ સહું રાતી હો, વીરાજની આંખડી.
મહિયર માઈ હો, તું મથુરાપતિ.
ઉઝસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી.
ક્યાં ભોગવશે હો, પાપનો પોટલો;
શિર માઈ દૂખે હો, તાણે મા ચોટલો.
માળા મારી તૂટી હો, પડે કર મુદ્રડી;
દેખે અંગ લોકડા હો, ખસી મારી ચુંદડી.
વેણી વિખરાણી હો, કાકીએ હાંસે ભરી;
બહું થાવ દેવનું હો, વાણી એવી ઓચરી.
જે પરણાવે હો, તે વધ કેમ કરે;
મીઠળ નથી છૂટયાં હો, નવ ગર્ધ સાસરે.
તંબોળ પરણ્યાનો હો, સુકયો નથી સાવલીએ;
મારો મા, કોડ ભરી હો, લાગુંહું પાવલીએ.

જેને ઉછેરી હો, તેને નવ મારીએ;
 ઘણું ઘણું વોળાવી હો, ઘેર પધારીએ.
 ગગનવાણી હો, કેા વેરણ મુજતણી;
 સાચું રખે માનો હો, જીઓ હું દુર્બલ મણી.
 એમ વલવલતી હો, રોતી ગજગામની,
 દેવકી રોતાં હો, રોષ પ્રજા ગામની.
 રોયાં વૃદ્ધ જોખન હો, રોયાં બાળક બાકુવાં;
 રોયા હય હસ્તી હો, રોયાં નથ્ર ઝાકુવાં.
 રોયા ગગને દેવતા હો, રોયા વસુદેવ પતિ;
 પણ નિરદે કંસને હો, દયા નથી આવતી.

પ્રેમાનંદ.

આખરે વસુદેવે વચમાં પડી તેને કહ્યું: “અરે મહાબાહુ કંસરાજ, આ સમારી બહેનનો ધાત કરવો એ મહાપાતક છે. જે તમારી ઇચ્છા હશે તો એને જોટલાં બાળકો અવતરશે તે સધળાં તમને સોંપી દઈશ.” વસુદેવના વચનથી જરા શાંત થયેલા કંસે આખરે દેવકીને જતી કરી.

એવામાં મેરુ પર્વત પર દેવોની સભા ભરાઈ હતી. ત્યાં આવી પૃથ્વી માતાએ દેવોને નમસ્કાર કરી અશ્રુસહિત પોતાની કરુણ કથા કહેવા માંડી: “અરે દેવતાઓ, હાલમાં દૈત્યો પૃથ્વી પર અવતરી પ્રજાને સતત સંતાપી રહ્યા છે. ભગવાન વિષ્ણુએ પૂર્વે મારેલો કાલનેમિ નામે મહા અસુર અત્યારે કંસ રૂપે આવી તેના દુરાચારથી મારાં મર્મસ્થાનોમાં ધા કરી રહ્યા છે! તે ઉપરાંત અરિષ્ટ વગેરે અનેક દુરાત્માઓ પોતાનાં દુષ્ટ કામોથી મને અત્યંત પીડા પમાડી રહ્યા છે. દેવો, પ્રસન્ન થાઓ અને કાદવમાં પડેલી આ ગાયનો ઉદ્ધાર કરો. હું ખીજે ક્યાં જઈ મારાં રોઢણાં રહું? હું આપને જ શરણે આવી વિશાપના કરું છું કે મારાથી હવે વિશેષ ભાર સહન થઈ શકે તેમ નથી. માટે કૃપા કરી મને રસાતલમાં દબાઈ જતીને તમે બચાવો!”

પૃથ્વીનું કરુણ આકંઠ સાંભળીને દેવોએ બ્રહ્માજીને પ્રાર્થના કરી. તેથી બ્રહ્માએ કહ્યું: “હે દેવો, ચાલો આપણે બધા સકલ જગતના આધારભૂત નારાયણ ભગવાનને શરણે જઈએ, જેથી તે પોતાના અંશથી અવતાર લેખ પૃથ્વીનું દુઃખ દૂર કરી તેને બચાવશે.”

આ પ્રમાણે બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી સર્વે દેવો તેમની સાથે ક્ષીર-સમુદ્રના તટ ઉપર ગયા અને વેદની ઋચાઓથી ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા. પછી વિશ્વરૂપ ધારણ કરેલા ભગવાને બ્રહ્માજીને કહ્યું: “હે પ્રજાપતિ, તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમારી ભક્તિ અને સ્તુતિથી હું પ્રસન્ન થયો છું. મને સર્વ કાંઈ વિદિત છેજ; તમારા આગમનનું પ્રયોજન હું જાણી ગયો છું. અલ્પ સમયમાંજ ભૂતધાત્રી પૃથ્વી સર્વ દુઃખથી મુક્ત થશે. આ મારા ધોળા (સિત) અને કાળા (કૃષ્ણ) એમ બે વાળ પૃથ્વી પર અવતરી તેનો ભાર ઉતારશે. પણ પ્રથમ દેવો પોતાના અંશથી પૃથ્વી પર અવતાર લેખ ઉન્મત્ત બની ગયેલા અસુરો સાથે યુદ્ધ આરંભે એમ હું ઇચ્છું છું. પછી, મારા એક દષ્ટિપાતથી ભૂકો થઇને સર્વે દૈત્યો નાશ પામશે એમાં જરા યે સંશય રાખશે નહિ. આ મારો કાળો (કૃષ્ણ) વાળ વસુદેવપત્ની દેવકીના ઉદરમાં અષ્ટમ ગર્ભ તરીકે અવતરશે અને તે કંસનેા સંહાર કરશે.” ભગવાનની અમૃતમય વાણીથી પ્રસન્ન થઇ બ્રહ્માદિ દેવો પાછા મેરુ પર્વત પર આવ્યા.

હવે, દેવોનો આ સંધળો વૃત્તાંત નારદઋષિએ કંસને આવી કહ્યો. એ સાંભળીને કંસનું માથું ફરી ગયું. તેણે દેવકી અને વસુદેવને બંદી-ખાનામાં નાંખ્યાં. વસુદેવ પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે જે જે બાળક અવતરે તે તે કંસને સ્વાધીન કરતાં, અને કંસ તેમનો વિનાશ કરતો. આ રીતે કંસે અનુક્રમે વસુદેવના છ પુત્રોને મારી નાંખ્યા. આ છએ પુત્રો તે બીજા કોઇ નહિ પણ હિરણ્યકશિપુના જ પુત્રો હતા, જે ભગવાન વિષ્ણુની યોજનાથી યોગનિદ્રા વડે દેવકીના ગર્ભમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ છ પુત્રોના મરી ગયા પછી, ભગવાનનો શેષ નામે અંશ દેવકીના ઉદરમાં ગર્ભ તરીકે આવ્યો. પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી

યોગનિદ્રાએ તે ગર્ભને ત્યાંથી ઉપાડી વસુદેવની ખીજ પાની રાહિણીના ઉદરમાં મૂક્યો.

ત્યાર બાદ, ભગવાન જાતેજ લોકો પર ઉપકાર કરવા માટે દેવકીના ગર્ભમાં દાખલ થયા. ભગવાનની ઇચ્છાથી યોગનિદ્રા પણ તેજ દિવસે યશોદાના ગર્ભમાં દાખલ થઇ. આ મંગલ અવસરે સર્વ ગ્રહો અનુકૂળ હતા, દિશાઓ પ્રસન્ન હતી. સગર્ભાવસ્થામાં દેવકીનું એટલું બધું તેજ હતું કે કોઇ પણ તેની સામે જોઇ શકતું નહિ. મનુષ્યોથી અદૃષ્ટ રહીને દેવતાઓ ભગવાન વિષ્ણુને ઉદરમાં ધારણ કરનાર દેવકીની અત્યંત હર્ષ અને આદર સાથે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

પછી વસુદેવે ચતુર્જ, કમલપત્રાક્ષ અને શ્રીવત્સથી સુશોભિત એવું ભગવાનનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જોઇને પ્રસન્ન વાણી તથા મનથી તેમની સ્તુતિ કરી: “ હે ભગવન્, હે શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ ધારણ કરનાર પ્રભો, મેં આપને જોળખ્યા. મારા પર કૃપા કરી આ આપનું દિવ્ય રૂપ પાછું જોયું હો, નહિ તો દુરાત્મા કંસ આપનું આગમન જાણીને અહીં આવી અમને પીડા કરશે. ” દેવકીએ પણ નમ્રપણે તેવીજ પ્રાર્થના કરી.

ભગવાને તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું: “ તમોએ પૂર્વજન્મમાં મને પુત્ર તરીકે મેળવવા પ્રાર્થના કરી હતી, તેથી મેં તમારા પુત્રરૂપે આજ અવતાર લીધો છે. ” પછી ભગવાને કેટલીક સૂચનાઓ કરી પુનઃ બાળસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. હવે, કંસના ત્રાસથી બચવા માટે વાસુદેવે બાળમુકુંદને એક ટોપલામાં મૂકી, સ્વયં ઉછીડી ગયેલાં કારાગૃહનાં દ્વાર-માંથી નીકળી, મથુરા નગર ચીરી અરણ્યનો રસ્તો લીધો. આ વખતે મથુરાના સર્વે ચોકીદારો અને પહેરેગીરો ઘોર નિદ્રામાં પડેલા હતા. આ સમયે વરસાદ પણ ઝરમર ઝરમર વરસી ભગવાનની સેવામાં ઉપ-સ્થિત થયો હતો. પણ ટોપલામાં રહેલા બાલમુકુંદને વરસાદ ભીંજવે નહિ તે માટે શેષનાગે જાતે આવી પોતાની ફણા ટોપલા પર અદ્ધર રાખી વસુદેવની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

હવે, વસુદેવે મસ્તક પર ટોપલો મૂકી યમુના ઉતરી પાર જવાનો વિચાર કર્યો. તેથી યમુનાજળ જે હંમેશાં ઉંકું અને તરંગો તથા વમંગોથી ભયંકર બનેલું હોય છે તે આ વખતે છીછડું અને શાંત બની ગયું. તેથી વસુદેવે આ દીવ્યજુસમા જળમાં ચર્ધને રસ્તો કાપવા માંડ્યો. આખરે તેઓ ગોકુળમાં આવ્યા. આજ વખતે યોગ-નિદ્રાએ પણ નંદગોપની બાર્યા યશોદાને પેટે અવતાર ધારણ કર્યો હતો. વસુદેવે નંદજીને ઘેરે બાળમુંકુંદને મૂકી યોગનિદ્રાને ઉપાડી પાછું ચાલવા માંડ્યું. હજુ પણ સર્વે લોકો નિદ્રાધીન જ હતા.

એકાએક કારાગૃહમાં નવીન જન્મેલા બાળકનું રુદન સાંભળી પહેરેગીરો જાગી ઉઠ્યા અને દેવકીને પ્રસવ થયાની ખબર કંસને પહોંચાડી. તરતજ કંસ બંદિખાનામાં આવી પહોંચ્યો; અને દેવકીએ ધણી ચે આજીજી કર્યા છતાં તેણે બાળકીને તેના હાથમાંથી ખૂંટવી લીધી. પછી કંસે બાળકીના પગ પકડી પથ્થર પર પછાડી. પરંતુ તે તો પથ્થર પર પટકાષ્ટને મરી જવાને બદલે આકાશમાં ઉડી અને પ્રચંડ અદ્ભુત દેવીનું રૂપ ધારણ કરી ક્રોધથી ગર્જના કરી બોલી: “મૂઠ, તું મને મારનાર કોણ? તારો ક્ષણ તો મારનો ચે બીજો ઠેકાણે ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે. માટે તને જરા પણ બુદ્ધિ હોય તો હવે તારૂં હિત સાધી લે.” આ પ્રમાણે બોલીને દેવી અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

આ શબ્દો સાંભળી કંસરાજના મનમાં ઘણો ઉદ્વેગ થયો. તેણે પોતાના મોટા મોટા અસુર સૈનિકોને બોલાવી મસલત કરવા માંડી: “હે વીર અસુરો. મારા તાપથી પીડાયેલા દેવતાઓએ મારો સંહાર કરવા માટે ઠીક ઠીક પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે, પરંતુ હું તેમને તણબલા તોલે ગણું છું. ઈંદ્ર તો આયલો છેજ; શંકર તો તપસ્વી અને બીખારી એટલે ગણતરીમાં ગણવા જેવોજ નહિ. લાગ જોઈને સોગટી મારનાર વિષ્ણુ છે. પણ મારા આગળ તેનો શો હિસાબ? આદિત્ય અને વસુ-ઓની ગુંજસ નથી કે તેઓ મારા સામું એક પણ પગલું ભરી શકે! અગ્નિ તો બીચારો મને જોઈને, શીતળ જ થઈ જાય છે! તે દિવસે

યુદ્ધમાં બાણનું બાથું એમને એમ રાખીને ઈંદ્ર ઉભી પૂંછડીએ નાઠો હતો તે તમને યાદ તો હશેજ. એક વખતે ઇંદ્રે આપણા રાજ્યમાં વર-સાદ અટકાવ્યો હતો, ત્યારે મેં મારાં બાણો વડે વાદળાં ખેંચી આણી વૃષ્ટિ કરાવી હતી તે તો તમે ભૂલ્યા નહિજ હો. અમારા વડીલ જરા-સંધ સિવાય પૃથ્વીના બધાજ રાજાઓ આ ચરણની રજ ચૂમી રહ્યા છે, અર્થાત્ તેમાંથી કોઇ પણ માથું ઉંચું કરવાની શક્તિવાળો નથી એ તમે પ્રત્યક્ષ જોયું છે. મને હંફાવવાનો દેવતાઓનો પ્રયત્ન જોઈને મને કેવળ હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ! છતાં પણ ક્ષુદ્ર શત્રુની પણ ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી એમ નીતિશાસ્ત્ર જણાવે છે, તેથી જેમ બને તેમ દેવતાઓને વિશેષ પીડા થાય તેમ આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. માટે પૃથ્વીપર જે કોઇ ધર્મકાર્યો કે યજ્ઞયાગો કરી દેવતાઓને પુષ્ટિ આપનારા છે તેમનો સર્વથા સંહાર કરવો જોઈએ. તેમાં પણ ખાસ કરીને બળ-વાન કે અમત્કારિક બાળક જુઓ તો તેમને પણ જલદી પૂરાજ કરી નાંખવા. ” આ પ્રમાણે આઠા આપી કંસે પોતાના જસુસોને ઓદિશ મોકલી દીધા.

પછી કંસ રાજાએ કારાગૃહમાંથી વસુદેવ અને દેવકીને મુક્ત કરી કહ્યું : “ અરે ! મેં તમારાં બાળકો નિરર્થક મારી નાંખ્યાં ! મારો વિનાશ કરે તેવો બાળક તો અન્યત્ર ઉત્પન્ન થયો છે. હવે જે થયું તે અન્યથા થવાનું નથી, માટે ગમ્મ ગુજરી ભૂલી જાઓ અને વિશેષ શોક કરશો નહિ. ભાવિ કોઈનું મિથ્યા થતું નથી. જેના આયુષની દોરી પૂરી થઇ હશે તે શી રીતે બચી શકનાર છે ? માટે હવે તમે જાઓ અને સુખ્યેનમાં રહેજો. ” આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપી કંસે તેમને વિદાય કર્યા.

બાળલીલા.

તે સમયે નન્દ વગેરે ગોપ લોકો કંસરાજને વાર્ષિક કર ભરવા માટે મથુરામાં આવેલા હતા. તેમણે જે સ્થળે પડાવ નાંખ્યો હતો

ત્યાં વસુદેવ આવી પહોંચ્યા અને નન્દજીની પાસે જઇ કહ્યું: “ પ્રિય મિત્ર, તમોએ રાગને કર ભરી દીધા હોય તો હવે શા માટે અહીં પડી રહ્યા છો? તમને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર થયો એ જાણી અમારા હૃદયમાં આનંદ માતો નથી, હવે તમે જલદીથી ગોકુળમાં પધારો. વળી, તમને એક આત્મતની સુપ્રત કરવાની છે તે એ કે અમારાં વહુ રાહિણીને પેટે પણ પુત્ર અવતર્યો છે તેને તમારે તમારા પોતાનાજ પુત્ર સમાન પાળી ઉછેરવાનો છે. ”

વસુદેવના શબ્દો સાંભળી નન્દરાય અને બીજા ગોપ લોકોએ પોતાનાં વાસણો ગાડાંમાં ગોઠવી દીધાં અને પોતાના ગામ તરફ બળદોને મારી મૂક્યા.

હવે, કંસરાજએ ચોતરફ મોકલેલા અસુરોએ પોતાનું પ્રારંભ દાખવવા માંડ્યું. કૈંક ધર્માત્માઓ અને બાળકોનો વધ થવા માંડ્યો. આવા રાક્ષસોમાં પૂતના નામે એક ભયંકર રાક્ષસી હતી. તે સુંદર રૂપ ધારણ કરી સ્તનાગ્રે વિષ ચોપડીને ગોકુળમાં આવી. તેણે નન્દરાયને ઘેર જઇ મધુરવાણીથી હાવભાવ કરી બાળક કૃષ્ણને ખોળામાં લીધો અને સ્તનપાન કરાવવા માંડ્યું. સર્વાન્તર્યામી ભગવાને તેના સ્તનને એટલા જોરથી દબાવી ચૂસવા માંડ્યું કે તે બરાડા પાડવા લાગી. ભગવાને તેને પ્રાણસહિત ચૂસી લીધી હતી તેથી તે પ્રચંડરૂપ ધારણ કરીને શબ્દ થઇ જમીન પર પડી. તેની ખૂંસો અને ધબ્બાકો સાંભળીને નાના મોટા સઘળા ગોપ લોકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે રાક્ષસીના વક્ષઃસ્થળ પર કીડા કરી રહેલા બાળમુકુંદને જોયા અને તરતજ વહાલથી ઉપાડી લીધા. યશોદાએ બાળકને છાતી સાથે ચાંપી દીધો અને ‘હાશ, એક ઘાત ગઇ’ એમ બોલી ગાયનું પુચ્છ તેમના શરીરે ફેરવ્યું. નન્દરાયે પણ ગોમૂત વગેરે પવિત્ર ચીજો આણીને બ્રાહ્મણ પાસે ‘હરિ તારૂં રક્ષણ કરો, કેશવ તારૂં રક્ષણ કરો, મહીધર તારૂં રક્ષણ કરો’ વગેરે રક્ષામંત્રોના ઉચ્ચાર કરાવ્યા.

એક વખતે ગાડા તળે આજોટતા શ્રીકૃષ્ણ ધાવવા માટે રડતા હતા. ધણે વખત થયા છતાં જ્યારે યશોદાએ તેમના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું ત્યારે તેમણે પગ ઉંચા કર્યા, અને લાત મારી ગાડું ઉંધું કરી નાંખ્યું. આથી ગાડામાં મૂકેલી માટીની ગોળીઓ ભાગીને ચૂરો થઇ ગઇ. આથી મોટો અવાજ થયો, ને ગોપ તથા ગોપીઓ ત્યાં દોડી આવ્યાં. ત્યાં બાળક ભગવાન તો ચત્તા પડીને રમ્યા કરતા હતા. બધાં પરસ્પર પૂછવા લાગ્યાં કે આ ગાડું કોણે ઉંધું વાળ્યું ? આગુઆગુ રમતા બાળકોએ ઉત્તર આપ્યો કે આ બાળ કૃષ્ણે લાત મારીને ઉંધું કરી નાંખ્યું ! આ સાંભળી સૌના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. યશોદાએ ગાડાની અને તેમાંની ભાગી ગયેલી ગોળીઓની દધિ-પૃષ્ઠ-અક્ષત્રવડે પૂજા અર્ચા કરી !

સમય જતાં બલરામ (રાહિણી પુત્ર) અને શ્રીકૃષ્ણ ઘુંટણીયા બરવા લાગ્યા: આથી તેઓ ધણી વાર આમતેમ દોડી જાય અને છાણ કે રાખમાં રગદોળાય. ધીમે ધીમે તેઓ ઘરની બહાર નીકળવા લાગ્યા. કોઇ વાર માયની પાસે જાય, તો કોઈ વાર વાહરડાની પાસે જઇ તેનું પૂછડું ખેંચે. વૃદ્ધ યશોદા તેમને વારંવાર રોકી રાખતાં થાકી જાય. એક વખત યશોદા બહુ થાકી ગયાં છતાં શ્રીકૃષ્ણ રોક્યા રહ્યા નહિ, ત્યારે તેમણે દોરડી વડે એક ઉખળા (ખાંડણી) સાથે ભગવાનને બાંધ્યા અને ‘ જોઉં છું હવે તું કેવો દોડી જાય છે ’ એમ કહી ધરકામ કરવા લાગ્યાં. આ વખતે ભગવાને ઉખળાને ખેંચી બારણા આગળ ઉગેલાં બે યમલાગ્રુન વૃક્ષોની વચમાં આસ્યું. તે વખતે બંને વૃક્ષો કડડ અવાજ કરતાં જમીનપર પડ્યાં. એ અવાજ સાંભળીને સઘળા ભોંકા ત્યાં દોડી આવ્યા. બે ભયંકર વૃક્ષોની વચમાં ઉખળે બાંધેલા દામોદરને નવા ઉગેલા ઝીણા ઝીણા સફેદ દાંત દેખાડી હાસ્ય કરતા જોઇને કોને હસવું ન આવે ? તેઓ સઘળા એકીઠશે આનંદપૂર્વક ભગવાનના તરફ જોઈ રહ્યા.

આવા આવા અનેક ઉત્પાતો વનમાં થતા જોઇને ગોપસોકોને

ચિંતા થવા લાગી, તેથી તેઓએ બધા ભેગા મળીને વિચાર કર્યો કે હવે આપણે અહીંયાં રહેવું નહિ. વૃન્દાવન બહુ રમણીય સ્થાન છે. માટે ત્યાં જઈને રહીએ તો કોક, એમ વિચાર કરીને સઘળા વ્રજવાસી લોકો પોતાનાં ઢોરઢાંકર, છોકરાં છૈયાં ને રાચરચીલું લેધને ગાડાં બેડી વૃન્દાવનમાં આવ્યા. ત્યાં અર્ધચંદ્રાકારે પોતાનાં ગાડાં ગોઠવીને તેમણે નિવાસ કર્યો. તેમના આગમનથી પ્રખર ઉનાળો હોવા છતાં પણ ચોતરફ નવી લીલોતરી ઉગી નીકળી અને હરિયાળી જમીન થઇ રહી !

હવે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણની ઉમર સાત વર્ષની થઇ હતી. ગોપ-બાળકો સાથે તેઓ ગાયો ચરાવવા જંગલમાં જતા; ત્યાંથી પુષ્પની માળાઓ પહેરી, મોરપિચ્છ માથે ધારણુ કરી, હાથમાં બંસી બજાવતા બ્યારે તેઓ ગામમાં આવતા ત્યારે તેમને જોઇ વૃન્દાવનના લોકો હર્ષ-ધેલા થઇ જતા. તેઓ અરણ્યમાં બાળકો! સાથે ખૂબ રખડતા; કોઇ વખત વૃક્ષની શીતળ છાયામાં ગાનતાન અને નૃત્ય કરતા, તો કોઇવાર કદમ્બવૃક્ષોમાં આમળી પીપળી રમતા; કોઇકવાર જંગલી ધાતુરસથી શરીર રંગીને અનેક જાતના વ્યાયામ અને રમતો રમતા, તો કોઇ વાર વૃક્ષોતળે પર્યુશય્યામાં નિશ્ચિન્ત નિદ્રા લેતા; કોઇવખત વાદળાંની ગર્જના સાંભળી સર્વે બાળકો પ્રતિગર્જના કરતા, તો કોઇ વખત સાથે આજ્ઞાપ કરતા અથવા બંસીના તાલમાં મ્હાલતા. આ રીતે અનેક ક્રીડાઓ કરતા તેઓ વનવનમાં ભટકતા.

એક દિવસે બલરામ ઘેર રહ્યા હતા અને શ્રીકૃષ્ણ એકલા બીજાં બાળકો સાથે ગાયો ચરાવવા નીકળ્યા હતા. યમુના તટ પર ફરતાં કાળી નાગનું રહેઠાણુ જોઇ તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘મેં’ પહેલાં હરાવેલો આ દુષ્ટ કાળીનાગ સમુદ્ર છોડીને પવિત્ર યમુનાજળમાં સંતાપો છે. એના વિષથી દૂષિત થયેલું યમુનાજળ તરસ્યા ગોપ કે ગાયોથી પી શકાતું નથી, માટે મારે એને શિક્ષા કરી દૂર કાઢવો જોઇએ જેથી સર્વ કોઈ નિર્ભયપણે આ યમુનાજળનો ઉપયોગ કરી શકે. દુષ્ટોના સંહાર માટે અને સંતોના ઉદ્ધાર માટે તો મારો અવતાર છે.’ એમ મનમાં

વિચાર કરી કાછડો વાળી ભગવાને યમુનામાં ઝંપાકાવ્યું. આ વખતે પાણીમાં અત્યંત ક્ષોભ લાગ્યો. કાળી નાગના ભયંકર વિષથી તપી ગયેલા પાણી વડે તટ પરનાં વૃક્ષો છંટાતાં તેમાં આગ પેદા થતી. શ્રીકૃષ્ણે કાળીનાગનાં નિવાસમાં જઈ પોતાના આહુ ઠોકી મોટો અવાજ કર્યો. એ અપૂર્વ શ્વનિ સાંભળીને પોતાની વિષમય કૃણાઓથી ડુંકાડા મારતો નાગરાજ કાળી પણ એકદમ ખડો થઈ ગયો. તેની આંખોમાંથી બીજા ક્રેટલાક નાગો અને નાગણો વીંટાયલાં હતાં. આ બધા નાગોએ શ્રીકૃષ્ણને ચોતરફ ઘેરી લીધા અને તેમને ભયંકર દંશ દેવા માંડ્યા. હવે, ભગવાને યમુનાજળમાં ઝંપાપાત કર્યો એ જોઈને તટ ઉપર ઉભેલા ગોપ બાલકો શોકથી વિહ્વળ થઈને ગામમાં દોડ્યા અને મોટા ઝરાડા પાડવા લાગ્યા: “ ધાઓ રે ધાઓ ! અરે વ્રજવાસી લોકો, ધાઓ ! શ્રીકૃષ્ણ તો કાળિનાગના ધરામાં ડૂબી ગયા, માટે ધાઓ રે ધાઓ ! ”

આ વજ્રપાત જોવાં તીવ્ર વચ્ચેના સાંભળીને નંદ, યશોદા તથા સર્વે ગોપ ગોપીયો જીવ લેઈને યમુના તટપર દોડી આવ્યાં. તેમણે સ્વચ્છ યમુનાજળમાં ધારી ધારીને દૃષ્ટિ કરી તો ત્યાં નાગપાશમાં લપટાયેલા શ્રીકૃષ્ણને તેમણે જોયા અને આ દૃશ્ય જોતાંજ તેઓ પ્રથમ તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયાં, પણ થોડીવાર પછી બાન આવતાં તેઓ અનેક રીતે વિલાપ કરવા લાગ્યાં.

“ અરે ખેંટા કૃષ્ણ ! તું ક્યાં ગયો ? આવ, આ વૃક્ષ પિતાને ઉત્તર તો આપ ! ” એમ બોલતાં બોલતાં નંદરાય ધરણી પર ઢળી પડ્યા. વૃક્ષ યશોદાએ મર્મ ચીરી નાંખે તેવો વિલાપ કરવા માંડ્યો:

યશોદા વિલાપ.

મ્હારું માણેકડું રીસાવ્યું રે—શામળીયા.

હારા મનમાં એ શું આવ્યું રે—શામળીયા.

હું અપરાધણ માતાને મૂકી, શા માટે ઝંપલાવ્યું રે—શામળીયા.

કાલિન્દીનું કાળું પાણી, માંહે વસે કાળો કાળ;

હવે આશા તે શી મળવાની, કેમ આવે વનમાળી રે—શામ૦ ૧

સંતાનરૂપી મોહું ધન તે કરમે લીધું લૂંટી,
 મેં નવ જાણ્યું જતન કરીને, રતન પડ્યું કેમ છૂટી રે—શામં ૨
 પુત્ર પામી હું છેલ્લે આશ્રમે, ઉછેર્યો પ્રતિપાળી;
 નીપન્યો રસ ઢળી ગયો, હું વિન્નેગ આગે બાળી રે—શામં ૩
 નાકે મોતી પાય ધુધરી, મોર મુગટ શિર ધારી;
 ફરી રૂપ હું ક્યાંથી દેખું, હારે આવે ગૌ ચારી રે—શામં ૪
 કાને કુંડળ મુખમાં મોરલી, સાંજે ગોકુળ આવે;
 ભૂખ્યો છું કહી પેટ દેખાડી, મા કહી મને બોલાવે રે—શામં ૫
 પીત પીછોડી કાઢ કછે, મુજ કને નેતર માગે;
 હું ધરડી માને થાકી જાણી, કોણ વસોવવા લાગે રે—શામં ૬
 તું પ્રાણેશ્વર તું ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે;
 બાળ સખાની કોણ વલે, આ ગાયો હીસી હીસી મરશે રે—શામં ૭
 ઉંડા જળમાં વાસો કીધો, પાણીમાં કેમ ગમશે;
 મોર પોપટ ને પુતળી, તારે રમકડે કોણ રમશે રે—શામં ૮
 કાંઈ તું ગયો ને હું જીવું છું, ઓછા સગપણ માટે;
 સાચું વહાલ તો તાંહાં જણાએ, સાંભળતાં હૈડું ફાટે રે—શામં ૯
 કાષ્ટપે પાપાણુ કઠિણ છે, તેપે કઠિણ છે લોહું;
 વજ્રતુલ્ય છે કાળજ માફ, લોકને દેખાડું શું મોહું રે—શામં ૧૦
 તેં મખાંતર દડાનું કીધું, મનમાં દુઃખ કાંઈ આવ્યું;
 ઉખળનું બંધન આજ સંભાર્યું, તે માટે જંપાવ્યું રે—શામં ૧૧
 (ત્રેમાનંદ)

ગોપીજનો પણ દુઃખથી ગદગદ થઈ રડવા લાગી: “હવે વ્રજમાં
 પાછા જઈ શું કરવું છે? શ્રીકૃષ્ણ વિના વ્રજ કેવું! સૂર્ય વિના દિવસ
 કેવો? ચંદ્ર વિના રાત્રિ કેવી? ચાલો, આપણે બધાં આ ધરામાંજ જલ-
 સમાધિ લઈએ.”

આ રીતે મરવાને ઉત્સુક થયેલાં સર્વને જોઈ બલદેવજીએ તેમને
 આશ્વાસન આપી અટકાવ્યાં, અને વ્રજવાસીઓની ગભરામણ તથા દુઃખ

વિષે ભગવાનને સંભળાવ્યું, તેમજ અવતારનું પ્રયોજન પણ તેમને સંભારી આપ્યું.

તરતજ, ભગવાને નાગપાશમાંથી પોતાની જાતને છૂટી કરી, કાલિનાગની બે ત્રણ ફણાઓ નીચી નમાવી તે પર પોતે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ભગવાનના ચરણની લાતોથી કાલિનાગની ફણાઓ ઉપર કેટલાક બા થયા, અને તેમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. ભગવાનના આ તાંડવ નૃત્યથી થોડી વારમાંજ કાલિનાગ થાકી ગયો અને મ્હોંમાંથી લોહી ઓઝળતો જમીન પર મૂર્ચ્છામાં પડ્યો. પોતાના પતિને આવી માઠી અવસ્થામાં આવેલો જોઈને નાગપત્નીઓ ભગવાનને શરણે આવી કરુણ સ્વરથી સ્તુતિ કરવા લાગી: “હે ભગવન્ ! હે જગન્ના સ્વામી ! અમે મૂઠ લોકોએ આપને ઓળખ્યા નહિ. અમારો અપરાધ ક્ષમા કરો. હે હે નાથ ! પ્રસન્ન થાઓ અને અમારા પતિને બચાવો. પતિ એજ સ્ત્રીઓનો પ્રાણ છે.”

એવામાં કાલિનાગ પણ ઉઠીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યો: “હે ભગવન્ ! હે દેવાધિદેવ ! ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો. જે દુષ્ટતા મેં કરી છે તે સર્પના જાતિસ્વભાવને લીધે છે, એમાં મારો વાંક નથી. આપે જેવો મને પેદા કર્યો છે તેવો હું છું, માટે મારા પર કૃપા કરી પ્રસન્ન થાઓ.”

કાલિનાગની આ નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને આદેશ કર્યો: “સર્પ, તારે આ યમુના જળમાં હવેથી રહેવું નહિ, કારણકે તારા નિવાસથી આ ભાગનું સર્વ યમુનાજળ દૂષિત થાય છે. માટે તું સમુદ્રમાં જઈને રહે. તારા મસ્તક પર મારાં પગલાંનાં ચિન્હો જોઈને ગરૂડ પણ તારું નામ લેશે નહિ. માટે નિર્ભયપણે તું અહીંથી ચાલ્યો જા.” ત્યાર પછી તેમણે કાલિનાગને છોડી દીધો અને પોતે પ્રસન્ન વદને બહાર નીકળ્યા. તેમને જોતાં ગોપ અને ગોપિકાઓના જીવમાં જીવ આવ્યો. મૃત્યુના મુખમાંથી પાછા આવેલા ભગવાનને જોઈ સર્વે તેમને વળગી પડ્યાં અને આનંદાશ્રુથી ભીંજવ્યા. ત્યાર બાદ તેઓ સઘળાં સરધસના રૂપમાં ગામમાં આવી પહોંચ્યાં. કાલિનાગ પણ ભગવાનના

આદેશ પ્રમાણે પોતાના પરિવાર સાથે યમુનાજળમાંથી નીકળી સમુદ્રમાં રહેવા ગયો. ત્યાર પછીથી યમુનાનું જળ પુનઃ સ્વચ્છ થયું અને સર્વના ઉપયોગમાં આવવા લાગ્યું.

એક વખતે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ ગાયોને ચરાવતા રમ્ય તાલવનમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગર્દભના રૂપમાં ધેનુક નામનો એક રાક્ષસ રહેતો હતો. તે વન્ય પ્રાણીઓને નિર્દોષપણે મારી તેમને દુઃખ આપતો હતો. આ તાલવનમાં પાકેલાં તાડફળો જોઇને ગોપ બાળકોએ વિનંતી કરી: “હે કૃષ્ણ, હે બલરામ, આ વનમાં ધેનુક રાક્ષસ રહે છે, તેથી તેની પછીકથી અહીં કોઈ આવી શકતું નથી. માટે અહીંયાં આ પકવ ફળો લટકી રહ્યાં છે, પણ એ રમ્ય ફળો જોઇને ખાવાનું મન થઇ જાય છે માટે આપણે થોડાંક પાડીએ તો ઠીક.”

ગોપ બાળકોની વિનંતી સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે પથરાવડે યથેચ્છ ફળો પાડ્યાં. ફળો નીચે પડ્યાના ધબ ધબ અવાજ સાંભળીને ધેનુક ગધેડો લાતો ઉછાળતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. નજીકમાં આવતાંજ તેણે બલરામની છાતીમાં પાછલા પગે લાત મારી. બલરામે પણ તેના તેજ પગ પકડીને તેને ચક્ર ચક્ર ફેરવી ઉંચે તાલવૃક્ષ તરફ ફેંક્યો. ત્યાંથી ધબ દહને નીચે પડતાં પડતાં પરોપકારી ધેનુકે અનેક પકવ ફળો નીચે પાડ્યાં ! ધેનુક પંચત્વને પામ્યો. ત્યાર પછીથી તાલવનમાં વ્રજની ગાયો સુખથી ચરવા લાગી.

ધેનુકનો વધ કરી આનંદમાં મસ્ત થયેલા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ બાંડીર વટ (વડ) તરફ ચાલ્યા, ત્યાં આવી એ મહાવડમાં તેઓ ગોપ-બાળકો સાથે અનેક જાતની કીડા કરતા ફરવા લાગ્યા. કોઇક વખત તેઓ ઝાડને દોરડાં બાંધી મોટા હોંચકા ખાતા; કોઇક વાર મલ્લકુસ્તી કરી અખાડા જમાવતા. ઘડીક દૂર લક્ષ્ય રાખી તાકવાની રમતો રમતા, તો ઘડીકમાં પરસ્પર પથરે રમતા. આ પ્રમાણે ગોપબાળકો બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણની સાથે વ્યાયામ કરતા હતા, એવામાં ગોવાળીયાનોજ વેશ ધારણ કરીને પ્રલમ્બ નામનો એક અસુર આવ્યો. તે પણ ગોપબાળકોની

રમતમાં ભળી ગયો. આ વખતે બાળકો બપોળેની જોડ બાંધીને ફક્તા ફક્તા જવાની રમત રમતા હતા. આ રમતમાં પ્રત્યેક જોડીમાંથી જે હારે તેણે પોતાના બીજને ઉંચકીને મૂળસ્થાન સુધી લેઈ જવો જોઈએ. શ્રીદામા કરીને એક ગોપ અને શ્રીકૃષ્ણ એ બેની જોડી થઈ, અને બલરામ તથા પ્રલંબની જોડી બની. તેમાં શ્રીદામા અને પ્રલંબ બંને હાર્યા, તેથી તેમણે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને, તેમજ અન્ય ગોપોએ પોત-પોતાના જિતેલા જોડીદારોને ઉંચકીને દોડવા માંડ્યું. આ વખતે પ્રલંબ તો બલરામને ઉંચકીને બીજે રસ્તેજ નાસવા લાગ્યો. પણ બલરામની કાયા ઉંચકીને તેને થાક લાગવાથી તેણે પોતાનું પ્રયંત્ર રૂપ ધારણ કર્યું. તરતજ પોતાની નીચે ગોપબાળને બદલે એક બળેલા પર્વત જેવા રાક્ષસને જોઈને બલરામે ‘કૃષ્ણ, કૃષ્ણ’ કરીને જોરથી ખૂમ મારી; અને તે સાથેજ તેમણે પોતાના સમસ્ત બળવડે રાક્ષસના માથા પર એવો મુદ્દિ પ્રહાર કર્યો કે તે રુધિર આકતો પૃથ્વી પર પડ્યો, તેની આંખો ફાટી ગઈ અને તેનો આત્મા ચમસદનમાં પહોંચી ગયો.

પછી શરદઋતુ આવતાં ગોપલોકો ઈંદ્રના માનમાં ઉત્સવ કરવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે વૃદ્ધ ગોપોને પૂછ્યું: “અરે વડીલો, આ શકોત્સવ તે શું ?” તેના ઉત્તરમાં નન્દજીએ કહ્યું: “બેટા, મેઘનો રાજા તે ઈંદ્ર, અને તેમની કૃપાથીજ મેઘ વરસે છે. મેઘના વરસવાથી ધાસ પાન અને દાણા થાય છે જેનું ભક્ષણ કરીને ગાયો આપણને દૂધ આપે છે ને માણસો જીવે છે. જ્યાં મેઘ વરસે નહિ ત્યાં દુકાળ પડે છે, દોરઢાંકર અને મનુષ્યો ‘પાણી પાણી’ પોકારતાં મરી જાય છે. પણ જ્યાં પ્રમાણસર વરસાદ વરસે છે ત્યાં લીલાદેહેર થઈ રહે છે. માટે વર્ષાઋતુ ગયા પછી સર્વે રાજાઓ અને મનુષ્યો ઈંદ્ર રાજાનો ઉપકાર માની ઉત્સવ કરે છે.”

આ પ્રમાણે નન્દરાયનો ઉત્તર સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: “તાત, આપણે ખેડુતો નથી; તેમ વહેપારીઓ પણ નથી. આપણે અરણ્યવાસી કહેવાઈએ. મનુષ્ય જેના વડે જીવે છે તે તેનો દેવ; અને તેનીજ તેણે પૂજા-અર્ચા કરવી જોઈએ. એકનો લાભ ઉઠાવીને માણસ બીજાની પૂજા

કરે તો તેમાં તેનું કદી પણ શ્રેય થતું નથી. ખેતીનો અંત સીમા, સીમાનો અંત વન અને વનનો અંત પર્વત છે; માટે આપણે ગોપલોકોનો મોટો ફેવ તો પર્વત કહેવાય. વળી, એ પણ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે ટાળાખંધ ફરનારા ગોપલોકો જેવા સુખી છે તેવા ધરમાં રહેનારા શહેરીઓ અગર તો ખેતરમાં રહેનાર ગામડીયા પણ સુખી નથી. પિતાજી, વળી એમ પણ આપણા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આ પર્વતો અરણ્યમાં અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરીને પરિક્રમણ કરે છે, અને વનવાસીઓને હાનિકર્તા પશુ-પક્ષીઓનો વાધ-સિંહ રૂપે વિનાશ કરે છે. માટે આ શક્યરૂને બદલે આપણે ગિરિયજ તથા ગાયજ કરીએ. ભલે ખેડુતો અને વહેપારીઓ ઈર્શ્ય કરે, આપણે શામાટે તે કરવો જોઇએ? આપણે તો આપણું પશુઓનું રક્ષણ કરનાર આ ગોવર્ધન પર્વતનું યથાવિધ અર્ચન કરીએ. સઘળા ગોપલોકો પોતાનાં દૂધ દહિં લેખને આવે, સેંકડો બ્રાહ્મણોને ભોજન અપાય અને ગાયોને પુષ્પની માળાઓ પહેરાવાય એથી શું વિશેષ આપણે જોઇએ? ”

શ્રીકૃષ્ણનાં વચ્ચેનાં સાંભળીને નંદરાય અને બીજા ગોપજનો આનંદથી ખોલી ઉઠ્યા: “ વાહ ! વાહ ! કૃષ્ણ, તેં ઠીક કહ્યું, આવો તારા મત પ્રમાણેજ આપણે કરીશું. ” પછી તેઓ ગિરિયજ કરવાની તૈયારીઓ કરવામાં રોકાયા.

વનવાસીઓએ ગોવર્ધન પૂજા અને ગાયજ મોટા ઠાઠમાઠથી પૂર્ણ કર્યા. આ વાતની ઈર્ષ્યને ખમર પડી તેથી તેણે સંવર્તક નામના મેઘ-સમૂહને આજ્ઞા કરી: “ એક બાળક કૃષ્ણની ઉશ્કેરણીથી આ વનવાસી ગોપોએ મારી અવજા કરી શક્યજ બંધ કર્યો છે, તો તેમને તથા તેમનાં પશુઓને વૃષ્ટિ અને પવનથી એટલી પીડા કરો કે જેથી તેમની બુદ્ધિ ટેકાણે આવે અને તેઓ ફરીથી આવું કામ કરતાં વિચાર કરે. ” ઈર્ષની આજ્ઞાનુસાર થોડીવારમાં તો વટોળીયા ને વાવાઝોડા, તથા ગાજવીજ સાથે મૂસળધાર વરસાદ પડવા લાગ્યો. જોતજોતામાં તો એટલું બધું પાણી પડ્યું કે પૃથ્વી, આકાશ અને દશે દિશાઓ એક થઇ ગયાં. તે સાથે અંધકાર એટલો બધો ફેલાયો કે ઉપર નીચે કાંઈ પણ દેખાય

નહિ. આ પૂરમાં કેટલીક ગાયો તણાઇ ગઇ, કેટલીક મરી ગઇ અને કેટલીકનાં વાછરડાં ધસડાઇ ગયાથી કરુણપણે આકંઠ કરવા લાગી. આ રીતે સર્વ ગોપલોકો તથા ગાયોને દુઃખી જોઇને ભગવાને વિચાર કર્યો: ‘હાં, આ તો શક્યતઃ બંધ થવાથી કોઇમાં આવેલા ઇંદે પરાક્રમ દાખવવા માંડ્યું છે. હવે તો આ આખા સમુદાયનું રક્ષણ કરવાનું મારે શિર છે.’ એમ વિચારી તેમણે ગોવર્ધન પર્વતને મૂળમાંથી ઉખાડી એક આંગળી પર મોટા છત્રની માફક ધારણ કર્યો અને સર્વે ગોપલોકોને પોતપોતાનાં ઢોરઢાંકર અને રાત્રચીલા સાથે તેની તળે સુરક્ષિત રહેવા માટે બોલાવ્યાં. આ રીતે સર્વે ગોપલોકો ત્યાં આરામથી રહેવા લાગ્યા. સાત દિવસ અને સાત રાત્રિ સુધી આ મૂસળધાર વરસાદ એક સરખી રીતે પડ્યા કર્યો, છતાં પણ ગોપલોકો અને તેમનાં ઢોરોને કાંઇ પણ ઇજા નહિ થયેલી જોઇને ઇંદે વરસાદ અટકાવ્યો. જ્યારે બધું વાતાવરણ નિરબ્ર અને સ્વચ્છ થયું, ત્યારે ગોપલોકો પાછા પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા, અને ભગવાને ગોવર્ધન પર્વતને તેના સ્થાનકે પાછો ગોઠવી દીધો. આ અદ્ભુત દૃશ્ય જોઇ સર્વેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

હવે ઈંદ્રના ગર્વનું ગંજન થયેલું હોઇ તે મનમાં પસ્તાયો અને ભગવાનને શરણે આવ્યો. ગોપકુમારોથી વીંટળાયેલા, ગાયો ચારતા અને અદૃશ્ય રહેલા ગરુડની પાંખો રૂપી છત્રથી છવાયેલા ભગવાનની પાસે આવી ઇંદે સ્મિતપૂર્વક કહ્યું: “પ્રભો, મને ક્ષમા આપશો. મારો ઉત્સવ બંધ થવાથી ગુસ્સે થઇ મેં આ પ્રમાણે કર્યું હતું, પરંતુ ભગવાને મહા-ગિરિનું છત્ર બનાવી સર્વનું રક્ષણ કર્યું છે. આ અદ્ભુત કાર્યથી મને ખબર પડી કે આપ પરમેશ્વરે ભૂમિનો ભાર ઉતારવા માટેજ અવતાર ધારણ કર્યો છે. ગાયોનું રક્ષણ કર્યાથી આપે ‘ગોવિન્દ’ નામ સાર્થક ધારણ કર્યું છે. હે ભગવન! મારી એટલીજ વિનંતી છે કે મારા અંશથી અવતાર ધારણ કરેલા અર્જુનનું આપ કૃપા કરી રક્ષણ કરશો.” આ રીતે નમ્ર બનેલા ઈંદ્રની પ્રાર્થના સાંભળી ભગવાને તેના અપરાધની ક્ષમા આપી. પછી ઈંદ્ર રાજા ભગવાનને નમસ્કાર કરી સ્વર્ગમાં પાછો ગયો.

રાસક્રીડા.

વર્ષાઋતુ પૂરી થઇને શરદ ઋતુ બેઠી હતી; આકાશ કેવળ નિરબ અને સ્વચ્છ, રાત્રે ચંદ્રિકાનો રૂપેરી પ્રકાશ અને તેમાં ડોકીયાં કરી રહેલાં શ્વેત કુમુદનાં પુષ્પો, મધુમત્ત થયેલા બ્રમરોના ગુંગરવથી નિનાદિત થયેલ વનરાજિ અને મંદમંદ વહેતા શીતળ, મધુર અને સુવાસિત પવનની લહેરો આ સધળી શરદની મનોહારી શોભા જોઇને કિશોર-અવસ્થામાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણ બગવાને ગોપીઓ સાથે રાસક્રીડા કરવાનો અભિલાષ ધર્ષો. એક રાત્રે તેમણે બંસીનો અત્યંત મધુર સ્વર જગવ્યો, અને લોહચુંબક જેમ લોહને ખેંચે તેમ ગોપીજનો બંસીના નાદની દિશામાં ખેંચાવા લાગી: તરતજ પોતાનાં ધરમાર છોડીને તેઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવી પહોંચી. જે ગોપીઓ વડીઓની મર્યાદા અગર શરમથી ન આવી શકી તે ધરમાં રહીને આંખો બંધ કરીને શ્રીકૃષ્ણનું જ ધ્યાન ધરવા લાગી. કેટલીક ગોપીઓ બંસીના નાદ પ્રમાણે તાલ આપી ગાવા લાગી, કેટલીક તેમના મુખપર સ્તિમિત દષ્ટિ રાખીને સ્તબ્ધ થઇ ઉભી, કેટલીક ‘કૃષ્ણ’ ‘કૃષ્ણ’ એમ બોલતી નાચવા લાગી, કેટલીક પ્રેમના આવેશમાં આવી તેમની સાથે અડોઅડ ઉભી રહેતી: આ રીતે ગોપીઓનું ટોળું રાસક્રીડા માટે તત્પર થયેલું અને પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માનતું ત્યાં આવી ઉભું.

એકાએક શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી અંતર્હિત થઇ ગયા. તેથી સધળી ગોપીઓ આખા વૃંદાવનમાં તેમની શોધમાં નીકળી પડી. મુખમાં શ્રીકૃષ્ણનું જ રટણ અને મનમાં કૃષ્ણનું જ ચિંતન કરતી ગોપિકાઓ અનેક પ્રકારે કૃષ્ણનું અનુકરણ કરવા લાગી: એક કહે: ‘જો બહેન, હું કૃષ્ણ બની. એના જેવું જ સુંદર ચાહું છું!’

બીજી કહે: ‘અરે જો, હું કૃષ્ણ બની ગાઉં છું!’

ત્રીજી કહે: ‘અરે દુષ્ટ કાલિનામ, ઉભો રહે. આ હું કૃષ્ણ આવ્યો, તારું અભિમાન હવે ઉતારું છું!’

‘અરે ગોપલોકો ! નિર્ભય થાઓ, વરસાદથી બહીશો નહિ: આ હું ગોવર્ધન ઉપાડું છું !’ એથી કહે.

‘આ મેં ધેનુક રાક્ષસને પછાડ્યો ! હવે આપણી ગાયો નિરાંતે અરણ્યમાં વિચરે !’

ગોપીઓનું એક ટોળું કૃષ્ણને શોધતાં શોધતાં વ્યથા બની ગયું. એકે જમીન પર જોઇ ઇર્ષ્યાથી કહ્યું: ‘અલિ, જો જો, મનોહર ચાલથી ચાલનાર કૃષ્ણનાં આ પગલાં. હાં, જરૂર એમની સાથે કોઇક ભાગ્ય-શાળી ગોપી હોય એમ લાગે છે; જો એનાં પગલાં પણુ આ રહ્યાં... ઠીક, આ જગ્યાએ કૃષ્ણે કુલ વીણ્યાં હશે, આ એનાં અર્ધા પગલાં દેખાય છે...વળી, જો, અહીં તો તેમણે ગોપીને કુલથી શણગારી લાગે છે, આ બધાં કુલ વેરાયલાં છે ને, વાહ, વાહ !’

બીજાએ કહ્યું: ‘અલિ, જો આ રસ્તેજ કૃષ્ણ દોડી ગયા છે, ને પેલી ગોપીને ભારે શરીરને લીધે પાછળ ધસડાવું પડ્યું છે !’

‘પણુ અહીં તો બંને હાથમાં હાથ મેળવીને સાથે ચાલ્યાં હોય એમ લાગે છે’ ત્રીજાએ કહ્યું.

‘અલિઓ, અહીંયાં તો લુચ્ચાએ બિચારીને તરબોટી હોય એમ લાગે છે...જો બિચારી નિરાશ થઇને પાછી ફરી હોય એવાં પગલાં જણાય છે. અહોથી એ કાળીયો ઝાડીમાં ભરાઇ ગયો હશે; જો એનાં પગલાં હવે ક્યાં દેખાય છે ? આવી ધોર ઝાડીમાં ચંદ્રનાં કિરણોએ પેસી શકતાં નથી. આપણે એમાં શી રીતે જઇએ....ચાલો પાછા ફરીએ.’

આ રીતે કૃષ્ણની શોધમાં રખડી રખડીને થાકેલી ગોપીઓ એક-ચિત્ત થઇને યમુના તટ પર આવી ગીત (ગોપીગીત*) ગાવા લાગી.

* ‘ગોપીગીત’ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધ-પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૩૧ માં સંપૂર્ણ આપેલું છે. તેનો પ્રથમ શ્લોક આ પ્રમાણે :

જયતિ તેડધિકં જન્મના વ્રજ :

શ્રયત હંદિરા શશ્વદત્ર હિ ।

દયિત દશ્યતાં દિક્ષુ તાવકા-

સ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥

એવામાં શ્રીકૃષ્ણ તેમના તરફજ આવતા જણાયા. તરતજ હર્ષોન્મત થઇ તેઓ તેમના તરફ દોડી. શ્રીકૃષ્ણે સર્વને આનંદ આપ્યો.

પછી યમુના તટ પર અપૂર્વ રાસ રચાયો. એકેક ગોપી અને એકેક કહાન એમ શ્રીકૃષ્ણનાં અનેક રૂપો થયાં. નાના પ્રકારની શૃંગાર-ચેષ્ટાઓ કરતી રાસમંડળી ફરવા લાગી.

આકાશમાં દેવતાઓ પણ આ અપૂર્વ લીલા જોઇ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. મહાત્માઓ કહે છે : ~~સ્તત્સ્તૈર્જાનન્દસ્વર્ગગાનને~~ भूतानि मात्रा-
पञ्जीवन्ते 'જગતનાં પ્રાણીઓ આ આનંદના એક અંશ માત્રનો જ અનુભવ કરે છે.'

કંસવધ.

એક દિવસે નારદઋષિએ કંસરાજની પાસે આવી કહ્યું : “અરે રાજા, તે ‘કૃષ્ણ’ એવું નામ તો સાંભળ્યું હશે. એજ દેવકીનો આઠમો ગર્ભ. જન્મતાં વેંતજ વસુદેવ તેને ઉપાડી છૂપી રીતે લેઇને નંદની સ્ત્રી યશોદાની સોડમાં મૂકી આવ્યા. અરે તેજ કૃષ્ણે તમારા મોકલેલા પૂતના વગેરે ગદાસેનો સંહાર કર્યો; અને હાલમાંજ રાસક્રીડા વખતે આપલાતું રૂપ લેઇ આવેલા અરિષ્ટ રાક્ષસને પણ શોંગડાં ખેંચી મારી નાંખ્યો.”

નારદનાં વચન સાંભળીને કંસને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે યાદનોની સભામાં વસુદેવને તેમજ અન્ય યાદવોને ખૂબ ગાળો દઇ ઠપકો આપ્યો. પણ હવે શું કરે ? અંતે વિચાર કરીને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં સુધી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ બાળકો છે ત્યાં સુધીમાં મુશ્કેલ, ચાણૂર વગેરે મહામલ્લો સાથે યુદ્ધ કરાવી તેમનો ધાણુ કાઢી નાંખવો. આ રીતે મનમાં ગાંઠવાળી કંસે એ બંને બાઇઓને સમજાવી મથુરામાં લાવવા માટે અફૂર નામના યાદવને ગોકુળ તરફ મોકલ્યો.

રસ્તામાં જતાં અકૂરજી વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘ખરેખર, આજે મારો જન્મ સફળ થયો. આજ હું વિષ્ણુ ભગવાનના સુખારવિંદુ અવલોકન કરી મારાં નેત્રાને કૃતાર્થ કરીશ, તેમની વાણી સાંભળીને મારા કર્ણને પવિત્ર કરીશ, તેમને સ્પર્શ કરીને મારી જાતને સુખી કરીશ. જેના સ્વરૂપને બ્રહ્માદિ દેવો પણ યથાર્થ જાણી શકતા નથી તે પ્રભુ મારા અંગને આજ પાવન કરશે. ખરેખર હું ધન્ય છું !’

આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરતા અકૂરજી ગોરજ સમયે ગોકુળમાં આવી પહોંચ્યા. દૂરથી ગોપબાળકોના ટોળામાં આવતા શ્રીકૃષ્ણને જોઈ ‘હું અકૂર છું’ એમ ગદગદ કંઠે બોલી તે ભગવાનના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. ભગવાને પણ તેમને પ્રેમથી આલિંગન આપ્યું. પછી ઘેર પહોંચી નંદ યશોદા વગેરેને મળી તેઓએ આનંદથી બોજન કર્યું અને પછી પરસ્પર વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ખુશાલીના સમાચાર પરસ્પર પૂછાયા પછી અકૂરે ઘણીજ અનિચ્છાએ મથુરાના સમાચાર કહેવા માંડ્યા; તેમાં નારદના કહેવાથી કંસે વસુદેવને કેવો ઠપકો આપ્યો, દેવકીને કેટલો ત્રાસ આપ્યો, વૃદ્ધરાજ ઉચ્ચસેનને કેદખાનામાં નાંખી કેટકેટલું દુઃખ આપ્યું અને આપનો તે સર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું. અને દુષ્ટ કંસે પોતાને (અકૂરજીને) શા માટે ગોકુળમાં મોકલ્યા તે પણ પ્રસંગોપાત્ત તેમણે કહી નાંખ્યું. સંઘળું કહ્યા પછી તેમને અત્યંત ખેદ થયો.

પછી શ્રીકૃષ્ણે અકૂરજીને કહ્યું : “અકૂર, તમે શા માટે ચિંતા કરો છો ? હું અને રામ આવતી કાલે તમારી સાથેજ મથુરા આવીશું. અમારી સાથે બીજા વૃદ્ધ ગોપસોડા પણ બેટની સામગ્રીઓ લેઈને આવશે. પછી ત્રણ દિવસમાં કંસ અને તેના સલાહકારોનું નિકંદન થઈ જશે એમાં જરા પણ શંકા રાખવી નહિ. ”

x

x

x

બીજે દિવસે સંઘારમાં અકૂરની સાથે મથુરા તરફ પ્રમાણ કરવાને:

તત્પર થયેલા રામ-કૃષ્ણને જોઈ ગોપીજનો અત્યંત દુઃખી થઈ રહેત
કરવા લાગી: “અરે રે ! ગોવિન્દ મથુરામાં ગયા પછી પાછા ગોકુળમાં
આવનાર નથી, શી રીતે આવે ? ત્યાં નગરની વિલાસી સ્ત્રીઓની
મધુ-મધુરી વાણી સાંભળ્યા પછી આ ગામડાની ગોપીઓ તેમને સાંભરશે
નહિ ! સમસ્ત ગોકુળના પ્રાણુરૂપ કૃષ્ણને ખેંચી લેઈ ફર વિધિએ અમને
જીવતા છતાં મુડાં કરી નાંખ્યાં છે. અરે રે ! આ તો રથ હંકાયો;
ફૂર અફૂરે આપણને છેતર્યાં : શું એ આપણો પ્રેમ જાણતો નથી
કે અહીંથી શ્રીકૃષ્ણને ખેંચી જાય છે ? અને આ ગોવિન્દ પણ
નિર્દય થયા લાગે છે: તે આપણો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ! તેમને જતા
અટકાવીશું ? ના, ના. વડીલોના સમક્ષમાં એ તો અનુચિત કહેવાય !
અરે પણ આ વિરહાગ્નિથી બળી જઈએ છીએ તેની કોઈ દરકાર
રાખતું નથી ! કોઈ તેમને અટકાવતું પણ નથી ! ખરેખર આપણે તો
હવે મરી ગયાં ! મથુરાની નારીઓનાં ભાગ્ય આજ ખુલશે ! એમણે શાં
શાં પુણ્ય કર્યા હશે કે નયનમનોહર ગોવિન્દનાં દર્શન કરી તેઓ બડ-
ભાગી થશે ! અહીં કૃષ્ણના ગયા પછી તેમના પ્રેમની સાથે આપણાં
કંકણો પણ શિથિલ થઈ જશે ! અરે રે ! આ ફૂર હૃદયના અફૂરે
તો ઘોડા મારી મૂક્યા. આ અનાથ ગોપીઓ તરફ કોઈને દયા પણ
નથી આવતી ! ”

આ પ્રમાણે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને સંભારતી વિલાપ કરવા લાગી.
રામ, કૃષ્ણ અને અફૂર એક જગદ રથમાં બેસીને મધ્યાહ્ન સમયે
યમુના તટ પર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સ્નાનાદિ નિત્ય નિયમથી પરવારી
બોજન વગેરે કરી મથુરા તરફ પુનઃ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. સાંજ પડતા
પહેલાં તો તેઓ મથુરાની ભાગોળે આવી પહોંચ્યા. અહીં અફૂરે રામ-
કૃષ્ણને કહ્યું, “ કંસને શંકા ન આવે માટે તમે બંને પગે ચાલતા
નગરમાં જાઓ. વસુદેવને ત્યાં જતા નહિ. હું પાછળથી રથમાં બેસી
આવું છું. ”

અફૂરજીની સૂચના પ્રમાણે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે મથુરામાં પ્રવેશ

કર્યો. રાજમાર્ગ પર હાથીનાં અગ્ન્યાંની માફક આનંદ મસ્તીમાં ચાલતા આ બાઇએને જોઇ સૌ કોઇમાં નેત્રો શીતળ થતાં. એવામાં માર્ગની બાજુએ રંગબેરંગી વસ્ત્રો લેઈ જતા એક ધોખીને જોઈ તેની પાસેનાં સુંદર વસ્ત્રોની માગણી કરી. ને કંસનો ખાસ ધોખી હતો, તેથી અભિમાનથી તેણે બે ચાર ગાળો ચપોટી તેમને વસ્ત્રો આપવાની ના કહી. તેનાં કટુવચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે લપડાક મારી તેને જમીનપર નાંખ્યો. એને યમસદનમાં મોકલી દીધો. પછી બંને બાઇઓએ પોતાને મનગમતાં વસ્ત્રો પહેરી, માળીને ત્યાં જઈ ડુલની માળાઓથી સુશોભિત બની આગળ ચાલવા માંડ્યું. વળી, માર્ગમાં જતાં તેમણે હાથમાં ચંદનનો સુગંધિ કટોરો ધારણ કરી ચાલતી એક નવયૌવના કુખ્જ (બેડોળ સ્ત્રી)ને જોઈ. તેના તરફ મંદ સ્મિત કરી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: “અરે કમલપત્રાક્ષિ ! આ ચંદન કેને માટે લેઈ જાઓ છો ?” શ્રીકૃષ્ણનું મનોહર રૂપ જોઈ કુખ્જએ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું: “મહારાજ, કંસરાજને માટે આ ચંદન લેઈ જાઉં છું. બીજા કોઈના હાથે ધસેલું ચંદન રાગજી સ્વીકારતા નથી. તોપણ જો આપને એ જોઇતું હોય, તો હ્યો એ પ્રેમપૂર્વક આપને સમર્પણ કરું છું.” એમ કહી કુખ્જએ રામ-કૃષ્ણના શરીરપર ચંદનનો લેપ કર્યો. પછી શ્રી કૃષ્ણે તેને હડપચીથી પકડી પોતાના પગવડે તેના પગ દબાવી જરા ખેંચીને કુખ્જને સીધી સ્વરૂપવાન બનાવી. આથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ કુખ્જએ પોતાને ઘેર પધારવા માટે ભગવાનને ખૂબ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમણે જણાવ્યું. “ભદ્રે, અહીં જે કાર્ય માટે હું આવ્યો છું તે કાર્ય સમાપ્ત કરીને હું તારે ત્યાં આવીશ.”

પછી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ધનુઃશાલા તરફ ચાલ્યા. ત્યાં આવી તેમણે કંસનું મહાધનુષ પકડીને ખૂબ ચઢાવ્યું અને તડતડ અવાજ કરી તોડી નાંખ્યું. આ ટંકાર આખા મથુરામાં સંભળાયો. કંસે પણ રક્ષકો પાસેથી ધનુર્ભંગનો વૃતાંત સાંભળીને ચાણૂર, મુષ્ટિક વગેરે મલ્લોને રામ-કૃષ્ણનો વધ કરવા માટે આગ્રા આપી. વળી કુવલયાપીડ નામના હાથીને પણ અખાડાની બહાર ઉભો રખાવી તેના પગ તળે રામ-કૃષ્ણને

કચરાવી નાંખવાનો હુકમ માહુતોને આપ્યો. તે રાત્રે કંસને બચકર સ્વપ્નો આવ્યાં.

બીજો દિવસે અખાડામાં મલ્લકુસ્તી જોવા માટે પ્રેક્ષકોનાં ટોળે-ટોળાં ખડકાઇ ગયાં. રાજાઓ અને રાજકુટુંબનાં છાત્રસો ઉંચા માંચડાઓ ઉપર બેઠા. એક બાળુએ સ્ત્રીઓ માટે પણ ગોઠવણ કરેલી હતી. દેવકી પણ ‘આ અન્તકાળે પુત્રનું મુખ જોઈ લઉં’ એમ વિચાર કરી ત્યાં આવ્યાં હતાં. એક બાળુએ અકૂર અને વસુદેવ પણ બેઠા હતા. એવામાં સરણાઇઓ અને નોખતોનો અવાજ થયો, અને નેકી પોકારાતાં રાજા કંસ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. સૌથી ઉંચા માંચડા પર તેને માટે સિંહાસન ગોઠવેલું હતું ત્યાં જઇને તે બેઠો.

પછી અખાડાનું કાર્ય શરૂ થયું. ચાણૂર અને મુષ્ટિક ગર્વથી ખોંખારા કરી સાથળ પર હાથ ટોકવા લાગ્યા. એવામાં દરવાજા બહારથી પ્રચંડ કોલાહલ સંભળાયો. “એ શું ? એ શું ?” એમ સર્વ કોઈ પરસ્પર પૂછતા હતા એવામાં લોહીથી રંગાયેલા શરીરો વડે, રમતા રમતા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ અખાડામાં આવી પહોંચ્યા. કોઇકે બૂમ મારી કહ્યું: “કુતલયાપીડ હાથીને મારીને આ બે કુમારો અહીં આવી પહોંચ્યા છે !” શ્રીકૃષ્ણ રંગમંડપમાં બિત્ત બિત્ત લોકોને બિત્ત બિત્ત રૂપે દેખાય: વસુદેવ દેવકીને પોતાના બાળક રૂપે જણાયા, કંસ તથા મલ્લલોકોને કાળરૂપે જણાયા, અને ઇતર લોકોને સુંદર મનોહર ધનશ્યામ રૂપે ભાસ્યા.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ અખાડામાં ઉતર્યા, ત્યારે લોકોને આ સુકુ-માર કુમારો અને પેલા વજ્રકાય મલ્લો એ બેનું યુદ્ધ હાસ્યાસ્પદ લાગ્યું ! ક્યાં યૌવનમાં પ્રવેશ કરતા કોમળ રામ અને કૃષ્ણ, અને ક્યાં તારુણ્ય શિખરે પહોંચેલા વજ્રસમા મલ્લો ! આખરે શ્રીકૃષ્ણ અને ચાણૂરની જોડી બંધાઇ. શરૂઆતમાં જાતજાતના દાવપેચો રમી ભગવાને તેને થકવી નાંખ્યો, તેના બળનો ક્ષય થતો ગયો. પછી એકાએક તેને પકડી ઉંચે ફેરવી ભગવાને તેને જમીન પર એવા જોરથી પટક્યો કે તેના પ્રાણ

નીકળી ગયા. બળરામે પણ મુશ્કિલે માથામાં તથા છતીમાં લાત મારી છૂંદી નાંખ્યો. એક બીજી જોડી તોસલક નામના મલ્લ સાથે બંધાઈ અને તેણે પણ પ્રાણ ખોયો. આ જોષ બીજા મલ્લો તો હેમતાઈ ગયા અને અખાડામાંથી જીવ લેધને નાહા.

પછી કૃષ્ણે પોતાના ગોપમિત્રોને હાથે ખેંચી ખેંચીને બાળકીડા કરવા માંડી. આ સંધ્યું દૃશ્ય જોઈ કંસનો મિનનજ ઠેકાણે રહ્યો નહિ. તેણે જોરથી બરાડી નોકરોને હુકમ કર્યા: “આ પાપી નંદને ખેડીથી જકડો; વસુદેવને ગરદન મારો; અને મારી સમક્ષમાં ગમે તેમ બળડતા આ ગોવાળીઆઓને કેદ કરો.”

આ પ્રમાણે કંસ હુકમો છોડતો હતો એવામાં શ્રીકૃષ્ણ કંસના માંચડા પર કૂદ્યા અને તેના વાળ પકડી અખાડામાં નાંખ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ તેના ઉપર જ પડ્યા. આ જગદાધારના ભારથીજ કંસ ચગદાઈ ગયો અને તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. તેના મૃત શરીરને વાળથી ઝાલી અખાડામાં આમતેમ ધસડયું. એવામાં કંસનો ભાઈ સુભાલી ક્રોધથી રાતો પીજો થઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેની પણ કંસના જેવીજ દશા થઈ. આખા રંગમંડપમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો. દેવો આનંદમાં આવી વાદ્યો વગાડવા લાગ્યા. પછી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે દેવકી-વસુદેવના ચરણમાં મસ્તક મૂકી ક્ષમા ચાચી જણાવ્યું: “હે માતા, હે પિતા, ઉત્કટ ધ્રુવ છતાં પણ કારણવશાત્ આપનાં પવિત્ર દર્શન અમને મળી શક્યાં નહિ તે માટે અમને ખેદ થાય છે ! માતપિતાની પૂજાસેવા કર્યા વિનાનું જીવન અદુષ્ટ છે. હવે અમને ક્ષમા આપશો.” વસુદેવ અને દેવકીએ પુત્રોનાં ઓવારણાં લીધાં.

પછી શ્રીકૃષ્ણે વૃદ્ધ યાદવોને પ્રેમ અને નમ્રતાથી પ્રણામ કરી કંસની પત્ની, માતા વગેરેને આશ્વાસન આપ્યું, અને વૃદ્ધ ઉચ્ચેન રાજને કેદખાનામાંથી છોડાવી ગાદી પર બેસાડ્યા અને કહ્યું: “મહારાજ, અમે આપના દાસ છીએ, માટે નિઃશંકપણે આ સેવકોને આગ્રા કરો.

જોકે મયાતિના શાપથી આ વંશ રાજ્ય કરવાને લાયક નથી, તો પણ હું આપની સેવામાં છું ત્યાં સુધી દેવો પર પણ શાસન કરવાને આપ સમર્થ છો તો પછી આ પૃથ્વીના શા બાર છે ? ”

પછી સધળું રાજ્ય વ્યવસ્થિતપણે ચાલવા લાગ્યું.

ગુરુને ઘેર.

કેટલાક સમય પછી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ શિષ્ટાચારને માન આપીને અવંતીના પ્રખ્યાત આચાર્ય સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં અધ્યયન કરવા માટે ગયા. ત્યાં ગુરુની અત્યંત પ્રેમથી શુશ્રૂષા કરીને ચોસઠ દિવસમાં સધળી શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યાઓ શીખ્યા. પછી તેમણે ગુરુને ગુરુદક્ષિણા માટે વિજ્ઞાપના કરી. ઋષિએ આવા અલૌકિક શિષ્યો પાસેથી અલૌકિક ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પ્રભાસમાં સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા પોતાના પુત્રને લાવી આપવાની યાચના કરી. તરતજ સાંદીપનિ ગુરુને પ્રણામ કરીને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ સમુદ્ર પાસે આવ્યા અને ગુરુપુત્ર વિષે માગણી કરી. સમુદ્રદેવે બહાર આવી હાથ જોડી જણાવ્યું: “ મહારાજ ! સાંદીપનિ ઋષિના પુત્રનું મેં હરણ કર્યું નથી, પણ મારા જળમાં પંચજન નામનો એક દૈત્ય રહે છે તેણે એ બાળકનું અપહરણ કરેલું છે. ”

તરતજ તેમણે પાણીમાં પ્રવેશ કરી પંચજનને માર્યો. પછી શ્રીકૃષ્ણ તેનાં હાડકાંથી બનેલો પાંચજન્ય નામનો શંખ હાથમાં ધારણ કરીને બહાર નીકળ્યા. ત્યાંથી યમપુરીમાં જઈ વૈવસ્વત યમની પાસેથી દુઃખ પામતા બાળકને પાછો લીધો અને ગુરુની પાસે આવી સોંપ્યો. આ અલૌકિક ગુરુદક્ષિણાથી પ્રસન્ન થયેલા ગુરુની આશિષ લેઈને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પછા મથુરામાં આવી પહોંચ્યા.

કાલયવનનો સંહાર.

પોતાના જમાઇ કંસના મરણની વાત સાંભળીને મગધદેશનો રાજા જરાસંધ મોટું સૈન્ય લેઈને શ્રીકૃષ્ણનો સંહાર કરવા માટે મથુરામાં આવ્યો. તેણે મથુરાને ઘેરો ઘાલી પડાવ નાંખ્યો. પણ શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે થોડાક સૈનિકો સાથે રાખીને તેને હરાવી પાછો કાઢી મૂક્યો. આ રીતે જરાસંધ અહાર વખત મથુરાપર ચઢી આવ્યો અને અહારે વખત સખ્ત હાર ખાઈને તે પાછો ગયો.

x

x

x

x

x

એવામાં કાલયવન* નામનો એક મહોન્મત્ત રાજા યાદવો પર ચઢી આવ્યો. અનેક હાથી ઘોડા અને સૈનિકોથી ઉમરાતા લશ્કર વડે તેણે મથુરાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો: ‘શત્રુઓ તરફથી મથુરાને વારંવાર ઘેરો ઘાલવામાં આવે છે, તેથી હવે એવું એક નિર્ભય સ્થાન બનાવવું જોઈએ કે જ્યાં એસી સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે !’ આ રીતે વિચાર કરી તેમણે સમુદ્ર પાસે બાર યોજન જમીન માગી અને ત્યાં દ્વારકા નિર્માણ કરી. ત્યાં સર્વ યાદવો અને તેમની સ્ત્રીઓ તથા બાળબચ્ચાં અને સરસામાન વગેરેને પોતાની શક્તિથી

* કાલયવનના જન્મની કથા આ પ્રમાણે છે: ગાર્ગ્ય નામના માણસને તેના સાળાએ યાદવોના સમક્ષમાં મસ્કરીમાં કહ્યું: “ તું તો ષંઢ (નપુંસક) છે, તેથી તને પુત્ર નથી. ” આ સાંભળી સર્વ યાદવો હસ્યા. આથી તેણે ક્રોધમાં આવી બાર વર્ષ સુધી ઘોર તપશ્ચર્યા કરી ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યા અને પુત્રની માગણી કરી. ભગવાનના વરદાનથી તેને યાવની સ્ત્રીમાંથી કાલયવન નામનો કાળા રંગનો પુત્ર થયો. તે મોટા થતાં મહોન્મત્ત થઈ ગયો. તેણે એક વખતે નારદને પૂછ્યું: “ મહારાજ ! પૃથ્વીપર કયા કયા બળવાન રાજાઓ છે ? ” ત્યારે નારદે કહ્યું: “ પૃથ્વી પર યાદવોજ અત્યંત બળવાન છે. ” તેથી તેણે મથુરાપર સ્વારી કરી.

મૂકી મથુરા ઉજ્જડ જેવું બનાવ્યું. પછી પોતે નિઃશસ્ત્ર થઈને મથુરાનો દરવાજો ઉઘાડી ચાલવા માંડ્યું. કાલયવન પણ દૂર યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેમની પાછળ દોડ્યો. ખૂબ દૂર નીકળી ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણ એક જીર્ણ ગુફામાં પેસી ગયા અને તેમની પાછળ કાલયવન પણ પેડો. પરંતુ ગુફામાં તો સોડ તાણીને સૂતેલા એક માણસને તેણે શ્રીકૃષ્ણ ધારી લાત મારી. આથી તે માણસ જાગ્યો અને ખેડો થઈ ક્રોધથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો. તરતજ તેના શરીરમાંથી અગ્નિની જ્વાળા પ્રકટ થઈ અને તેના વડે કાલયવન બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. પછી પેલા માણસે પાસે ઉભેલા ભગવાનને પૂછ્યું: “આપ કોણ?” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો: “ચંદ્રવંશીય યાદવોના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ વસુદેવનો હું પુત્ર છું.” આ શબ્દો સાંભળી તેને વૃદ્ધ ગર્ગઃપિના વચનનું સ્મરણ થયું, તેથી તે ભગવાનને નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યો: “ભગવન! હું મુચકુન્દ રાજા છું. પૂર્વે દેવદાનવોના યુદ્ધમાં અસુરોને હરાવી હું અત્યંત થાકી ગયો હતો તેથી મેં દેવતાઓ પાસેથી નિદ્રાનું વરદાન માગી લીધું હતું. તેથી પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ મને કહ્યું: ‘રાજન! તમે ઘણા કાળ સુધી સુખે નિદ્રા ભોગવો. જે કોઈ તમને ઉંચમાંથી જગાડશે તે તમારા નેત્રના અગ્નિથી બળીને ભસ્મ થશે.’ વળી ગર્ગઃપિએ પણ મને કહ્યું હતું કે અઠ્ઠાવીસમા યુગમાં દ્વાપરના અંત ભાગમાં યાદવકુળમાં ભગવાન વિષ્ણુનો અવતાર થશે. તે પ્રમાણે આજ આપ મારા પર કૃપા કરી અહીં પધાર્યા છો, એમાં મને જરા પણ સંદેહ નથી.

અહમત્યન્તવિષયી મોહિતસ્તથ માયયા ।

મમત્વગર્વગતન્તિ ॥ અમામિ પરમેશ્વર ॥

હે પ્રભો ! હું આપની માયાથી મોહિત થઈ વિષયોમાં રચ્યો પચ્યો રહેલો છું. હે પરમેશ્વર ! સ્વાર્થના અભિમાન રૂપી ખાડામાં હું સડ્યા કઈ છું.”

આ પ્રમાણે મુચકુન્દ રાજાની સ્તુતિ સાંભળીને ભગવાન પ્રસન્ન થયા. તેમણે કહ્યું: “રાજન ! મારી કૃપાથી તમે દિવ્યલોકમાં જાઓ

અને ત્યાં દિવ્ય ભોગો ભોગવો. ત્યાર પછી તમે મોક્ષ પામશો. ”

આ રીતે પ્રસન્ન થયેલા મુચ્ચકુન્દ રાજા ભગવાનને પ્રણામ કરી ચુક્યાની બહાર નીકળી જોવા લાગ્યા તો તેમને ચોતરફ વેંતીયાં માણસો દેખાયાં. તે પરથી કળિયુગ આવી લાગ્યો છે એમ જાણીને તેઓ તપ કરવા માટે ગન્ધમાદન પર્વત પર નરનારાયણના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા.

બલરામ વૃન્દાવનમાં

યાદવો સર્વ રીતે નિર્ભય અને દારકામાં રાજ્ય કરતા હતા. એવામાં બલરામને પોતાના પૂર્વપરિચિત વૃન્દાવનમાં જવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેઓ ગોકુળમાં આવી સર્વ ગોપ ગોપીઓને મળ્યા અને પ્રેમથી વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. પરસ્પરના સમાચારની આપ લે થયા પછી કેટલીક ગોપીઓએ મહેણાં મારી કરવા માંડયું: “ કેમ બલરામ, નગરની સ્ત્રીઓના પ્રિય અનેકા તમારા માઇ સુખ્યેનમાં તો છે ને ? એમને અહીંના વાર્તાલાપ, રાસક્રીડા, સંગીત સાંભરે છે ? વૃદ્ધ યશોદા માતાને મળવા કદી પણ એ આવશે કે ? અરે, પણ એ વાતજ શા માટે સંભારવી જોઈએ ? બીજી જ વાતો કરો. એ જૂઠો છે, કૃતદ્ધ છે ! એને માટે અમે શું શું નથી કર્યું ? એની ખાતર અમે પિતાનો ત્યાગ કર્યો, માતાનો ત્યાગ કર્યો, ભાઈઓનો ત્યાગ કર્યો, પુત્રોનો ત્યાગ કર્યો, અરે ભત્રીનો પણ ત્યાગ કર્યો ! બલદેવજી, શું કૃષ્ણ કદી પણ અહીં આવવાની વાત કહાડે છે ખરા ? સાચે સાચું હોય તે કહેજો હો. અમને તો લાગે છે કે કૃષ્ણ કદી પણ અમને મળશે નહિ ! હાય ! કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! ”

બલરામે આ પ્રેમાળ ગોપીઓને આશ્વાસન આપી શાંત પાડી અને શ્રી કૃષ્ણનો સંદેશો તેમને કહ્યો. થોડા દિવસ સુધી બલરામ ત્યાં રહ્યા.

એક દિવસે બલરામને વૃન્દાવનમાં ફરતાં ફરતાં મદિરાનો ગન્ધ આવ-

વાથી પહેલાંની માફક મદિરાપાનની ઇચ્છા થઇ આવી. તેની શોધ કરતાં એક કદમ્બના વૃક્ષ પાસેથી પડતી મધુધારા જોઇ તેઓ ખુબ આનંદિત થયા. તેમણે ગોપ અને ગોપીઓ સાથે જોખે જોખે મધુ પીવા માંડ્યું. આ રીતે અત્યંત શ્રમ અને તાપથી થાકેલા બલરામે યમુનાને આહ્વાન કર્યું: “ યમુના, અહીં આવ, મારે સ્નાન કરવું છે. ” આ પ્રમાણે વારંવાર બોલાવ્યા છતાં યમુના ન આવી ત્યારે ક્રોધથી રાતા પીળા થઇ જઈ તેમણે હાથમાં પોતાનું હળ લીધું અને જોરથી યમુનાના પ્રવાહને પોતાના તરફ ખેંચ્યો. આ રીતે બયબીત થયેલી હોય તેમ યમુના ઇંદાવનમાં વહેવા લાગી !

આ પ્રમાણે બે માસ સુધી ગોકુળમાં રહીને પછી બલરામ દ્વારકામાં પાછા આવ્યા, અને રૈવતરાગ્નની પુત્રી રેવતી સાથે લગ્ન કર્યું*

રુકિમણી

વિદર્ભદેશમાં કુંડિનપુર નગરમાં બીષ્મક નામે રાજા રહેતો હતો. તેને રુકિમણી નામે રૂપવતી કન્યા હતી. તેનું મન શ્રી કૃષ્ણ સાથે પરણવાનું હતું, પરંતુ જરાસંધની સૂચનાથી બીષ્મક રાજાએ પોતાની પુત્રીને શિશુપાલને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને તે પ્રમાણે જરાસંધ વગેરે સઘળા રાજાઓ આ વિવાહ પ્રસંગને માટે કુંડિનપુરમાં આવ્યા. રુકિમણીની ઇચ્છાને માન આપીને શ્રીકૃષ્ણ પણ અગ્રદેવજી તથા બીજા યાદવોને સાથે લેઈને ત્યાં આવ્યા હતા.

પછી વિવાહને દિવસે કુળના રિવાજ મુજબ રુકિમણી નગરદેવીનું પૂજન કરવા માટે દાસીઓ સાથે દેવીના મંદિરમાં આવ્યાં. આ વખતે સૌના દેખતાં શ્રી કૃષ્ણે રુકિમણીનું હરણ કરી તેમને રથમાં બેસાડી રથ

* રેવતીના વિવાહની વાત ઉપર આવી ગઇ છે. જુઓ કથા ૧૪ મી: રેવતી-ઉપાખ્યાન.

હાંકી મૂક્યો. અળદેવજી બીજા યાદવોને લેઇને રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરવા પાછળ રહ્યા.

ન્યારે નગરમાં રુકિમણીના અપહરણની ખબર પડી, ત્યારે શિશુપાલ, જરાસંધ, દન્તવક્ત્ર વગેરે મહારથીઓ પોતપોતાનાં સૈન્યો લેઇને શ્રી કૃષ્ણની પાછળ દોડ્યા, પરંતુ તે બધાને બલરામે હરાવી નસાડ્યા. વળી રુકમી નામે રુકિમણીનો ભાઇ હતો તે કૃષ્ણની પાછળ દોડ્યો. તેને પોતાના તરફ આવતો જોઈ ભગવાને પોતાનો રથ ધીમે કર્યો. ને પાસે આવતાંજ શ્રી કૃષ્ણને ગાળો દેવા લાગ્યો, પણ ભગવાને તેને જલદીથી હરાવી મારી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. એવામાં પ્રેમાળ રુકિમણીએ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી: “ભગવન્! મારે આ એકજ ભાઇ છે, તેને મારો નહિ; આટલી બ્રાતૃભિક્ષા મને આપો.” રુકિમણીની માગણીથી ભગવાને રુકમીને માર્યા વિના છોડી દીધો. તેથી રુકમીએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે કુંડિનપુરમાં નહિ પેસતાં ભોજકટ નામનું નવું શહેર વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાનો મુકામ કર્યો.

પછી શ્રી કૃષ્ણે દ્વારકામાં આવીને રાક્ષસવિધિઃ પ્રમાણે રુકિણી સાથે લગ્ન કર્યું.

કાલાન્તરે રુકિમણીને મદન (કામદેવ)ના અંશરૂપ પ્રદ્યુમ્ન નામે પુત્ર થયો. ‘એ મને મારશે’ એવી બ્હીકથી શંખર નામના રાક્ષસે છઠ્ઠે દિવસે સુવાવડના ઓરડામાંથી તે બાળકનું અપહરણ કરી સમુદ્રમાં નાખી દીધો.

ઃ ધર્મશાસ્ત્રમાં આદ્ય પ્રકરના વિવાહ માનેલા છે:

બ્રાહ્મો દૈવસ્તથૈવાર્ષઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાઽસુરઃ ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસઞ્ચૈવ પૈશાચઞ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥ મનુ ૦ ૬ । ૨૧ ॥

અર્થાત્ બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ. તેમાં લગાઇ કરી બલાત્કારથી અથવા કપટથી કન્યાનું હરણ કરી સંયોગ કરવો તે રાક્ષસ વિવાહ કહેવાય છે. [વિશેષ માટે જુઓ મનુસ્મૃતિ (અધ્યા ૦ ૩) અથવા યાજ્ઞવલ્કય (આચાર ૦ ૫૮-૬૧.)]

ત્યાં એક મહામત્સ્ય તેને ગળી ગયો. જ્યારે માછી લોકોએ સમુદ્રમાં જળ નાંખી, ત્યારે ખીજાં માછલાંએ સાથે પેલો મત્સ્ય પણ પકડાયો. એ મોટા અને સુંદર મત્સ્ય હોવાથી માછીઓએ શંખરાસુરને તે ભેટ તરીકે આપ્યો. શંખરે તેને રસોષ્ઠ્યાઓના ઉપરી તરીકે નીમેલી માયાવતી નામની સ્ત્રીને સોંપ્યો. માયાવતીએ મત્સ્યને ચીરતાં તેના પેટમાંથી મદનના જેવો સ્વરૂપવાન બાળક જોયો. એવામાં નારદનકષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે માયાવતીને અથેતિ સંધ્યો ઇતિદાસ કહ્યો, તેથી માયાવતી તે બાળકને પ્રેમપૂર્વક ઉછેરવા લાગી. જ્યારે તે ઉમ્મર-લાયક થયો, ત્યારે તેને વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ કરી માયાવતી તેના તરફ પ્રેમ દર્શાવવા લાગી, તેથી એક વખતે પ્રધુમ્ને કહ્યું: “અરે, તમે મારી મા તરીકે મટીને પત્નીના જેવો પ્રેમ શા માટે દર્શાવો છો?” તેના ઉત્તરમાં માયાવતીએ કહ્યું: “તમે મારા પુત્ર નથી, પણ પ્રાણુવલ્લભ પતિ છો. તમે વિષ્ણુરૂપ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર છો. આ શંખરાસુરે તમને બાલ્યાવસ્થામાંજ આણી સમુદ્રમાં નાંખ્યા હતા. ત્યાં જો મત્સ્ય તમને ગળી ગયો હતો તેજ જાગમાં પકડાતાં અહીં લાવવામાં આવ્યો અને તેનું પેટ ચીરતાં મારા સદ્ભાગ્યે તમે તેમાંથી નીકળ્યા હતા. આ શંખરાસુર તો તમારો શત્રુ છે. તેને મારો અને પુત્રમુખ જોવાને અત્યંત ઉત્સુક થયેલાં તમારાં માતાને દર્શનસુખ આપો.

આ સંધ્યો વૃત્તાંત સાંભળીને પ્રધુમ્નને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તેમણે શંખરાસુરને યુદ્ધ કરવા માટે આહ્વાન આપ્યું. માયાવતીએ સંધળી આસુરી માયાઓ પ્રધુમ્નને શીખવાડીજ હતી, તેથી તેમણે શંખરને અને તેના સંધળા સૈન્યને હરાવ્યું. આખરે શંખર મરાયો.

પછી માયાવતીને સાથે લેઈ પ્રધુમ્ન દ્વારાકામાં આવ્યા. તેમને જોઈ દ્વારકાના લોકો તથા ભગવાનની સ્ત્રીઓ ‘આ કૃષ્ણ છે કે શું?’ એમ ભ્રમમાં પડી. રુકિમણી પણ તેમને જોઈને વિચારમાં પડ્યાં: ‘ખરેખર, જો સ્ત્રીને આવો પુત્ર હશે તેને ધન્ય છે! જો મારો પ્રધુમ્ન જીવે! હોત તો તે પણ આવો જ અને આટલો જ હોત! પણ ના, ના,

એને જોધને મારા અતઃકરણમાં પ્રેમ ઉભરાય છે તેથી એ મારો પુત્રજ હશે, અને તેની આકૃતિ પણ એમજ કહી આપે છે ।” એવામાં શ્રી કૃષ્ણ અને નારદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે રુકિમણીને આશ્વાસન આપી કહ્યું: “ દેવી ! એ આપનોજ પુત્ર છે. જે શમ્બરાસુર તેને ઉપાડી ગયો હતો તેનો વધ કરીને પ્રદ્યુમ્ન પાછો આવી પહોંચ્યો છે. આ માયાવતી એની સ્ત્રી છે. પૂર્વે ભગવાન શંકરના કોપથી કામદેવનો નાશ થયો ત્યારે તેના પુનર્જન્મની રાહ જોતી રતિ માયાવતી રૂપે શંખરને ત્યાં રહી હતી. એ જ કામદેવ આજે પ્રદ્યુમ્ન રૂપે અવતર્યો છે, તેથી આ તેમની સ્ત્રી રતિ છે. ”

આ વૃત્તાંત સાંભળીને દ્વારકામાં સૌને આનંદ થયો. રુકિમણીનો ભાઈ રુકમી જે ભોજકટ નામે નગર વસાવી રહેતો હતો તેણે પોતાની પુત્રીનો સ્વયંવર કર્યો. પ્રદ્યુમ્ન પણ સ્વયંવરમાં ગયા અને તેની પુત્રીનું અપહરણ કરી લાવ્યા. તે સ્ત્રીથી તેમને અનિરુદ્ધ નામનો પુત્ર થયો. અનિરુદ્ધે પણ રુકમીની પૌત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવ વગેરે યાદવો ભોજકટમાં ગયા હતા. નિયમ પ્રમાણે વિવાહવિધિ સંપૂર્ણ થયા પછી કલિંગદેશના રાજાએ રુકમીને કહ્યું: “ આ બલરામને દૂત રમતાં આવડતું નથી, પણ તેને દૂત રમવાનો બહુ શોખ છે. તો પછી તેને રમતમાં શામાટે આપણે ન હરાવીએ ? ” રુકમીએ પણ તેમાં અનુમોદન આપ્યું.

તેથી સભામાં પાસાની રમત શરૂ થઈ. પહેલી વાર બલરામ એક હજાર મહોર હારી ગયા. બીજી વાર બીજી હજાર મહોરોની હોડ બકયા અને તે પણ હારી ગયા. ત્રીજી વાર દશહજાર મહોર પણ હારી ગયા. આથી કલિંગરાજ હા હા કરી મોટેથી હસી દાંત દેખાડવા લાગ્યો. રુકમી પણ મોટેથી બોલી ઉઠ્યો: “ આ બલરામને દૂત રમતાં આવડતું નથી. તે વારંવાર હારી જાય છે, છતાં નાહકનો તે પોતાને ‘અક્ષ-ક્રવિદ્’ (પાસાની રમત જાણનાર) માને છે. ”

આ સાંભળી બલરામનો પિત્તો હાથમાં રહ્યો નહિ. છતાં પણ હારેલા તેથી શું કરે? ‘હાર્યો જુગારી બહુ રમે’ એ નિયમ પ્રમાણે તેમણે એક કરોડ મહોર હોડમાં મૂકી. પછી રુકમીએ પાસા નાંખ્યા, પણ આ વખતે બલરામ જિત્યા. તેથી ‘હું જિત્યો’ એમ બલરામ મોટેથી બોલી ઉઠ્યા. પણ રુકમીએ ખૂબ મારી કહ્યું: “અરે બલરામ! શામાટે જૂઠું બોલો છો? જુઓ હું જ જિત્યો છું.” પરંતુ એવામાં આકાશ-વાણી સંભળાઈ કે—

જિતં બલેન ધર્મેણ રુક્મિણો ભાષિતં મૃષા ।

‘ધર્મ પ્રમાણે બલરામ જિત્યા છે, અને રુકમી જૂઠું બોલે છે.’

આ શબ્દો સાંભળતાંજ બલરામની આંખો લાવચોળ થઇ ગઇ. તરતજ તેમણે સોનાના પાસા વડે રુકમીને ત્યાં ને ત્યાંજ ઠાર કર્યો અને કલિંગરાજના દાંત ભાગી નાંખ્યા. વળી સભામંડપનો એક સ્તંભ ખેંચી કાઢી તેમણે ખીજ રાજ્યોને પણ યમસદનમાં પહોંચતા કર્યો.

ઘૂતે નળ, યુધિષ્ઠિર વિગેરે અનેક રાજ્યોને ખુવાર કર્યા છે એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છેજ.

નરકાસુર-વધ અને પારિજાત-વૃત્તાંત.

એક વખતે ઇંદ્રરાજ્યએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પાસે આતી પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજ્ય નરકાસુરનાં દુષ્ટ કામોની વાત કરી અને તેના વધ માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. તદનુસાર ભગવાન સત્યભામાને સાથે લેઇ ગરુડ પર બેસી પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં આવી તેમણે નરકાસુર અને તેના સૈન્યનો સંહાર કર્યો. પછી દેવમાતા અદિતિનાં જે કુંડલો નરકાસુર લેઇ આવ્યો હતો તે હાથમાં લેઇને પૃથ્વી ભગવાન પાસે આવી કહેવા લાગી: “ભગવન્! પૂર્વે વરાહરૂપે આપે મારો ઉદ્ધાર કર્યો હતો ત્યારે આપના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલો આ પુત્ર હતો, અને આપેજ આજ

તેનો સંહાર કર્યો છે. ભગવન્ ! આ કુંડલો લેઇને એની સંતતિનું રક્ષણ કરો. ” પૃથ્વીની પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાને નરકાસુરના મહેલમાંથી કીમતી રત્નો અને જવાહીર, ૧૬૧૦૦ કન્યાઓ, ૬૦૦૦૦ ચાર હંતુશળવાળા હાથીઓ, ૨૧ કરોડ પાણીદાર શ્રેણીઓ વગેરે નરકાસુરના નોકરો સાથેજ દારકા તરફ રવાના કર્યા. પછી પોતે સત્યભામા સાથે ગરુડપર એસીને અદિતિનાં કુંડલો પાછાં આપવા સ્વર્ગ તરફ સીધાવ્યા.

સ્વર્ગમાં આવીને ભગવાને શંખધ્વનિ કર્યો. તે સાંભળી સર્વે દેવો પૂજપાત્રો લેઇને ભગવાનની સેવામાં હાજર થયા. પછી તેમની પૂજા અર્ચા સ્વીકારીને ભગવાન અદિતિના આવાસમાં ગયા અને ત્યાં નરકાસુરના વધની યાત જણાવી તેમનાં કુંડલ તેમને પાછાં સોંપ્યાં. પછી દેવતાઓ સાથે ઈદ્રરાજ્યે તેમની પૂજા કરી.

પછી શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામા સાથે નંદનવનમાં ફરવા લાગ્યા. ત્યાં સોનેરી છાલવાળા સુગંધિ પારિગ્ગત વૃક્ષને જોઇ સત્યભામાએ ભગવાનને કહ્યું: “ ભગવન્ ! આ પારિગ્ગત વૃક્ષ આપણે દારકામાં કેમ ના લેઈ જઈએ ? તમે હંમેશાં મને કહ્યા કરો છો કે ભામા, તું મને રુકિમણી ને જન્મવતી કરતાં પણ વધારે પ્રિય છે. માટે જો એ વાત સત્ય હોય, અને માત્ર ખુશામત ન હોય, તો આ દેવવૃક્ષ અહીંથી લેઈ જઈ મારા આવાસ આગળ ઉગાડવું. એની ખુશખોદાર મંજરી વાળની લટમાં ધાલી મારી શોકયોની વચ્ચે હું કેવી શોભીશ ! ”

સત્યભામાનો આગ્રહ જાણી ભગવાને પારિગ્ગત વૃક્ષ ઉખાડવાની ઇચ્છા કરી. પણ નન્દનવનના રક્ષકોએ શચી(ઈદ્રાણી)ની રજા વિના વૃક્ષ તોડવા દેવાની ના કહી. તેને નહિ ગણકારતાં ભગવાને તો પારિગ્ગત ઉખાડીને ગરુડ ઉપર મૂક્યું. ત્યારે ક્રુદ્ધ થયેલાં સત્યભામાએ માળીને કહ્યું: “ અહ્યા, શચી તે કોણ અને ઈદ્રિ તે વળી કોણ ? સમુદ્રમંથન વખતે હિપ્પન થયેલા પારિગ્ગત ઉપર સૌનો સરખો હક્ક છે. પોતાના ધણીના અળથી ગર્વિત થયેલી શચી પારિગ્ગત તોડવાની મના કરે છે, તેમ હું સત્યભામા તેનું હરણ કરાવું છું. જ શચીને કહે કે જો તું ઈદ્રની માનીતી

હોય અને તારો ધણી તારા હાથમાં હોય તો મારા ધણીને પારિજાત લેઈ જતો અટકાવે. ”

આ ગર્વનાં વચનો રક્ષકોએ શચી પાસે આવી કહ્યાં, તેથી ઉત્તેજિત થઈ તેણે ઇંદ્રને યુદ્ધ કરવા માટે ઉશ્કેર્યો. ઇંદ્ર પણ ક્રોધથી ભગવાનને અટકાવવા માટે શસ્ત્રો લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાંજ ભગવાને શંખધ્વનિ કર્યો, એટલે સર્વે દેવોએ ત્યાં આવી શસ્ત્રાસ્ત્રો ફેંકવા માંડ્યાં. ભગવાને રમતમાં તે સર્વનો નાશ કર્યો. તેથી ઇંદ્રે તેમના પર ત્રજ ફેંક્યું. ભગવાને તે હાથમાં પકડી લેઈ કહ્યું: “ દેવરાજ, ઉભો રહે, ઉભો રહે. ” પણ ઇંદ્ર તો પલાયન કરવા જ લાગ્યો. સત્યભામાએ ટોળમાં કહ્યું: “ ત્રૈલોક્યેશ્વર, શચીનો ધણી પલાયન કરે એ હીક નહિ ! પારિજાતનાં પુષ્પની માળા પહેરીને શચી તમારી પાસે આવશે ત્યારે શું કહેશે ? માટે દેવરાજ, પલાયન કરશો નહિ. હ્યો આ પારિજાત. મારે કાંઈ પારિજાતનું કામ નથી. મને સ્વર્ગમાં આવેલીને પતિગવિતા શચીએ માન આપી સત્કારી નહિ માટે આ કળઓ કરવો પડ્યો છે. આ રહું તમારું પારિજાત. ”

સત્યભામાનાં વચનો સાંભળી ઇંદ્ર પાછો ફર્યો અને ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો: “ ભગવન્ ! એ પારિજાત આપ દ્વારકામાં લેઈ જાઓ. જ્યારે આપ મૃત્યુલોકનો ત્યાગ કરશો ત્યારે તેને પાછું સ્વર્ગમાં લાવીશું. ”

આ રીતે ઇંદ્રની પ્રાર્થનાથી ભગવાને દ્વારકામાં આવી સત્યભામાના આવાસ આગળના યાગમાં પારિજાતને રોપ્યું. પછી એક દિવસે શુભ મૂર્હતે, નરકાસુરને ત્યાંથી આણેલી ૧૬૧૦૦ કન્યાઓ સાથે ભગવાને લગ્ન કર્યા અને તેટલાં જ રૂપ ધારણ કરીને, તેઓ તેમના આવાસમાં રહેવા લાગ્યા.

ઉપાહરણ

શોણિતપુરના રાજા બાણને ઉપા નામે એક પુત્રી હતી. તેને શંકર પાર્વતીનો પ્રેમ જોઈને પોતાને પણ પ્રેમાળ ભર્તા મળે એમ ઇચ્છા થઈ. તેના અંતરનો અભિલાષ જાણનાર પાર્વતીએ તેને આશ્વાસન આપી કહ્યું: “ રાજપુત્રી, ચિંતા કરીશ નહિ, થોડા વખતમાં તને પણ પતિસુખ પ્રાપ્ત થશે. વૈશાખ શુદ્ધ બારશની રાત્રે તું જે પુરુષને સ્વપ્નમાં જુએ તે તારો ભર્તા થશે.

પાર્વતીના કથન પ્રમાણે વૈશાખ શુદ્ધ બારશની રાત્રે સ્વપ્નમાં ઉપાએ એક પ્રેમાળ સુંદર પુરુષને જોયો. પરંતુ જાગતાં જ તે પ્રેમાવેશમાં બોલવા લાગી: “ ક્યાં ગયા ? ” તે વખતે પાસે સૂતેલી પ્રધાનપુત્રી ચિત્રલેખા તેને પૂછવા લાગી, “ અલિ ઉપા, તું કોને શોધે છે ? ” તેના ઉત્તરમાં ઉપાએ પોતાના સ્વપ્નનો આખો વૃત્તાંત માંડીને કહ્યો, અને તે પુરુષને શી રીતે મેળવવો એ પણ પૂછ્યું.

ચિત્રલેખા ચિત્રકાર્યમાં સિદ્ધહસ્ત હતી. તેણે પાટીયા પર દેવો, દૈત્યો, ગન્ધર્વો, મનુષ્યોમાંના મુખ્ય મુખ્ય લોકોનાં ચિત્રો દોર્યાં. પરંતુ ઉપાની દૃષ્ટિ તો દેવતાઓ વગેરે પર ન ચોંટતાં મનુષ્યો પર જ ચોંટી. તેથી ચિત્રલેખાએ મનુષ્યોનાં જ ચિત્રો ચીતરવા માંડ્યાં. આખરે અન્ધક-વૃષ્ણિકુળમાં બલરામ અને શ્રાકૃષ્ણના આકારો ચીતર્યાં. તે જોતાં જ ઉપાને જરા શરમ આવી. પછી પ્રદ્યુમ્નનું ચિત્ર જોતાં જ તે લાજ કાઢી નીચું જોઈ રહી. ત્યારબાદ પ્રદ્યુમ્નપુત્ર અનિરુદ્ધનું ચિત્ર જોતાં લજ્જાનો ત્યાગ કરી “ હા, એજ; હા, એજ ” એમ બોલી ઉઠી. પછી ઉપાને આશ્વાસન આપી ચિત્રલેખા યોગમાર્ગે દ્વારકામાં ગઈ, અને ત્યાંથી ખાટલામાં સૂતેલા અનિરુદ્ધને ઉપાડી લાવી ઉપાના આવાસમાં મૂક્યો. ત્યાં જગ્યા પછી અનિરુદ્ધને ઉપાએ પોતાની પ્રેમકહાણી કહી અને તેઓ ગાંધર્વ વિવાહથી પરણ્યાં. પણ આ કૌતુકવાળી વાત જાની રહે ખરી કે ? થોડાજ દિવસમાં કન્યાના રૂપમાં ફેરફાર થતો જોઈ

રક્ષકોએ તપાસ કરી અને અતે રાખને ખચર આપી કે કન્યાન્ત:પુરમાં કોઇક પુરુષ ભરાયો છે.

પૂર્વે, ભગવાન શંકરની પાસેથી વરદાન મેળવી આણે હજાર હાથ કર્યા હતા; પણ યુદ્ધ વિના એટલા બધા હાથને શું કરવું એમ તેના મનમાં એળ થતી હતી. તેથી તેણે ફરીથી શંકરની પ્રાર્થના કરી કહ્યું: “ ભગવન્ ! યુદ્ધ વિના આ હજાર હાથ કટાર્થ જાય છે ! તે કેવળ ભારરૂપ છે. માટે એ આહુતો ઉપયોગ કરવાનો આવે એવું એકાદ યુદ્ધ થાય તો ઠીક. ” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શંકરે કહ્યું: “ રાજન્ ! જો એમ ઇચ્છા હશે, તો જરૂર યુદ્ધ મળશે. જ્યારે તમારા રથની ધ્વજ ભાંગી નીચે પડે ત્યારે જાણજો કે થોડાજ વખતમાં ઘેર સંગ્રામ થવાનો છે. ” આ વરદાન લેધને આણુ ખુશી થતો ઘેર આવ્યો, અને આવતાંજ તેણે પોતાની ધ્વજ ભાંગી પડેલી જોઇ. તેથી તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

એવામાં કન્યાન્ત:પુરની ખચરો રક્ષકોએ આણુને કહી. તેથી આણે આવાસને ઘેરો ઘાલી અનિરુદ્ધને પકડવા માટે એક લશ્કર મોકલ્યું, પણ અનિરુદ્ધે લોઢાની ભોગળ વડે તે સૈન્યનો ઘાણુ કાઢી નાંખ્યો. તેથી આણુ જાતે ત્યાં આવ્યો, અને તે પણ હાર્યો. તેથી મંત્રીઓની સલાહ લેઇ આણે તેને આસુરીમાયાથી બાંધી કેદમાં નાંખ્યો.

હારકામાં પણ અનિરુદ્ધના એકાએક લુપ્ત થયાના સમાચાર વીજળીની માફક ફેલાયા. બિન્ન બિન્ન લોકો બિન્ન બિન્ન અનુમાનો કરવા લાગ્યા. એવામાં નારદ ઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે અનિરુદ્ધની અથેતિ સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તે સાંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બલરામ તથા પ્રદ્યુમ્નને સાથે લેઇ શોણિતપુર ઉપર કૂચ કરી. ત્યાં આવી પ્રથમ દ્વારરક્ષકોનો સંહાર કર્યો. તેથી યાદવો અને દાનવો વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ થયું. આણુના સૈન્યમાં ભગવાન શંકર જાતેજ યુદ્ધ કરતા હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમના પર જુગ્મભણ્ણાત્ર નાંખી તેમને જેર કર્યા અને કાર્તિકસ્વામીને પણ હરાવ્યા. પછી નન્દીશ્વર જેનો સારથિ છે એવા

રથમાં બેસીને બાણુ શ્રીકૃષ્ણના સામે આવ્યો. ભગવાનનાં બાણુને તે વચમાંથીજ છેદી નાંખતો. આખરે ભગવાને તેના પર સુદર્શન ચક્ર છોડ્યું જેથી બાણુના લગભગ સધળાજ બાહુ કપાઈ ગયા. એટલે ભગવાન શંકર શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા: “ પ્રભો ! પ્રસન્ન થાઓ. બાણુને મેં અભયવચન આપેલું છે, માટે મારું વચન મિથ્યા થવું ન જોઈએ. ” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: “ ભગવન ! તમે જેને વરદાન આપેલું છે તેને મેંજ આપ્યું એમ સમજી લ્યો. માટે હું બાણુને મારનાર નથી.

योऽहं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ।

अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः ॥

જે હું છું તેજ તમે છો, અને દેવ, દાનવ, મનુષ્યોવાળું સમગ્ર જગત્ પણ તેજ છે. માત્ર અવિદ્યાથી મોહિત થયેલા લોકોજ ભિન્નતા જુએ છે. ”

આ રીતે લઢાઇનો અંત આવ્યો, અને ઉષા તથા અનિરુદ્ધનાં લગ્ન ઉલટભેર ઉજવાયાં. પછી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સધળો પરિવાર લેઇને પાછા દ્વારકામાં આવ્યા.

મિથ્યા વાસુદેવ

વારાણસીમાં પૌંડ્રક વાસુદેવ નામનો એક રાજા રહેતો હતો. તેની આજીવ્યાજીવના ખુશામતીયાઓએ તેને ચઢાવી કહ્યું કે ‘ વિષ્ણુનો અવતાર તો તમે છો, માટે તમે સાચા વાસુદેવ, અને કૃષ્ણ તો મિથ્યા વાસુદેવ છે. ’ આથી કુલાઇ જઇ તેણે શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ વગેરે વિષ્ણુચિહ્નો ધારણ કરવા માંડ્યાં. પૌંડ્રક એટલેથીજ અટક્યો નહિ, પણ તેણે દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પાસે એક દૂત મોકલી સદેશો કહાવ્યો કે જો તમારે જીવવું હોય, તો શંખ ચક્રાદિ ચિહ્નો તથા

વાસુદેવ એ નામનો ત્યાગ કરો અને મારે શરણે આવો તોજ તમે નિર્ભય રહી શકશો.

દૂતે દ્વારકામાં આવી ભગવાનને પૌંડ્રક રાજાનો સંદેશો કહ્યો. તે સાંભળી પ્રથમ તો ભગવાનને ખૂબ હસતું આવ્યું. પછી તેમણે દૂતની મારફતે પોતાનો સંદેશો કહાવ્યો કે હું માફ ચિહ્ન ચક્ર તમારી પાસે મોકલીશ, અને આવતી કાલે હું જાતે તમારે શરણે આવી એવું કરીશ કે જેથી ફરીથી મને કોઈ જાતનો ભય રહે નહિ. આ સંદેશો આપીને દૂતને પાછો મોકલ્યો.

પછી ભગવાન ગરુડ પર ખેસીને વારાણસીમાં ગયા. ત્યાં તેમને આવેલા જોઈને રાજાએ પોતાનું સંન્યસન સૈન્ય ભેગું કર્યું અને તેમની સામે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ભગવાને ગદા અને ચક્ર વડે આખા સૈન્યનો ઘાણુ કાઢી નાંખ્યો અને પોતાના ધનુષનાં બાણો વડે કાશીરાજનું મસ્તક ઉડાવી દીધું.

પિતાનું મરણ સાંભળી કુપિત થયેલો પૌંડ્રકનો પુત્ર પોતાના પુરોહિતની સલાહ લેઈને વનમાં તપ કરવા ગયો. કેટલોક વખત તપ કર્યા પછી તેણે ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યા અને વરદાન માગ્યું: “ભગવન્! જો આપ પ્રસન્ન થયા હો તો મારા પિતાના મારનારને મારવા માટે એક કૃત્યા ઉભી કરો.” ભોળા શંકર ‘તથાસ્તુ’ કહી અંતર્ધાન થયા.

પછી વરદાનના પ્રભાવથી અગ્નિની માફક બળતી એક મહાકૃત્યા ઉત્પન્ન થઈ અને દ્વારકા તરફ ચાલી. આ બચંકર અગ્નિમય કૃત્યાને આવતી જોઈને દ્વારકાના લોકો ભગવાનને શરણે ગયા. ભગવાને તેની સામે સુદર્શન ચક્રને મોકલ્યું. તેથી ભયભીત થઈને કૃત્યા પાછી નાહી. સુદર્શન પણ તેની પાછળ દોડ્યું. આખરે કૃત્યા સાથે સમગ્ર વારાણસીને બાળી ભસ્મ કરી, અને પછી તે દ્વારકામાં પાછું આવ્યું.

બલરામનો કેપ

જમખવતીને સામ્ય નામે પુત્ર હતો, તે દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણના સ્વયંવરમાં જઈ ચઢ્યો. ત્યાંથી કન્યાને ઉપાડી તે ચાલવા લાગ્યો, તેથી કર્ણુ દુર્યોધન વગેરે કૌરવોએ તેને પકડી કેદ કર્યો. આ વાતની દ્વારકામાં ખબર પડતાં કૌરવોનો સંહાર કરવા માટે યાદવો તત્પર થયા. પરંતુ તે સધળાને અટકાવી બલરામે કહ્યું: ‘એમાં યુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. હું એકલો જ હસ્તિનાપુર જઈ છું અને મારી આજ્ઞાથી કૌરવો સામ્યને તરત જ છુટા કરશે.’

આ રીતે યાદવોને સમજાવી બલરામ હસ્તિનાપુર આવ્યા અને ગામ બહાર આવેલા બાગમાં પડાવ નાંખ્યો. બલરામને આવેલા સાંભળીને સર્વે કૌરવો ત્યાં આવ્યા અને વિધિવત્ તેમની પૂજા અર્ચા કરી. શિષ્ટાચાર પૂર્ણ થયા પછી બલદેવે કહ્યું: “હે કૌરવો, ઉગ્રસેન રાજાએ આજ્ઞા કરી છે કે સામ્યને એકદમ છોડી મૂકો.”

આ શબ્દો સાંભળી કૌરવો તપી ગયા અને કહેવા લાગ્યા: “અરે બલભદ્ર, આપ આ શું બોલો છો? કયો યાદવ કૌરવ કુળને આજ્ઞા કરી શકે? અમે સ્પષ્ટ જણાવી દેખએ છીએ કે આપની કે ઉગ્રસેનની આજ્ઞાથી એ પાપી સામ્ય છૂટવાનો નથીજ!” એમ બોલીને તેઓ હસ્તિનાપુરમાં પેસી ગયા.

આવા અપમાનકારક શબ્દો બલરામ જેવા તેજસ્વી પુરુષ ગળી જાય એ અશક્ય હતું. તેમનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં. તેમણે આખું હસ્તિનાપુર ઉમેડી નાંખી ગંગામાં વહેવડાવી દેવા વિચાર કર્યો. તરતજ એક હાથમાં હળ લેઈ હસ્તિનાપુરના કિલ્લા તળે ધોતી ગામને ઉચું કરવા માંડ્યું, અને બીજી તરફથી તેને મૂસળવડે ખેંચવા માંડ્યું. આથી આખું હસ્તિનાપુર સમુદ્રમાં ઉછળતા નાવડાની માફક ડામાડોળ થવા લાગ્યું. તેથી ત્રાસ પામી કૌરવો દોડતા બલરામ પાસે આવી પોકારવા

લાગ્યા: “ અરે પરાક્રમી બલરામ, ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો ! પ્રસન્ન થાઓ ! આ રહ્યો આપનો સામ્ય. પત્ની સાથે એને અમે મોકલીએ છીએ. ” ચમત્કારવિના નમસ્કાર નથી !

પછી બલદેવે કૌરવોને ક્ષમા આપી. પણ આખું નગર ગંગા તરફ ઢળતું તો રહ્યુંજ. પછી યાદવો કન્યા સાથે સામ્યને લેઇને ઘર તરફ વળ્યા.

યદુકુલ સંહાર

હવે ભગવાનનો અવતારહેતુ પૂર્ણ થવા આવ્યો હતો. તેમણે બલરામને સાથે રાખી દૈત્યદાનવો અને દુષ્ટ રાજ્યોનો સંહાર કર્યો હતો. વળી અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી કૌરવ પાંડવોના મહાભારત યુદ્ધમાં તેમણે પૃથ્વીનો સારી રીતે ભાર ઉતારાવ્યો હતો. હવે જગતમાં મદોન્મત્ત થયેલા યાદવોજ રહ્યા હતા, તેથી ઋષિના શાપનિમિત્તે યાદવકુળનો પણ સંહાર કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો.

એક વખતે યૌવનના મદમાં આવેલા યાદવકુમારોએ પિંડારક તીર્થમાં વિશ્વામિત્ર, કણ્વ અને નારદને જોયા. ભવિષ્યથી ભૂલાયલા તે કુમારો સામ્યને સ્ત્રીવેશ પહેરાવી ઋષિઓ પાસે લેઇ જઇ નમ્રતાથી પૂછવા લાગ્યા: “ અરે મહાત્માઓ, આ બ્રહ્મની સ્ત્રીને પુત્રકામના છે, તો તેને શું અવતરશે ? ”

મહાત્માઓને કાંઇ અગમ્ય હોતું નથી. કુમારોની મશ્કરીભરેલી એકા બાળીને તેમણે કહ્યું: “ એને એક મુસળ અવતરશે કે જે સમગ્ર યાદવકુળનો સંહાર કરશે. ”

બાળકો પસ્તાયા અને આથે જઇ સામ્યનો પહેરવેશ છેડયો, તો ખરેખર તેમાંથી એક મુસળ નીકળ્યું ! આખરે તેઓ ઉગ્રસેન રાજ પાસે ગયા અને સઘળી વાતનું નિવેદન કર્યું. પછી રાજની સલાહથી

તેમણે સમુદ્રતટે તે મુસળને ધસાવી નાંખ્યું અને છેવટનો જે ટુકડો રહ્યો તે સમુદ્રમાં નાંખી દીધો. મુસળનાં ધસી કાઢેલાં રજકણોમાંથી સમુદ્ર તટે ત્રણ ત્રણ ધારવાળી સોટીઓ ઉગી નીકળી; અને જે ટુકડો સમુદ્રમાં નાંખેલો તે એક માછલાના પેટમાં ગયો. તે માછલું જરા નામના એક પારધિના હાથમાં આવ્યું અને તેના પેટમાંથી પેચે કકડો કાઢી તેણે પોતાના આણના અથ્રભાગમાં મૂક્યો.

આ વખતે દ્વારકામાં ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પાતો થવા લાગ્યા. તેની શાંતિ માટે સઘળા યાદવોએ પ્રભાસતીર્થમાં જવું એમ ભગવાને સલાહ આપી. ભગવાનની આજ્ઞાથી પરમ ભક્ત ઉદ્ધવ નરનારાયણના તીર્થમાં ગયા, અને બીજા સઘળા યાદવો રથમાં ખેસીને પ્રભાસમાં આવ્યા. સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામ પણ હતા. પ્રભાસમાં આવી સર્વેએ સમુદ્રસ્નાન કર્યું અને પછી સુરાપાન કર્યું. આ રીતે દાઝ પી મસ્ત થયેલા યાદવોમાં પરસ્પર કજીયો શરૂ થયો. થોડીક વારમાં તો એ ડુજીયો એટલે બધો વધી પડ્યો કે તેમણે સામ સામે શસ્ત્રાસ્ત્રો ખેંચ્યાં. શસ્ત્રો ભાગી જતાં સમુદ્રતટે ઉગેલી ત્રણધારી સોટીઓ ખેંચી કાઢી તેઓ લઢવા લાગ્યા. ભગવાને તેમને વાર્યા છતાં પણ દૈવથી વિમોહિત થયેલા યાદવોએ પરસ્પર મારામારી કરી પોતાના કુળનો સંહાર કરી નાંખ્યો! પાછળ જવતલ માટે નાનાં બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ સિવાય બીજા કોઈ રહ્યું નહિ! ભગવાનના રથના ઘોડા દારુક સારથિના જ્વેતજ્વેતામાં તો રથ સાથે સમુદ્રમાં જઈને પડ્યા. શંખ, ચક્ર, ગદા, ધનુષ વગેરે ભગવાનનાં આયુધો પણ ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરીને આકાશ માર્ગે ઉડી ગયાં. આ શાંત વાતાવરણમાં ફક્ત દારુક અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સિવાય કોઈ ન હતું.

ભગવાન અને દારુક આમતેમ ફરતા હતા એટલામાં એક વૃક્ષ નીચે આસન જમાવી બેઠેલા બલરામના મુખમાંથી નીકળતા મહાનાગને તેમણે જોયો. તે નાગ સમુદ્રમાં ખેસી ગયો. આ રીતે શેષનાગના અવતાર બલરામે કરેલું પ્રસ્થાન જોઈને ભગવાને દારુકને કહ્યું: “દારુક, હું પણ હવે યોગમાર્ગે આ દેહનો ત્યાગ કરીશ. તું દ્વારકામાં જઈ વસુદેવ

અને ઉગ્રસેનને સઘળો વૃત્તાંત કહેજે. વળી, એમ પણ જણાવજે કે થોડા વખતમાં અર્જુન તમારી પાસે આવશે અને તેની સાથે તમે તથા સઘળા દારકાવાસી લોકો નીકળી જજો, કારણ કે થોડાજ દિવસમાં સમુદ્રમાં ભરતી આવશે અને તે દારકને ખેંચી જશે. માટે દારકમાં ન રહેતાં સઘળાએ અર્જુનની સાથે ચાલ્યા જવું, અને યદુરાજ્યમાં વળતો અભિષેક કરવો. વળી તું અર્જુનને કહેજે કે મારી સ્ત્રીઓનું યથાશક્તિ પાલન કરજે. ”

ભગવાનનો છેવટનો સંદેશો સાંભળી દારુક યોધાર આંસુએ રડ્યો અને પુનઃ પુનઃ ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરીને તથા નમસ્કાર કરીને ત્યાંથી નીકળ્યો.

તેના ગયા પછી દુર્વાસાના વચનને* માન આપવા માટે ભગવાન વૃક્ષને અદેલીને પગ પર પગ ચઢાવી યોગાસને બેઠા. દૂરથી પેલા જરા નામના પારત્રિએ ભગવાનના ચળકતા પગને હરણુની ચળકતી આંખો માની મુસળના ટુકડાવાળું બાણ ફેંક્યું અને તે ભગવાનના પગના તળીયામાં વાગ્યું. જ્યારે તે પાસે આવી જોવા લાગ્યો ત્યારે ભગવાનને જોઈ તે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “ ભગવન! અગ્નિગુતાં મારાથી આ અકાર્ય થયું છે. મને ક્ષમા આપો. પાપોથી બળી રહેલા આ પાપીને આપ બાળી નાંખો. ” એમ અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતા પારત્રિને ભગવાને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો. પછી પોતે યોગમાર્ગે આ પંચભૂતના દેહનો ત્યાગ કરી નિજ ધામમાં ગયા. ત્યાર પછી ઘેર કલિયુગે પૃથ્વી પર પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો.

x

x

x

x

* મહાભારતમાં કથા છે કે એક વખતે ભગવાનને ત્યાં દુર્વાસા ઋષિ અતિથિ તરીકે આવ્યા. ભગવાને તેમને ભોજન કરાવ્યું અને પછી તેમના ઉચ્છિષ્ટ વડે પોતાના શરીરને પવિત્ર કર્યું. પણ પગને પવિત્ર કરવાનું તેઓ ભૂલી ગયા. તેથી ક્રોધમાં આવી દુર્વાસાએ કહ્યું: “ તમારા પગનું તળીયું જ તમારું મરણ સ્થાન થશે. ”

ભગવાનનો સંદેશો મળતાં જ અર્જુન પ્રભાસમાં આવી પહોંચ્યો, અને બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણના દેહ શોધી કાઢી તેમને તથા બીજા યાદવોને અગ્નિદાહ વગેરે સંસ્કારો કર્યા. રુકિમણી વગેરે આઠ મુખ્ય સ્ત્રીઓ ભગવાનના દેહ સાથે અગ્નિમાં સતી થઇ. રેવતી પણ બલરામનો દેહ લેઇને સતી થઇ. ઉગ્રસેન, વસુદેવ, દેવકી અને રાહિણીએ પણ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો.

પછી અર્જુન એ સધળાની ઉત્તરક્રિયા યથાવિધિ કરીને ભગવાનની બીજી પત્નીઓને લેઇને દ્વારકામાંથી નીકળ્યો. પછી સમુદ્રમાં ભરતી આવી, તે ભગવાનના આવાસ સિવાયના સધળા ભાગમાં ફરી વળી.

પંખજ તરફ થઇને સ્ત્રીઓ સાથે અર્જુન આવતો હતો. તેને એકલો જોઇને બીલ લોકો ભેગા મળી કહેવા લાગ્યા: “ અરે ધિક્કાર છે આપણા બળને, કે આ અર્જુન એકલો આપણા આગળ થઇને આટલી બધી સ્ત્રીઓ લેઇ જાય છે ! બીજાનાં યોદ્ધાઓને મારવાથી એને એટલો બધો ગર્વ થયો છે કે તે આપણી અવગણના કરે છે ! માટે આપણે બધા લાંબી લાંબી લાડીઓ લેઇને તેને આપણું પરાક્રમ બતાવીએ. ” આ રીતે નિશ્ચય કરીને એ લૂટારૂઓ અર્જુન પર તૂટી પડ્યા અને તેના જોતજોતામાં તે બધી સ્ત્રીઓ તથા સરસામાન લેઇ નાસી ગયા ! મહામારતના યુદ્ધમાં સધળાનો સંહાર કરનાર અર્જુન બીલ લોકોને મારી શક્યો નહિ ! પોતાના પરાજયથી દુઃખી થયેલો અર્જુન રુદ્ધન કરતાં મનમાં બબડવા લાગ્યો: “ અરેરે ! ભગવાને મને છેતર્યો !

तद्धनुस्तानि चास्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।

सर्वमेकपदे नष्टं विना तेन महात्मना ॥

तौ बाहू सा च मे मुष्टिः स्थानं तत् सोऽस्मि चार्जुनः ।

पुण्येनैव विना तेन गतं सर्वमसारताम् ॥

તેજ ધનુષ, તેજ અસ્ત્ર, તેજ રથ અને તેજ ઘોડા, -પરંતુ (યુદ્ધમાં સારથિ તરીકે બેસનાર) ભગવાનના વિના એ સર્વ નકામાં નીવડ્યાં

છે ! મારા હાથ પણ તેજ, મારી મુઠ્ઠી પણ તેજ, સ્થાન પણ તેજ અને અર્જુન પણ તેજ—છતાં ભગવાન વિના એ સઘળું અસાર (નિર્મળ) છે. ”

આ પ્રમાણે બોલતો બોલતો ખિન્ન થયેલો અર્જુન મથુરામાં આવ્યો અને ત્યાં ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વજ્ર નામના આળકનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.

પછી અર્જુન અરણ્યમાં વ્યાસ ભગવાનને મળ્યો. વ્યાસે પૂછ્યું : “ અર્જુન, કેમ આટલો બધો નિસ્તેજ અને ખિન્ન જણાય છે ? ” અર્જુને ચોધાર રુદન કરતાં ભગવાનના નિર્ગમન તથા પોતાના પરિભવની કરુણ કહાણી કહી. તે સાંભળી ભગવાન વ્યાસે અર્જુનને આશ્વાસન આપી કહ્યું : “ અર્જુન, ભૂમિનો ભાર ઉતારવા માટે કાળરૂપી ભગવાન જનાર્દને અવતાર ધારણ કર્યો હતો. તે અવતારકાર્ય સમાપ્ત થયું જાણી ભગવાન નિજ ધામમાં પધાર્યા છે. વત્સ અર્જુન, તે એકલાએ જ ભાષમાદિ યોદ્ધાઓને માર્યા હતા. જેમ તેમનો તેમ તારો પણ પરંભવ કાળચક્ર પ્રમાણે થયો છે. એ સઘળી ભગવાનની લીલા છે, મનુષ્ય નિમિત્ત માત્ર છે. માટે પાર્થ, તારે તે બાબતનો શોકસંતાપ કરવો નહિ. જો, એ બાબતમાં એક પ્રાચીન કથા કરું છું તે સાંભળ. પૂર્વે મેરુતી બાળ્યમાં થઇને જતી સ્ત્રીઓએ જળમાં કંઠ સુધી ડૂબેલા અઘાવક ઋષિને જોઇ તેમની સ્તુતિ કરી. તેથી ઋષિએ પ્રસન્ન થઇ વરદાન માગવા કહ્યું. સ્ત્રીઓએ કહ્યું, ‘ભગવાન અમારા પતિ થાય એવું વરદાન આપો.’ ઋષિ તથાસ્તુ કહી પાણીમાંથી બહાર આવ્યા, પણ તેમનું કંઠપું શરીર જોઇને તે રૂપાળી સ્ત્રીઓ દસવા લાગી. તેથી ક્રુપિત થયેલા મુનિએ તેમને શાપ આપી કહ્યું : “ હે સ્ત્રીઓ, તમે વરદાન પ્રમાણે પુરૂષોત્તમને ઘણી તરીકે પામશો, પરંતુ તમે મારી મસ્કરી કરો છો તેથી લૂટારાઓ તમને ઉપાડી જશે. ” આ સાંભળી સ્ત્રીઓ પસ્તાવા લાગી અને ઋષિને કાલાવાલા કરવા લાગી, તેથી શાપનો અનુગ્રહ કરતાં ઋષિએ કહ્યું :

“ત્યાર પછી તમે સ્વર્ગમાં આવશો.” આ રીતે તે સ્ત્રીઓ વરદાનના બળે ભગવાનને પતિ તરીકે મેળવી શકી, પણ શાપના પ્રભાવથી લૂટા-રાઓના હાથમાં પડી ! વળી, તમારે જલદીથી પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવાનો છે એમ સૂચવવા માટે ભગવાને તમારાં બળ, તેજ અને માહાત્મ્યનો ઉપસંહાર કર્યો છે. માટે એક બે દિવસમાં તમારે ભાઈઓ સાથે તપ કરવા અરણ્યમાં જવું.

આ રીતે વ્યાસ ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી અશ્વિન ઘેર આવ્યો, અને પોતાના ભાઈઓને સંબોધી વૃત્તાંત અર્થેતિ કહ્યો. તેથી પરીક્ષિતનો રાજ્યાભિષેક કરી પાંડવો અરણ્યમાં ગયા.

—સંપૂર્ણ—

આ લેખકનાં પુસ્તકો.

- ૧ ભુખારા (રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના એક સાંકેતિક નાટકનો અનુવાદ) ... ૦-૬-૦
- ૨ મંદ્રુત સાહિત્યની કથાઓ ભાગ ૧ ... ૧-૧૨-૦
- ૩ મંદ્રુત સાહિત્યની કથાઓ ભાગ ૨ ... ૪-૬-૦
- ૪ મુગ્ધચરિત્રે મયો ચંદ્રસાહસ (ગાંધીયા) ... ૧-૦૮-૦
- ૫ શ્રી વિદ્યપુરાણનાં કથાઓ ... ૦-૧૦-૦
- ૬ Matriculation Papers In Mathematics (1911-1912)

L. Vaidya-Singhania and Firm.

પુસ્તકો મળવાનું કમરો :

૧ કીકુભાઈ ચંદ્રસાહસી - મુંબી.

તા. ૧-૧૫-૧૯૨૧

૨ છાત્રસાલ અચરંશી મુંબી,

તા. ૧-૧૫-૧૯૨૧

તૈયાર થાય છે
શ્રીમદ્ ભાગવતની
કથાઓ.

